

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata

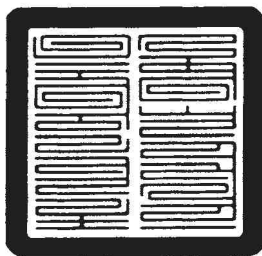
2023. tavasz

Szerkeszti

DÁVID GÉZA ÉS ITTZÉS MÁTÉ

BIRTALAN ÁGNES, CZENTNÁR ANDRÁS, FODOR PÁL,
IVÁNYI TAMÁS, PÉRI BENEDEK ÉS SZOMBATHY ZOLTÁN

közreműködésével

BUDAPEST

A borítón:

A Sultān Ḥasan és a Rifā'ī mecset Kairóban. Képeslap 1938-ból

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság, Budapest

Felelős kiadó: Iványi Tamás

Műszaki szerkesztés: Terjék Edina

Készült a Rocket Stúdióban

ISSN 0133-4778

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Vásáry István</i> : A török és perzsa írásbeliség Timur és a Timuridák korában (14–15. század)	5
<i>Ormos István</i> : Két nővér közös vállalkozása: a Rifā‘ī mecset Kairóban és a Pertevnijál dzsámi Isztambulban	23
<i>Emre Saral</i> : Az osztrák–magyar tüzérség szerepe az oszmán frontokon az első világháborúban.....	75
<u>Hóvári János</u> : Gondolatok Halasi-Kun Tibor pályájáról I. Útja a turkológiához (1914–1936).....	97

MISCELLANEA

<i>Száler Péter</i> : Ghata-dzsátaka, avagy hogyan térítette meg a Buddha Krisnát?.....	135
---	-----

KISEBB TÖRTÉNETI ADATOK

<i>Dávid Géza</i> : Egy eladósodott defterdár a 17. században, vezír Ahmed pasa	153
---	-----

SZEMLE

KÖNYVEK

<i>Csete Katona</i> : Vikings of the Steppe. Scandinavians, Rus’, and the Turkic World (<i>Perényi Károly</i>)	161
--	-----

Contents

STUDIES

<i>István Vásáry</i> : Turkic and Persian literacy in the age of Timur and the Timurids (14th–15th centuries).....	5
<i>István Ormos</i> : A joint project of two sisters: the Rifā‘ī Mosque in Cairo and the Pertevniyal Mosque in Istanbul.....	23
<i>Emre Saral</i> : The role of the Austro–Hungarian artillery in Ottoman fronts in the World War I.....	75
<i>János Hóvári</i> : Reflections on the life of Tibor Halasi-Kun I: His road to Turcology (1914–1936).....	97

MISCELLANEA

<i>Péter Száler</i> : Ghata-jātaka, or how the Buddha converted Kṛṣṇa	135
---	-----

MINOR HISTORICAL DATA

<i>Géza Dávid</i> : An indebted defterdar in the 17th century: Vizier Ahmed Pasha	153
---	-----

REVIEW

BOOKS

Csete Katona: Vikings of the Steppe. Scandinavians, Rus’, and the Turkic World (<i>Károly Perényi</i>)	161
--	-----

TANULMÁNYOK

Vásáry István

A török és perzsa írásbeliség Timur és a Timuridák korában (14–15. század)*

Akadémiai levelező tagsági székfoglalómban azt vizsgáltam, hogy a többnyelvűség és a kulturális hatások hogyan jelentkeztek az Arany Hordában és a mongol kori Iránban a 13–14. században.¹ Ez alkalommal időben előre lépünk, és az 1370–1506 közötti Közép-Ázsia művelődési viszonyaira vetjük tekintetünket. Ez a korszak nagyrészt folytatója az előzőnek, amennyiben Dzsingisz utódai, a Dzsingiszidák mindenütt változatlanul megőrizték dinasztikus pozíciójukat. Először emlékeztetőül villantsunk fel pár adatot a mongol világbirodalom létrejöttéről és első százötven évéről.

Dzsingisz kán, a nagy hódító és alapító halála (1227) után eurázsiai világbirodalmát négy fia, Dzsocsi, Csagatáj, Ögödej és Toluj örökölte, akik között még életében felosztotta örökségét. A Nagy Mongol Birodalom formális egysége a nagykán (*kagán*) fősege alatt az 1260-as évekig tartott, ezután az egyes részbirodalmak (mongol-török nevükön *uluszok*) önállósodtak. Négy nagyobb Dzsingiszida mongol birodalmat tartunk számon, nyugatról kelet felé haladva az Arany Hordát (Dzsocsi ulusza), az ilkánok Iránját (Toluj ulusza), a Csagatáj Kánságot (Csagatáj ulusza) és a Jüan-dinasztia Kínáját (Toluj ulusza).²

Témánk szempontjából minket most a közép-ázsiai rész, a Csagatáj Kánság érdekel közelebbről. Az 1370-es évektől Timur (1336–1405) és utódai, a Timuridák voltak a meghatározó szereplők Közép-Ázsiában és Iránban. De ki volt ez a Timur vagy – régebben gyakran használt perzsás nevén – Timur Lenk ('sánta Timur')? Közép-Ázsiát a mongol hódítás előtt, bár a városokban főleg perzsa lakosság élt, többségében török törzsek és népek lakták, így nem csoda,

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.1.5>

* A 2021. december 9-én elhangzott akadémiai rendes tagsági székfoglaló előadás módosított és szerkesztett változata.

¹ Vásáry István, *Többnyelvűség és kulturális kölcsönhatások az Arany Hordában*. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. A 2013. május 6-án megválasztott akadémikusok székfoglalói.) Budapest, 2014. Orosz nyelvű változata: *Mnogojazicsije i kulturnije vzaimogyesztvija v Zolotoj Orgye*. In: *Zolotaja Orda v mirovoj isztorii*. Otv. red. Iljnur Mirgalejev–Roman Hautala. Kazany, 2016, 528–540; angol nyelven: *Multilingualism and Cultural Interactions in the Golden Horde*. In: *The Golden Horde in World History*. Ed. by Rafael Khakimov–Marie Favereau. Kazan, 2017, 528–539.

² Minderről ld. René Grousset, *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. Transl. by Naomi Walford. New Brunswick (NJ), 1970, 253–408; Svat Soucek, *Inner Asia*. Cambridge, 2000, 103–122.

hogy a hódító mongol törzsek többsége száz év alatt nyelvileg eltörökösödött. Egy ilyen nyelvileg eltörökösödött mongol törzs volt a Barlasz is, melyből Timur származott, aki tehát törökül beszélő mongol származású főúr volt. Bár nem volt Dzsingiszida, így formálisan sohasem lehetett kán, mivel beházasodott Dzsingisz családjába, a mongol *küregen* 'vő' tiszteleti címet viselte, mely perzsa formájában (*gürgān*) Timur titulaturájának részévé vált. Bár a birodalmi ideológia és a hadsereg szervezése továbbra is a mongol törvényen, a *jaszán* alapult, a társadalom egészét és a kultúrát egyre inkább a török–perzsa iszlám hagyomány határozta meg. Erre épülve a muszlim kultúra és a művészetek páratlan felvirágzása jött létre, amelyet a kutatás joggal nevez „Timurida reneszánsznak”. Timur a közép-ázsiai Szamarkandot a történelem során először tette meg birodalmi központnak, ahonnan az egész egykori Csagatáj Uluszt (a mai Kelet- és Nyugat-Turkesztánt és a fennhatósága alatti Iránt, Irakot és Afganisztánt) uralta. Hódításai során Szíriába, Anatóliába, az Arany Horda területére és Indiába is eljutott, és a kínai hadjáratra való készülében érte utol a halál 1405-ben.³

Timurnak és utódainak, a Timuridáknak az államai különleges alakulatok voltak, melyekben a domináns muszlim államszervezet és kultúra szorosan összefonódott a mongol birodalmi és török törzsi hagyományokkal.⁴ Iránban a mongolok iszlamizációja az 1300-as évek elejéig (Gázán kán uralkodása idején)⁵ lezajlott, a Csagatáj Uluszban mindez később, Tarmasirin kán (1326–1334) uralma alatt történt.⁶ Tehát mikor száz évvel Dzsingisz halála (1227) után, 1336-ban Timur megszületett, az iszlám épphogy csak elkezdett megfoganni a török–mongol elitben. A mongol törvény (*jasza* [*yasa*]) és az iszlám jog (*saría* [*sharī'a*]) kettőssége még hosszabb ideig fennmaradt, s ez a kettősség figyelhető meg a Timurida államok államigazgatásában és kultúrájában is.⁷

Timur utódainak, a Timuridáknak a birodalomrészei 1507-ben omlottak végleg össze, átadván helyüket az északról érkező Sejbánida hódítóknak, akik Dzsocsidák lévén a Dzsingiszida restaurációt hozták vissza Közép-Ázsiába a másfél évszázados Timurida intermezzo után. A Timuridák egy ágának sajátos történelmi sors jutott: a Timurida herceg, Bábur, Közép-Ázsiából elmenekülve, először rövid életű királyságot hozott létre Kabul központtal, majd 1526-

³ Vásáry István, „A világ ura” (Timur Lenk 1336–1405). In: *Koronás portrék*. Szerk. Szvák Gyula. Budapest, 1987, 57–79.

⁴ Beatrice Forbes Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge, 1989/1999²; Uő, *Politics and Control Under Tamerlane*. Cambridge (MA), 1985; *The Timurid Century*. Ed. by Charles Melville. (The Idea of Iran, 9.) London–New York, 2020.

⁵ Vásáry István, Az aranyhordai és iráni mongol uralkodók iszlámra térésének narratívái. In: *Conversio*. Szerk. Déri Balázs. (AFION Könyvek, 1.) Budapest, 2013, 163–172.

⁶ Michal Biran, The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331–34). *Journal of the American Oriental Society* 122 (2002) 742–752.

⁷ Vásáry István, *Jasza és saría*. A mongol törvény muszlim fogadtatása a 13–15. században. *Keletkutatás* 2021. ősz, 5–23.

ban Észak-India elfoglalásával megalapította dinasztiáját India trónján, amely mogul (azaz 'mongol') néven vált ismertté.⁸

Jelen cikk e korszak írásbeliségét helyezi vizsgálata középpontjába. Természetesen itt nem a korszak perzsa és török nyelvű irodalmának belső kérdéseit vizsgálom, hiszen erről összefoglalások, monográfiák és részkutatások garmadája jelent és jelenik meg, hanem a két írásbeliség használatának, elterjedtségének és egymásra hatásának problémáit. A 14. század második felétől fogva a hódító mongolok nyelvének használata megszűnt a Csagatáj Uluszban, aminek egyszerűen az volt az oka, hogy a mongol hódítók, bár szilárdan őrizték hatalmi pozíciójukat az államigazgatásban és a hadseregben, nyelvileg három nemzedék alatt eltörökösödtek. Ennek ellenére az eltörökösödött mongol törzsek, bár nyelvet váltottak, magukat tudatlag továbbra is mongolnak tartották és nevezték. Timur birodalmát leegyszerűsítve egy török nyelvű mongol birodalomnak nevezhetjük, melyben azonban az iszlám vallás, annak törvénye, a *saría* és a muszlim kultúra játszott a domináns szerepet. Hogyan volt lehetséges ez a páratlan jelenség? Úgy, hogy Dzsingisz kán hódítása előtt Közép-Ázsia (a későbbi korokban Nyugat- és Kelet-Turkesztánnak nevezett terület) már fél évezrede az iszlám világ és kultúra szerves részét képezte. Történetileg ez a hatalmas terület az iráni kultúra régi fellegvára volt, mely a Szászánidák uralma alatt állt egészen addig, míg az arab hódítók a 8. század elején megérkeztek az Oxus/Amu-darja folyóhoz. Három nagy földrajzi-történeti egysége Khvárezm, Transzoxánia és Khorászán volt, közülük az első kettőben a 6. század óta folyamatos volt keletről a nomád török törzsek betelepülése is. Az iráni népszerűség iszlámra térésével a kalifátus keleti részének virágzó tartománya alakult ki itt a 9–13. század között. A perzsa nyelv és kultúra nemcsak továbbélt az iszlám keleti területein, de az államigazgatás és az írásbeliség fő nyelve lett.⁹ Az arab mint az iszlám szent nyelve természetesen dominált a teológiai irodalomban, de korántsem játszott az az egyedüli meghatározó szerepet, mint a latin nyelv a keresztény Európában.

Hogyan kerülnek fel a törökök erre a perzsa és arab nyelvi térképre? Az iráni és török nyelvi és kulturális kapcsolatok időtlen időkre nyúlnak vissza. Elég, ha arra emlékeztetünk, hogy a 10. században összeállított iráni nemzeti eposzban, a *Királyok könyvében* (*Sáhnáme*) Firdauszi Irán ősi északi, nomád ellenfelét Turánnak nevezi, melyet azóta is elsősorban a törökökkel szoktak azonosítani, nem kis mértékben a *turk* és *Turán* szavak feltehetőleg véletlen összecsengése

⁸ Szabahat A. Azimdzsanova, *Goszudarsztvo Babura v Kabule i v Ingyii*. Moszkva, 1977; John F. Richards, *The Mughal Empire*. Cambridge, 1993; Abraham Eraly, *Emperors of the Peacock Throne. The Saga of the Great Moghuls*. London, 2007; Uő, *The Mughal World. Life in India's Last Golden Age*. New Delhi, 2007.

⁹ Minderről ld. Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia, from the Moslem Conquest to the Time of Timur*. Cambridge, 1905.

folytán. Az iráni és a török világ érintkezésének intenzitását elsősorban két tényező befolyásolta: 1. az iráni világba a 6. század óta folyamatosan özönlöttek a nomád török hódítók hullámai; ez képezte e kapcsolatok alapját; 2. a nomád török törzsi hódítók nem egy esetben már mint muszlimok érkeztek, vagy legalábbis egy nemzedéken belül az iszlám híveivé váltak. Ez utóbbi tény teremtette meg a szellemi alapjait annak, hogy valódi szimbiózis és együttműködés alakuljon ki az iráni társadalomban: a földműves és városi kultúra iráni hordozói, valamint az állattartó török nomádok és harcosok között.

A török nyelvű népek írásbelisége különböző helyeken és különböző formában jelent meg. A 6. századi türkök teremtették meg a török rovásírás különböző fajtáit, míg a 8–9. századtól kezdve az ujjur írás különböző fajtái terjedtek el a keleti törökségben. Az ujjur írás és kultúra meghatározó szerepét a mongol hódítók civilizációjában már sokszor említették. Mikor a 10. század végén az iszlám elkezdett terjedni Kásgár környékén, egy új iszlám-török irodalmi nyelv megteremtése vált szükségessé, s a 11. században Balaszagunban, Kásgárban és máshol a Karahanida Birodalomban létrejött egy fejlett arab betűs iszlám-török írásbeliség. A mongol hódítást követően aztán a keleti török irodalmi nyelvnek egy másik változata jött létre Khvárezmben, és terjedt el a 13–14. században, melyet khvárezmi töröknek nevez a kutatás. Ebből nőtt ki aztán a Timuridák országaiban a keleti török irodalmi nyelv harmadik fázisa, melyet általában csagatájnak vagy csagatáj-töröknek neveznek, elsősorban azért, mivel az egykori Csagatáj Ulusz területén jött létre, és fejlődése csúcspontját Mír ‘Alī Šīr Navā’ī (1441–1501) tevékenységében érte el. A Timurida államok megszűnése után, tehát a 16. századtól kezdve a keleti török muszlim írásbeliség, úgy, ahogyan azt Mír ‘Alī Šīr Navā’ī klasszikus formában megteremtette, Kelet-Turkesztánban, Transzoxániában, Szemirecsjében, Khvárezmben és az egykori nyugati arany hordai területeken egyaránt az összes muszlim török nép írásbeliségének alapja lett és maradt egészen a 19. századig, éspedig annyira, hogy például a kazáni tatároknál éppúgy, mint a krími tatároknál, az írásbeliség a keleti török irodalmi nyelven folyt, s csak a 19. századtól kezdve merült fel a török nyelvű nemzeti irodalmak megteremtésének a szükségessége.

Itt tegyünk egy rövid exkurzust a terminológiával és a korszakolással kapcsolatban. Láttuk, hogy felfogásunk szerint az iszlám kultúrából kisarjadó keleti török írásbeliség három nagyobb korszakra oszlik: 1. Karahanida-korszak (11–12. század); 2. khvárezmi korszak (13–14. század); 3. csagatáj korszak (15–19. század). Az utóbbi két kifejezés használatának kialakulásában komoly érdemei voltak a magyar turkológusoknak. A *csagatáj* terminust a modern turkológiában Vámbéry Ármin terjesztette el 1867-ben Lipcsében megjelent úttörő munkájával.¹⁰ Igaz, ő még igen tág időbeli határokat szabott

¹⁰ Herrmann Vámbéry, *Čagataische Sprachstudien, enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der čagataischen Sprache*. Leipzig, 1867.

a csagatáj számára: lényegében az egész keleti török írásbeliséget ezzel a névvel illette. Vámbéry tanítványa, Thúry József (1861–1906) kiváló szakértője volt a területnek, de ő elsősorban az általános *keleti török* megjelölést használta a Vámbéry által bevezetett csagatáj terminus helyett.¹¹ A középső, khváezmi korszak elkülönítése, mely általánosan elfogadott lett a modern turkológiában, a szintén jeles magyar turkológus, Eckmann János (1905–1971) érdeme volt.¹² Később a csagatáj nyelv legrészletesebb nyelvtani leírását Bodrogligeti András (1925–2017) készítette el.¹³

A *csagatáj* terminus pontos korabeli használatát Péri Benedeknek sikerült tisztáznia.¹⁴ Kimutatta, hogy a Timurida-korszakban a török művek szerzői alig használták ezt a szót, helyette leginkább a *Türk tili* 'török nyelv' vagy perzsásan *Turkī* 'török' terminussal jelölték azt a nyelvet, melyen írtak, s a *csagatáj* elnevezést elsősorban a díszesen kidolgozott, magasabb értékűnek tartott kifejezések, illetve stílus számára tartották fenn. Nagyon érdekes – s ezt már én teszem hozzá –, hogy ugyanez a fejlődés figyelhető meg a nyugati török irodalmi nyelv esetében is, melyet a 15. századtól kezdve egészen a 20. század elejéig *oszmánnak* vagy *oszmánlinak* neveztek. A csagatáj és az oszmánli egyaránt igen díszes és finoman kidolgozott irodalmi nyelv volt, mindkettő perzsa minták alapján fejlődött, és telítve volt arab és perzsa lexikai, alkalmanként grammatikai elemekkel is. Röviden, „csagatájul” és „oszmánliul” elsősorban *írtak*, s nem beszéltek. A két írott nyelv között az is párhuzamot mutat, hogy mindkettőt az uralkodó dinasztia nevével jelölték. Az viszont már különös eltérés, hogy a keleti török irodalmi nyelv, a csagatáj egy olyan Dzsingiszfi, a másodszülött Csagatáj nevével viselte, akinek népe, a közép-ázsiai mongolok a 14. század végére nyelvileg teljesen eltörökösödtek.

Folytassuk témánkat a Timurida-kori perzsa és török írásbeliség egymáshoz való viszonyának vizsgálatával. Hangsúlyoznunk kell, hogy mindkét esetben a muszlim kultúrán belüli írásbeliségről van szó, jóllehet mind a perzsa, mind a török nyelv gazdag nem arab betűs írásbeliséggel rendelkezett már az iszlám felvétele előtti időben is. Ugyanakkor egy fontos különbség is volt közöttük: az

¹¹ Thúry József, *A közép-ázsiai török irodalom*. Budapest, 1904; Uő, *A közép-ázsiai török nyelv ismertetései*. Budapest, 1906.

¹² János Eckmann, Das Chwarezmtürkische. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*. I. Ed. by Jean Deny et al. Wiesbaden, 1959, 113–137; Uő, Das Tschaghataische. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*. I. 138–160; Uő, Die tschaghataische Literatur. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*. II. Ed. by Louis Bazin et al. Wiesbaden, 1964–1965, 304–402; Uő, *Chagatay Manual*. Bloomington (IN), 1966.

¹³ András Bodrogligeti, *A Grammar of Chagatay*. (Languages of the World. Materials, 155.) Munich, 2001.

¹⁴ Benedek Péri, Notes on the Literary-Linguistic Term “Čagatay”: Evaluating the Evidence Supplied by Native Sources. In: *Altaica Budapestinensia MMII. Proceedings of the 45th Permanent International Altaistic Conference (PIAC) Budapest, Hungary, June 23–28, 2002*. Ed. by Alice Sárközi–Attila Rákos. Budapest, 2003, 248–254.

irániak vagy háromszáz évvel előbb ismerkedtek meg az iszlámmal, mint a törökök. Ami közös volt a két esetben, az az, hogy az iszlám szellemében a Korán szent könyvének írását, az arab írást kellett adaptálni. Ezen túlmenően azonban a 11. századi törökség már a perzsa tapasztalat alapján hozta létre saját iszlám-török írásbeliségét. A perzsa írásbeliség léte és hatása vitathatatlan a muszlim-török írásbeliség születésénél. Azt, hogy a törökök sokat köszönhetnek a perzsa civilizációnak, már a kortársak is jól tudták és elismerték. Egy török közmondás is született erről, melyet 1069-ben az első nagy arab–török szótár szerzője, Mahmúd al-Kásgari is feljegyzett: *tatsiz türk bolmas, bašsiz bõrk bolmas* „török nem létezik perzsa nélkül, [mint ahogy] kalap sem létezik fej nélkül”.¹⁵ Különösen érdekes ez a mondás, mert arról szól, hogy a törökök a perzsákra vannak utalva, mint ahogyan a kalap is csak a fej segítségével teljesítheti funkcióját, ugyanakkor egyáltalán nem implikálja a perzsák függését a törököktől. Talán önkéntelen elismerése ez annak, hogy a nomádok életkörülményei igencsak szűkösek a letelepült lakossággal való együttműködés nélkül.

A 10–12. században tehát Közép-Ázsiában, az iráni világban számos új, török eredetű dinasztia került hatalomra hódítás útján. E területeken, elsősorban Transzoxániában, az iszlám kalifátus keleti területén az előző korszakban, a 9–10. században az iráni Számánidák uralkodtak, akiknek elsődleges szerepe volt abban, hogy az arab eredetű új vallás, az iszlám mély gyökereket eresztett az ősrégi perzsa kultúrába, s kölcsönösen megtermékenyítették egymást. A perzsa nyelv és kultúra ekkor vált egyenrangúvá az arabbal, s ez a perzsa–muszlim civilizáció volt az, amely Ázsiában mindenütt elterjedt, és amelyet az utóbbi évtizedekben egyre inkább az angol *Persianate* névvel illet a kutatás. A terminust az amerikai Marshall Hodgson professzor vezette be 1974-ben.¹⁶

„The rise of Persian had more than purely literary consequences: it served to carry a new overall cultural orientation within Islamdom ... Most of the more local languages of high culture that later emerged among Muslims ... depended upon Persian wholly or in part for their prime literary

¹⁵ Mahmúd al-Kāšgarī, *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luġāt at-Turk)*. Ed. and transl. by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. I. Cambridge (MA), 1982, 273. A korai török–iráni szimbiózis kérdéseiről ld. még István Vásáry, *Two Patterns of Acculturation to Islam: The Qarakhanids versus the Ghaznavids and Seljuqs*. In: *The Age of the Seljuqs*. Ed. by Edmund Herzig–Sarah Stewart. (The Idea of Iran, 6.) London–New York, 2015, 9–28.

¹⁶ Magyar fordításban: „A perzsa nyelv felemelkedésének nemcsak irodalmi következményei voltak, hanem egy új, általános kulturális irányultság kifejezésére is szolgált az iszlámon belül ... A magas kultúra legtöbb helyi nyelve, mely a későbbiekben jött létre a muszlim világban, ... teljesen vagy egészében a perzsára támaszkodott, fő irodalmi inspirációját belőle merítette. Mindazt a kulturális hagyományt, mely perzsa nyelven keletkezett és perzsa inspirációból merített, 'perzsián'-nak nevezhetjük, a 'perzsa' szó jelentését így kiterjesztve.” Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam*. II. *The Expansion of Islam in the Middle Periods*. Chicago, 1977, 293.

inspiration. We may call all these cultural traditions, carried in Persian or reflecting Persian inspiration, ‘Persianate’ by extension.”

Az utóbbi húsz évben gombamód elszaporodtak a *Persianate* ’perzsián’¹⁷ írásbeliségre vonatkozó kutatások,¹⁸ melyeknek fontos területe a Timur és utódai korában elterjedt iszlám kultúra vizsgálata is. Kissé leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy a perzsa a nem arab muszlim világban hasonló jelentőségre tett szert a premodern korban, a 11–19. században, mint amilyen szerepet a latin játszott Európában a 19. századig. A *Persianate* ’perzsián’ terminus egy született perzsa többségű társadalmat éppúgy jelölhet, mint egy etnikailag nem perzsát, amelynek nyelvi, irodalmi és kulturális alapjai a perzsa kultúrában gyökereznek. A *perzsián* tehát egy olyan kultúrát jelöl, melynek írott nyelve a perzsa, és kulturális ideái a perzsa kultúrán alapszanak.

A perzsa és a török kultúra találkozása az iszlámon belül az akkulturáció két különböző útját mutatja. Az összehasonlításra jó lehetőséget biztosít három török dinasztia, a Karahanidák, a Gaznavidák és a szeldzsukok vizsgálata. Mind török eredetűek voltak, s a 10–12. században hódítás révén muszlim dinasztiákat alapítottak az iráni világban és Közép-Ázsiában. A Gaznavidák (977–1186) Afganisztán központtal (ott található Gazni városa) Khorászn és Északnyugat-India egy részét uralták. A szeldzsukok (1037–12/13. század) uralmukat egész Iránra, majd Anatóliára és a Közel-Keletre is kiterjesztették. A Karahanidák pedig (999–1211) Transzoxániát és egyes szomszédos közép-ázsiai iráni területeket hajtottak uralmuk alá.

A Gaznavidák és a szeldzsukok, miután iráni területekre települtek be, katonai úton hatalomra jutottak. Készségesen elfogadták a letelepült, földműves lakosság perzsa-iszlám civilizációjának magasabbrendűségét saját nomád életmódjukkal szemben, és lelkes követői és terjesztői lettek a perzsa műveltségnek és írásbeliségnek (*adab*), anélkül, hogy a leghalványabb kísérletet tették volna, hogy eredeti nomád kultúrájukat valamilyen módon belevarrják az iszlám szö-

¹⁷ Az angol *Persianate* terminus magyarítására még nem történt kísérlet, és magam is sokat küszködtem a fordításával. Alapos megfontolás és Szörényi Lászlóval történt konzultáció után a *perzsián* mellett döntöttem. Az angolban a *Persian* szó *-ate* képzős alakja vert gyökeret, a magyarban a *perzsa* szóból képzett *perzsián* alakot javasoljuk, amely szó létezett egyes magyar nyelvjárásokban. Így például *persián* (*sipka*) ’az Ormánságban a perzsa, vagyis a fekete karakul juh bárányának a bőréből vagy utánzatából készült kucsma’ (*Magyar Néprajzi Lexikon*. IV. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, 1981, 230), de a felvidéki Martos és környéke nyelvében is élt a szó a *perzsián szörme* kifejezésben (*Magyar Néprajzi Lexikon*. III. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, 1980, 528 [„martosi viselet” szócikk]).

¹⁸ Vö. *Literacy in the Persianate World. Writing and the Social Order*. Ed. by Brian Spooner–William L. Hanaway. Philadelphia, 2012; *The Persianate World: The Frontiers of a Eurasian Lingua Franca*. Ed. by Nile Green. Oakland, 2019. – 2008-ban külön folyóirat is született *Journal of Persianate Studies* címen a Brill kiadásában, mely ma is él az alapító Saïd Amir Arjomand szerkesztésében.

vetébe, és saját török nyelvű írásbeliséget hozzanak létre. E két török dinasztia korában semmilyen török nyelvű írott szöveg nem készült, s kis mértékben az arab, de mindenképp a perzsa volt a magas kultúra egyedüli közvetítője. A török nyelv használata és a népi hagyományok megőrzése csak a család és a török nyelvű katonaság körére korlátozódott.

Ezzel szemben a Karahanidák, bár ők is magukévá tették Transzoxánia régi perzsa kultúráját, döntő lépéseket tettek, hogy perzsa minták alapján megteremtsék saját török-islám műveltségüket, nem kis mértékben támaszkodva a turkesztáni ujjurok ekkor már több évszázadra visszamenő, ujjur írásos írásbeliségére. A Karahanidák szerepe a muszlim-török kultúra megteremtésében csak ahhoz a szerephez hasonlítható, amelyet a Számánidák játszottak pár száz évvel előbb a perzsa nyelv és kultúra muszlimmá alakítása terén. Mint két világitó torony emelkedik ki a 11. század két monumentális török nyelvű alkotása. Ekkor keletkezett Yūsuf Balasagūnī hosszú didaktikus poémája, a *Qutadgu Bilig* (*A boldogító tudás*) (1069) és Maḥmūd al-Kāšgarī enciklopédikus szótári alkotása, a *Dīvān luġāt al-Turk* (1077). Mindkettő úttörő vállalkozás volt azzal a céllal, hogy megteremtsék az immár muszlim törökség írásbeliségét.¹⁹

Mikor a mongol hódítások alapjaiban megváltoztatták Közép-Ázsia politikai, etnikai és kulturális térképét, a régióban a Csagatáj Ulusz területén Khvárezmbe tevődött át a keleti muszlim-török irodalmi nyelv központja. Paradox módon a mongol korszakban, a 13–14. században az iszlám vallás és kultúra egyre nagyobb teret hódított; egyre növekvő befolyását jelzi, hogy az eredeti török szókincs fokozatosan visszaszorult a használatból az arab–perzsa nyelvi elemekkel szemben. A korai és klasszikus csagatájban (15. század) a szókincs több mint felét már az arab–perzsa nyelvi elemek képezik.²⁰ (Zárójelben jegyzem meg, hogy hasonló folyamat játszódott le a nyugati török irodalmi nyelvben, az oszmán-törökben is, azzal a különbséggel, hogy az arab–perzsa nyelvi elemek túlsúlya az írott nyelvben később, a 16. században vált általánossá.)

A következőkben a Timurida-kori perzsa és török írásbeliség különböző fajtáit vesszük szemügyre, minden esetben figyelve a nyelvi és irodalmi hatások irányát és jellegét. Az írásbeliség központjai a kancelláriák és az uralkodói udvarok voltak. A kancelláriák olyan kormányhivatalok vagy tanácsok voltak, melyek fő feladata az írásbeliségre összpontosult: hivatalos iratokat bocsátottak ki, és kérvényekre, beadványokra válaszoltak. Nevük mindenütt *dīvān* (دیوان)

¹⁹ Az akkulturáció két különböző útjáról a Karahanidák, a Gaznavidák és a szeldzsukok példáján ld. Vásáry, *Two Patterns*, 9–28.

²⁰ Gerhard Doerfer felmérése szerint a Karahanida-korszakban (998–1211) a szókincs 67,9%-a még török volt, a khvárezmi korban (13–14. század) ez 51,8%-ra esett vissza, a korai és klasszikus csagatájban (15. század), tehát a Timurida-korszakban pedig már mindössze 14,3% a török lexikai elemek aránya. Ld. Gerhard Doerfer, *Chaghatay Language and Literature*. In: *Encyclopaedia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/chaghatay-language-and-literature> (2023. június 12.).

volt a muszlim világban. Az Omajjád és Abbászida Kalifátus alatt (661–750, illetve 750–1258) az iszlám államigazgatás bonyolult rendszere jött létre, melyben a *dīvān*oknak nagy szerep jutott. A kancelláriákban dolgozó muszlim értelmiségi réteg igen széles volt, magában foglalta a minisztereket, a hivatalnokokat, a történetírókat, a szótárszerkesztőket és a jogi szakembereket, akik egyaránt otthon voltak az arab és a perzsa nyelv használatában.²¹

A muszlim kancelláriák vezetői az írástudók (*ahl-i qalam* اهل قلم 'a toll embelei') voltak. Az írástudó réteg legfontosabb, központi alakjait a titkárok és az írnokok alkották (arab *munšī* منشی és *kātib* كاتب, perzsa *dabīr* دبیر). A titkárok (*munšī*) teremtették meg a prózai kompozíció, az *inšā* (انشاء) műfaját, mely az oklevéltant (diplomatikát) és a levélírást (episztolográfiát) foglalta magában. Abban az időben az *irodalom* szónak természetesen sokkal tágabb értelme volt, mint ahogyan manapság használatos 'szépirodalom', azaz 'vers és próza' értelemben. A *literatura* szó a 19. századig a történeti Magyarországon is inkább azt jelentette, hogy 'írásbeliség' (azaz minden, amit leírtak). Ugyanígy az iszlám világban, akárcsak az európai középkorban és kora újkorban, a *literaturának* megfelelő *adabiyāt* szóval illettek minden prózai művet, melyet az írástudók, az *adīb*ok írtak. A történetírás, a levélírás (*munša 'āt*), a prozódiai kézikönyvek, a fejedelmi tükrök, az etikai értekezések és sok minden más az *adabiyāt* fogalomkörébe tartozott.²²

A késő Timurida-korszak legjelentősebb ilyen műve, 'Abdallāh b. Muḥammad Marvārīd *Šaraf-nāma* (*A tisztelet könyve*) című, perzsa nyelven írt munkája 1506 körül készült. A szerző Ḥusayn Bayqara (uralk. 1469–1506) udvarában volt magas rangú tisztségviselő, és *inšā*-gyűjteménye jó betekintést nyújt a korszak kancelláriáiba és az udvar szociális rétegződésébe.²³

A mongol korszakban a perzsa mellett a második kancelláriai nyelv a mongol, majd az eltörökösödött nomád katonaság túlsúlya miatt a török lett. Külön léteztek tehát a perzsa nyelvű és a török nyelvű kancelláriák.

Marvārīd leírása szerint két kancellária létezett. Az egyik a *dīvān-i buzurġ-i amārat* volt, amelynek élén a *dīvānbegi* állt, s amelynek jogkörebe a katonai ügyek és a török népesség tartozott. Másik neve *tuvajī dīvānī* (*tuvajī dīvānī*) 'a hadsereg felügyelő dívánja' vagy egyszerűen *Türk dīvānī* (*dīvān-i Turk*) 'török díván' volt. Ennek a török dívánnak az alkalmazottai voltak a *baḥšīk* vagy perzsául *navīsandagān-i Turk* 'török írnokok'.

²¹ Ld. C. Edmund Bosworth, *Dīvān*. ii. Government Office. In: *Encyclopaedia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/divan> (2023. június 1.).

²² Minderről ld. William L. Hanaway, *Secretaries, Poets, and the Literary Language*. In: *Literacy in the Persianate World*, 96–97, 120.

²³ Hans Robert Roemer, *Staatsschreiben der Timuridenzeit. Das Šaraf-Nāma des 'Abdallāh Marvārīd in kritischer Auswertung. Persischer Text in Faksimile (Hs. İstanbul Üniversitesi F 87)*. Wiesbaden, 1952.

A másik kancellária neve *dīvān-i ‘ālī* ’magasságos díván’ vagy *dīvān-i Sart* ’szárt (perzsa) díván’ volt, ez foglalkozott a perzsa népességgel és a pénzügyigazgatással. Élén a *vazīr* állt, alkalmazottai a *navīsandagān-i tājik* ’tádzsik (perzsa) írnokok’ voltak.

Tehát a török nyelvű írnokokat továbbra is *bahšīn*ak nevezték, mint a mongol időkben. Ezek eredetileg az ujgur-mongol írás szakértői voltak, akik mongol és török szövegeket egyaránt írtak ezzel az írással. Timur és a Timuridák korában az ujgur-török írásbeliség új felvirágzásnak indult, ami Timurnak és utódainak a mongol birodalmi múltához fűződő viszonyában leli magyarázatát. A 14. század végére, mint láttuk, a mongol nyelv egyaránt eltűnt Közép-Ázsiából és az Arany Horda területéről, mivel a többségi török népesség asszimilálta a mongol hódítókat. Ugyanakkor a Dzsingiszida-dinasztia legitimációja olyan erős volt a Mongol Birodalom összes utódállamában, hogy Timur, aki *de facto* közép-ázsiai birodalma vezetője volt, nem lehetett a legfőbb uralkodó, azaz kán, ezért hatalma legitimálására kénytelen volt Dzsingiszida „bábkánokat” állítani, míg maga csak az emír címet viselte. Az ujgur betűs török írásbeliség az Arany Hordában teljesen eltűnt, ezzel szemben a Timuridáknál másodvirágzásba kezdett. Míg a kancelláriákban a perzsa nyelv dominált, bár kisebb számban ujgur betűs török okleveleket is bocsátottak ki, addig iszlám-török irodalmi szövegek tucatjainak készítették el az ujgur írásos másolatát. Így például a *Sirāḡ al-qulūb* (*A szívek fénye*) (1432), a *Bahṡiyār-nāma* (*A boldogság könyve*) (1435), a *Mi ‘rāḡ-nāma* (*A mennybemenetel könyve*) (1436) és más iszlám-török irodalmi szövegek leírását is elkészítették ujgur írással.

A *bahšīn*knak két nagy iskolája volt: az egyik Herátban, a másik Jazdban működött. Érdekes, hogy mindkettő teljes egészében perzsa többségű ősi város volt. A heráti iskola ismert írnokaként tevékenykedett Malik *bahšī* és ‘Alā-šāh *bahšī*, míg Manšūr *bahšī* a jazdi iskola jeles képviselője volt. Malik *bahšī* Herátban másolta le a *Mi ‘rāḡ-nāmát* és a *Tadkirat al-avliyāt* (*Szentekről szóló írás*), míg Manšūr *bahšī* készítette el a *Sirāḡ al-qulūb*ot és a *Bahṡiyār-nāmát*. Ráadásul nemcsak korabeli, hanem régebbi szövegeket is átírtak ujgur betűkre, így például 1432-ben Jazdban az 1353-ban khvárezmi török irodalmi nyelven írt, *Muḡabbat-nāma* (*A szerelem könyve*) című költői mű átírását készítették el.²⁴

Mi lehetett az oka az ujgur betűs írásbeliség látványos fellendülésének a Timurida államokban? A legkézenfekvőbb magyarázat az, hogy Timur, bár a tényleges hatalmat ő birtokolta, nem volt Dzsingiszida, így különösen szükségét érezhette, hogy megmutassa elkötelezettségét a mongol birodalmi hagyomány és törvény (*yasa*) iránt. Az ujgur írás használata, sőt bizonyos fokig újraélesztése muszlim-török környezetben azt fejezte ki, hogy a Timuridák ragaszkodnak a mongol birodalmi tradícióhoz, s szemükben az ujgur írás a mongol állami

²⁴ Az ujgur írás ezen reneszánszáról a Timuridáknál ld. Vásáry István, Az ujgur írásbeliség az Arany Hordában és a Timuridáknál. *Keletkutatás* 1986. tavasz, 38–47.

hagyomány szimbóluma volt, annak ellenére, hogy akkor már csak török nyelvű szövegek lejegyzésére használták.

A Timurida kancelláriákban nagyobb számban perzsa nyelvű, kisebb számban török nyelvű okiratok készültek. A legtöbb fennmaradt oklevél *fermán* (*farmān*), azaz 'parancs, rendelet'.²⁵ Figyelemre méltó, hogy a török-mongol eredetű *yarlīg* (< *yarliq/yarliq*) terminus, mely az Ilkánida- és Dzsalairidakorszakban a leggyakoribb volt, nagyon ritkán fordul elő, ami arra utal, hogy a török-mongol hagyomány, bár megvolt, tovább gyengült a Timurida korszakban.

Az 1370 és 1506 közötti időszakból, tehát Timur és a Timuridák korszakából jelenleg 15 darab kibocsátott *fermánt/jarlikot* ismerünk. Az oklevelek meglepően kis száma több tényezővel magyarázható, melyek közül a legfontosabb talán az, hogy az oklevelek többsége eltűnt, elpusztult, ami Közép-Ázsia és az iráni történelem turbulens évszázadait figyelembe véve egyáltalán nem meglepő. Az is elképzelhető, hogy számos irat még valamilyen magángyűjteményben lappang, hiszen a legtöbb oklevél adomány- és kiváltságlevél volt, melyeket a családi levéltárakban őriztek. Ismerve az iráni levéltárügyet, még mindig lehetőség van arra, hogy magángyűjteményekből új anyag fog felbukkanni. Bármilyen kevésnek tűnik is azonban ez az anyag, jelentősége történeti és oklevéltani szempontból felbecsülhetetlen. Mindezzel együtt azt is tudomásul kell vennünk, hogy a központi és magánkancelláriák által kibocsátott oklevelek száma jóval kisebb volt Iránban és Közép-Ázsiában, mint például az Oszmán Birodalomban.

A fent említett 15 oklevél közül négy készült török nyelven:

1. Mīrānšāh, 800/1398; Teherán, Iráni Nemzeti Múzeum (MMI), s.25924 (r.504).²⁶
2. Šāhruh, 825/1421; Majmana? (Afganisztán).²⁷
3. Abū Sa'īd Uzun Ḥasannak, 873/1468; Isztambul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak 12307.²⁸
4. II. 'Umar Šayḥ mīrza, Fergana, 873/1469; Szentpétervár.²⁹

²⁵ Bert G. Fagner, Farmān. In: *Encyclopaedia Iranica*. <http://www.iranicaonline.org/articles/farman> (2023. június 1.).

²⁶ Dai Matsui–Ryoko Watanabe–Hiroshi Ono, A Turkic-Persian Decree of Timurid Mīrān Šāh of 800 AH/1398 CE. *Orient* 50 (2015) 53–75.

²⁷ Jean Deny, Un Soyurgal du timouride Šāhruh en écriture ouigoure. *Journal Asiatique* 245 (1957) 253–266; leírása: Bert G. Fagner, *Repertorium persischer Herrscherurkunden. Publizierte Originalurkunden (bis 1848)*. Freiburg im Breisgau, 1980, No. 22.

²⁸ Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler*. Ankara, 1940, 119–134, No. 10; leírása: Fagner, *Repertorium*, No. 28.

²⁹ F. M. Melioranszkij, Dokument ujgurszkogo piszjma szultana Omar-Sejha. *Zapiski Vostocznogo otgyelenyija imperatorszkogo Russzkogo arheologicseskogo obscsesztva* 16 (1904–1905) 01–012; leírása: Fagner, *Repertorium*, No. 867.

Ezek közül három (az 1., 2. és 4. számú) *soyurǧal*, azaz egy sajátos, földterületre és épületekre vonatkozó adománylevél-fajta, mely egyben adómentességet is szavatolt az adományozott számára. A negyedik (a 3. számú), a Timurida Abū Sa‘īd nevében 1468-ban kibocsátott oklevél pedig egy diplomáciai levél az Aq-qoyunlu Uzun Ḥasannak címezve. Mind a négy irat ujgur írással készült, s csak a Mīrānšāh által kibocsátott oklevél tartalmazza a török szöveg perzsa kivonatát is a hátlapon. Mindez azt mutatja, hogy a külkapcsolatokban és a belső államügyekben egyaránt használták az ujgur ábécét.

Az okleveles gyakorlat után nézzük meg a történetírás kérdését Timur és a Timuridák korában.³⁰ A perzsa nyelvű történetírás hosszú és dicső hagyományokra tekint vissza, a Timurida-kori művek közvetlenül a mongol korszak nagy udvari történeti munkáira, Juvainī *Tārīḥ-i Jahāngušājára* (1260)³¹ és Rašīd al-Dīn *Jāmi‘ al-tavārīḥjára* (1307–1316)³² mennek vissza. Az egyetemes és dinasztikus történeti művek mellett azonban regionális szempontú munkák is íródtak, melyek egy-egy város és környéke történeti hagyományait rögzítették, valamint életrajzi munkák (híres politikusok és szentek élete) és emlékiratok is készültek. Különösen a khorászáni történeti iskola volt jelentős, melynek hatása egész Iránban és Transzoxániában kimutatható. A Timurida-korszak az általános kulturális fellendülés mellett a történetírásban is páratlan mennyiségi és minőségi növekedést hozott: az e korban született elbeszélő történeti munkák a perzsa történetírás legjobbjai közé tartoznak. Timur életét és korát két udvari történet is feldolgozta: Niẓām al-Dīn ‘Alī Šāmī (1404) és Šaraf al-Dīn ‘Alī Yazdī (1427–1428) munkája egyaránt a *Zafar-nāma* (*A győzelem könyve*) címet viseli.³³ A 15. század három szerzője pedig olyan történeti munkákat alkotott,

³⁰ A perzsa historiográfia áttekintését ld. *Persian Historiography*. Ed. by Charles Melville. (A History of Persian Literature, 10.) London, 2012. A Timurida történetíráshoz ld. Maria Szuppe, *Historiography v. Timurid period*. In: *Encyclopaedia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/historiography-v> (2023. június 1.).

³¹ M. M. ibn ‘A. Qazvīnī, *The Ta‘riḫ-i Jahān-gushā of ‘Alā‘u‘d-Dīn ‘Atā Malik-i-Juvainī*. I–III. (Gibb Memorial Series, 16.) Leyden–London, 1912–1937. Angol fordítása: John Andrew Boyle, *The History of the World-Conqueror by ‘Ala-ad-Din ‘Ata-malik Juvaini*. I–II. Manchester, 1958/1997².

³² *Jāmi‘ al-tavārīḥ-i Rašīd al-Dīn Faḍlullāh Hamadānī*. I–IV. Tašḫīḥ va tašhiya Muḥammad Ravšan–Muštafā Mūsavī. Tih-rān, 1373/1994–1995. Angol fordítása: Rashiduddin Fazlullah, *Jami‘u‘l-tawarikh. A History of the Mongols*. I–III. Transl. by Wheeler McIntosh Thackston. (Sources of Oriental Languages and Literatures, 45./Central Asian Sources, 4.) Cambridge (MA), 1998–1999.

³³ *Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnāma par Niẓāmuddīn Šāmī, avec des additions empruntées au Zubdatu-t-Tawārīḥ-i Baysunġurī de Ḥāfiẓ-i Abrū*. Édition critique par Felix Tauer. I. *Texte persan du Zafarnāma*. II. *Introduction, commentaire, index*. Praha, 1937–1956; Sharaf al-Dīn ‘Alī Yazdī, *Zafarnāma. Muqaddima*. Tašḫīḥ va tašḫīq Sayyid Sa‘īd Mīr Muḥammad Šādiq–‘Abd al-Ḥusayn Navāyī. Tih-rān, 1387 h. š./2008.

melyek az egész muszlim világban elterjedtek és ismertté váltak: ezek Hāfiz-i Abrū,³⁴ Mīrhvānd³⁵ és H̄vāndamīr művei.³⁶

A Timurida historiográfia nyelve szinte kizárólag a perzsa volt. Míg a szép-irodalomban, különösen a költészetben, mint látni fogjuk, a csagatáj-török nyelv használata egyre jobban terjedt, a prózai műfajokban nem történt ilyen áttérés. Bár Timur korában született pár csagatáj nyelvű történeti munka, ezek mára mind elvesztek, csak más forrásokban előforduló hivatkozásokból tudunk róluk. Ugyanakkor a biográfia műfaj egyik legjelentősebb gyűjteménye, Mīr ‘Alī-Šīr Navā’ī *Majālis al-naḫāyis (A kiválóságok gyülekezetei)* című munkája a késő Timurida-korban, 1490–1491-ben született, csagatáj nyelven íródott, és a korszak hírességeinek életrajzát tartalmazza. E munkát csak jóval később fordították le perzsa nyelvre.³⁷ Érdekes tehát, hogy a történelmi irodalom területén csak később, a 16. századi Sejbánida-dinasztia alatt születtek meg csagatáj nyelven a jelentős történeti munkák, mint például a két *Šaybānī-nāma* és a *Tavārīh-i guzīda. Nušrat-nāma (1502–1505)*.³⁸ Ez igaz az emlékirat műfajára is, melyből a legjelentősebbet a Timurida hercegből az indiai mogul dinasztia alapítójává lett Zāhir al-Dīn Muḥammad Bābur (uralk. 1526–1530) írta csagatáj-török nyelven 1520–1530 között. Bābur műve, a *Bābur-nāma* nemcsak a Timurida írásbeliségnek, hanem egyben az egyetemes történeti és emlékiratirodalomnak

³⁴ Maria Eva Subtelny–Charles Melville, Hāfez-e Abru. In: *Encyclopaedia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/hafez-e-abru> (2023. június 1.).

³⁵ Mīrhvāndra és *Rawzat al-Šafā fī sirati ‘l-anbiyā’ va ‘l-mulūk va ‘l-ḥulafā’* című művére vonatkozólag ld. İsmail Aka, Mīrhānd. In: *TDV İslām Ansiklopedisi*. XXX. Ankara, 2020, 156–157.

³⁶ H̄vāndamīr, *Ḥabīb al-siyar fī al-aḥbār afrād al-bašar*. Zīr-i nazar-i Muḥammad Dabīr-Siyāqī. I–IV. Tihṙān, 1333 h. š./1954; 1362 h. š./1983³. A 3. rész angol fordítása: Khwandamir, *Habibu’s-siyar. Tome Three*. I–II. Transl. and ed. by Wheeler McIntosh Thackston. (Sources of Oriental Languages, 24.) Cambridge (MA), 1994.

³⁷ *Mecālisü’n-neḫāyis*. Haz. Kemal Eraslan, çev. Naci Tokmak. Ankara, 2001. A műről magáról ld. Kemal Eraslan, *Mecālisü’n-neḫāyis*. In: *TDV İslām Ansiklopedisi*. XXVIII. Ankara, 2003, 216–217.

³⁸ Binā’ī *Šaybānī-nāma* című művéről ld. Buri A. Ahmedov, *Isztoriko-geograficeszkaja literaturā Szrednyej Azii (Piszjmennije pamjatyiki)*. Taskent, 1985, 17–22. Kritikai kiadását fordítás nélkül K. Kubo készítette el: Kazuyuki Kubo, *On Binā’ī’s Shaybānī-nāma*. Kyoto, 1997. Vö. még Osman Çirak, *Šibanī tarihi. Benā’ī nin Šibanī-namesi*. Yükksek lisans tezi (Ankara Üniversitesi). Ankara, 2019. Muḥammad Šāliḫ *Šaybānī-nāmājāt* kiadta Hermann Vámbéry, *Die Scheibaniade. Ein özbeigisches Heldengedicht in 76 Gesängen, von Prinz Mohammad Salih aus Charezm. Text, Übersetzung und Noten*. Wien–Budapest, 1885. A *Tavārīh-i guzīda. Nušrat-nāma* kiadása: A. M. Akramov, *Tavarih-i guzida-ji nušrat-name*. Taskent, 1967. Az utóbbi pár évben a műnek számos kiadása és fordítása jelent meg török nyelvterületen: Harun Kaya, *Tevārīh-i Güzīde-i Nušret-nāme (Giriş–Metin–Notlar–Dizin–Tıpkıbasım)*. Ankara, 2022; Hasan Bekmez, *Tevārīh-i Güzīde-i Nušret-nāme (The British Library Nüshası) (Giriş–Transkripsiyonlu Metin–İnceleme)*. Doktora tezi (Selçuk Üniversitesi). Konya, 2021; Avazkhon Umarov, “*Tevārīh-i Güzīde Nušret-nāme*” hakkında bir inceleme (*Giriş–İnceleme–Metin–Sözlük*). Doktora tezi (Ege Üniversitesi). İzmir, 2022. Vö. még Ahmedov, *Isztoriko-geograficeszkaja literaturā*, 12–15, 222.

is páratlan emléke, nem véletlenül fordították le a legtöbb európai nyelvre.³⁹ Nemcsak a korabeli események tanúja és résztvevője által adott hiteles tudósítások, hanem az iszlám irodalomban ebben a korban ritka személyes hangvétel révén is bepillantást ad a korszak egy vezető történelmi alakjának magánéletebe. A *Bābur-nāma* nemcsak a történelmi emlékiratirodalom remekműve, hanem a multikulturalizmus egyedülálló példája is mind a szerzőt, mind művét illetően. Bābur ugyanis anyai ágon Dzsingiszida leszármazott volt, apai ágon pedig Timur dédunokája, a mongol birodalmi tudatot őrző dinasztia tagja, aki újonnan alapított indiai birodalmát is mogolnak, azaz mongolnak nevezi.

Az oklevelek, a történelmi munkák és emlékiratok után lássuk a szó szorosabb értelmében vett szépirodalom (*belles lettres*) helyzetét. A magaskultúra e területe, melyet az uralkodói és fejedelmi udvarokban műveltek, teljes egészében a perzsa irodalom és nyelv hatása alatt született meg. Hosszú ideig csak perzsa költői munkák török nyelvű fordításait vagy inkább parafrázisait készítették el, mind tartalmában, mind költői formájában igyekezve követni az eredetit. Már a khvárezmi török irodalom ezt a képet mutatta: 1340-ben egy Quṭb nevű khvárezmi szerző lefordította Niẓāmī romantikus költeményét, a *Husrav u Šīrīnt*, Sayf-i Sarāyī pedig 1390-ben a Volga-menti Sarayban, az Arany Horda fővárosában Sa’dī *Gulistān*jának török fordítását készítette el.⁴⁰ Ám nemcsak a téma, a tartalom és a stílus perzsa eredetű, hanem a költészet összes formája is. A *ġazal*, a *qaṣīda*, a négy soros *rubā’ī* (többes számban *rubā’iyāt*), a rímes párvers és a *maṭnavī* mind-mind a perzsa költészet ismert műfajai, ahogyan az időmértékes verselés maga is perzsa jellegzetesség. Egyedül a *tuyūġ*, ez a szótagszámláló négy soros vers az, ami török népi előzményekre megy vissza. A saját versgyűjteményét, mely a legváltozatosabb formájú és tartalmú verseket tartalmazta, minden költő *dīvān* (‘versgyűjtemény’) néven adta közre.⁴¹

Miután Timur 1388-ban elpusztította és kifosztotta Khvárezmet, majd két nagy hadjáratban legyőzte az Arany Hordát (1391, 1395), a török nyelvű irodalom két nagy bástyája elesvén, a kulturális központ Timur birodalmába

³⁹ A *Bābur-nāma* számos kiadására és fordítására vonatkozólag ld. Ömer Faruk Akün, Bābüriáme. In: *TDV İslām Ansiklopedisi*. IV. Ankara, 1991, 404–408. Azóta megjelent az eredeti szöveg kiváló kritikai kiadása Eiji Mano tollából: Zahīr al-Dīn Muḥammad Bābar, *Bābur-nāma (vaqāyi’)*. *Critical Edition Based on Four Chaghatay Texts with Introduction and Notes*. Kyodo Syokado, 2006²; külön kötetben a *Concordance and Classified Indexes* (Kyodo Syokado, 1996). Legújabb angol fordítása a Washingtonban (DC) levő Arthur M. Sackler Gallery csodálatos illusztrációival együtt: *The Baburnama. Memoirs of Babur, Prince and Emperor*. Transl. and comm. by Wheeler McIntosh Thackston. New York–Oxford, 1996.

⁴⁰ Ananiasz Zajączkowski, *Najstarsza wersja turecka Husrāv u Šīrīn Quṭba*. I–III. Warszawa, 1958–1961; András Bodrogligeti, *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa’dī’s Gūlistān (Sayf-i Sarāyī’s Gūlistān bi’l-Türki)*. Budapest, 1969.

⁴¹ A *dīvān* ‘versgyűjtemény’ jelentésére és használatára nézve ld. François de Blois, *Dīvān*. iii. Collected Works of a Poet. In: *Encyclopaedia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/divan> (2023. június 1.).

helyeződött át. A perzsa és török nyelvű írásbeliség központja ezután Timur fővárosa, Szamarkand, majd a vallási központ Buhara lett, valamint más közép-ázsiai városok, melyek sorából a 15. század második felében emelkedett ki a khorászáni Herát városa (a mai Afganisztán területén).

Bár Timur a rivális muszlim államokat is lerombolta és kifosztotta, s így élete végére a korszak legnagyobb és legjelentősebb muszlim birodalmát hozta létre Közép-Ázsiában, egyben a művészetek, tehát a történetírás, a költészet, az építészet és a festészet nagylelkű mecénása is volt, amivel legalább részben kompenzálta azt a rettenetes pusztítást, amelyet mindenütt okozott. A perzsa és török írástudók és literátorok özönlöttek Timur, majd utódai udvarába, ahol kellő megbecsülést és megélhetést kaptak. A 15. század első felében a csagatáj-török nyelven írók egyre inkább önálló műveket is készítenek, természetesen szigorúan a perzsa nyelvi és irodalmi kánonnak megfelelően. Ebben a korszakban tűnnek fel azok a szerzők, akiknek török nyelvű munkáit már joggal soroljuk a korai csagatáj nyelv és irodalom emlékei közé: így például Sakkākī, Atā'ī, Luṭfī és Gadā'ī, hogy csak a pár legismertebb szerzőt említsük. Sakkākīnak és Gadā'īnak fennmaradt a versgyűjteménye, azaz *dīvān*ja, Luṭfī pedig egy jeles elbeszélő költeményt alkotott, a *Gül va Navruz* címűt.⁴² A 15. század első felében önállósuló török, azaz korai csagatáj nyelvű költészet minden alkotását elhomályosította azonban a század második felében élő és alkotó költő, Mīr 'Alī Šīr Navā'ī munkássága.⁴³

Navā'ī a jelentős kelet-khorászáni városban, a jelenleg Afganisztánban található Herátban született és élte le egész életét a Timurida Ḥusayn Bayqara uralkodása alatt. Ebben az időben Herát a keleti muszlim világ egyik legjelentősebb kulturális központjává emelkedett, nem kis mértékben Ḥusayn Bayqara szerepének köszönhetően, aki a tudományok és a művészetek nagylelkű patrónusa és mecénása volt. René Grousset találó szavai szerint⁴⁴ az ő uralkodása alatt lett Herát a Timurida reneszánsz Firenzéje. Ennek az uralkodónak volt közvetlen munkatársa Navā'ī, aki udvari főtisztviselőként és a szultán tanácsadójaként és udvari költőjeként működött.

Navā'ī a klasszikus csagatáj irodalmi nyelv megalkotója volt, bátran nevezhetjük a török világ írófejedelmének, akinek híre és hatása messzire eljutott az iszlám-török világban. A 16. században az Oszmán Birodalomban is ismert és nagyra tartott költőnek számított. Hihetetlenül termékeny író volt: több mint 30

⁴² Ezekről ld. János Eckmann, *Die tschaghataische Literatur*. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*. II. 304–402. Kiadások: *Mevlânâ Sekkâkî Divanı*. Haz. Kemal Eraslan. Ankara, 1999; *Lûtfî Divanı*. [Haz.] İsmail Hikmet Ertaylan. İstanbul, 1960; *Lûtfî Divanı. Giriş-metin-dizin-upkibasım*. [Haz.] Günay Karaağaç. Ankara, 1997.

⁴³ Navā'īról óriási irodalom létezik. Jó összefoglalás: Maria Eva Subtelny, *Ali Šīr Navā'ī*. In: *Encyclopaedia of Islam*. Brill Online, 2011³. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_23837 (2024. január 18.).

⁴⁴ Grousset, *Empire of the Steppes*, 465.

vaskos műve maradt fenn csagatáj-török nyelven, versben és prózában egyaránt, de perzsául és arabul is írt keveset. Nem feladatunk most a Timurida művelődés e központi óriásának a bemutatása, mindössze azt vizsgáljuk meg, hogyan vélekedett a török nyelvről. Nemcsak munkásságával bizonyította, hogy a török nyelv és irodalom méltó társa az iszlám másik két nagy múltú nyelvének és irodalmának, hanem egy különös prózai művet is írt *Muḥākamat al-luġatayn* (*A két nyelv megítélése*) címen (1499), melyben a török gazdagabb és kifejezőbb voltát igyekszik bizonyítani a perzsa nyelvvel szemben.⁴⁵

E munkájában, élete vége felé, mintegy teoretikusan összegzi, hogy miért használta irodalmi működésében főleg a török nyelvet. Bár a Timurida Birodalomban a perzsa volt az állam hivatalos nyelve, Navā'ī azt tartja, hogy a török nyelv a perzsánál alkalmasabb az irodalmi használatra. Állítását érvekkel próbálja alátámasztani, melyek mai ismereteink fényében nem helytállóak, de jól rávilágítanak a korszak egy jeles írástudójának a gondolkodására. Többek között a következő érveket hozza fel, elsősorban a szókincs területéről: 1. egyes török szavak szemantikája igen tág, sok mindent jelenthetnek; 2. a török nyelvnek több szava van; elhíresült példája szerint a különböző kacsafajták megnevezésére a törökben kilenc szó létezik, míg a perzsában csak egy; 3. a perzsa sok török szót használ olyan esetben, amikor valamit a saját nyelvén nem tud kifejezni. Azt hiszem, teljesen fölösleges ezeket a naiv és laikus kijelentéseket mai ismereteink alapján cáfolnunk, hiszen minden önálló nyelv hasonló érveket használ a különböző korokban (így például a magyar nyelv is a reformkorban). Az egész érvelésben az a különös és paradox, hogy Navā'ī, aki majdnem, ha nem is teljesen, anyanyelvi szinten mozgott a perzsa és az arab nyelvben is, ne vette volna észre, hogy az általa használt és tökélyre fejlesztett csagatáj irodalmi nyelvet képtelenség lenne megérteni a perzsa és az arab nyelv ismerete nélkül, hiszen oly mértékben telített az e két nyelvből származó lexikai elemekkel. Akárhogy is van, Navā'ī örök érdeme a török világban, hogy a török nyelvet végleg egyenjogúsította és méltó társává tette a perzsa nyelvnek. Semmit nem von le az érdeméből, hogy lényegében teljes egészében a perzsa irodalmi hagyomány alapján folytatta és építette ki azt a muszlim-török hagyományt, amely a 19–20. századig, a nemzeti nyelvek megszületéséig az egész keleti törökség számára követendő például szolgált.

Befejezésül és összefoglalóan ejtsünk pár szót arról, hogy miként volt lehetséges a perzsa és török írásbeliségnek ez a termékeny burjánzása és együttélése a 15. századi Timuridáknál. Az elsődleges ok természetesen a megerősödött uralkodói és főúri hatalom és gazdagság volt, amely kellő irodalom- és művészetpártolással párosult. A Timurida-korszak mecénatúrájáról, amely az udvari

⁴⁵ *Judgment of Two Languages. Muḥākamat al-Luġatayn by Mīr 'Alī Shīr: Introduction, Translation and Notes.* Ed. and transl. by Robert Devereux. Leiden, 1966; F. Sema Barutçu Özönder, *'Alī Šīr Nevāyī Muḥākemetü'l-Luġateyn. İki Dilin Muhakemesi.* Ankara, 1996.

művészetek alapja volt, sokat tudunk, sokat írtak már róla. Az azonban, hogy ez a kulturális fellendülés mind a perzsa, mind a török írásbeliséget érintette, elsősorban annak volt köszönhető, hogy a korabeli Timurida államokban széles körben elterjedt volt a kétnyelvűség a perzsa (tádzsik) városi lakosságnak és az évszázadok alatt fokozatosan betelepülő nomád törökségnek köszönhetően, akiknek egy része a városokban és környékükön egyre jobban urbanizálódott. Így érthető, hogy nemcsak Szamarkandban és más közép-ázsiai városokban virágzott a török írásbeliség, de olyan ősi iráni városokban is, mint Qazvín, Jazd, Síráz és Herát. Persze a csagatáj nyelv, bármennyire erőltette is Navā'ī, sohasem vált teljesen olyan presztízsű nyelvvé, mint a perzsa. Ezt mutatja, hogy míg a perzsa klasszikus irodalom műveit garmadával ültették át csagatáj nyelvre, addig csagatájról perzsára alig született fordítás, s ezek is inkább később, a Timurida-korszak után keletkeztek. A perzsa költőknek nem kellett jól megtanulniuk törökül, hogy perzsa verseket írjanak, míg fordítva ez elképzelhetetlen lett volna, török verset írni csak a perzsa nyelv és költészet alapos ismeretében lehetett. A perzsa kultúra letörölhetetlenül beépült a muszlim törökség kultúrájába, akárcsak a latin az európai népek, nem utolsósorban a magyar nép kultúrájába.

Turkic and Persian literacy in the age of Timur and the Timurids (14th–15th centuries)

István VÁSÁRY

The present article makes an attempt to examine the two literacies written in Persian and Turkic, the two dominant languages of Islamic culture in Central Asia at the age under scrutiny. It also tries to elucidate to what extent and how they influenced each other during that period. Recently, a specific term *Persianate* was coined to designate the culture of this era. It denotes a culture whose linguistic foundations and cultural ideas were based on Persian culture. This article then takes each area of these literacies and reviews which language and how it was used in that area.

Further, the Timurid chancelleries are investigated which were separated into a Persian and a Turkic branch/secretariat (*dīvān-i Sart* and *dīvān-i Turk*). In the latter, the use of pre-Islamic Uyghur script dominated, which expressed the continuity of the Mongol–Turkish imperial tradition. In the field of historiography all the great historical works of the period testify to the fact that Persian retained its dominant role throughout the Timurid era. As far as works of fiction and poetry are concerned, in addition to the traditionally high-level Persian poetry,

the Turkic language gained an ever increasing role. The Central Asian Turkic literary language called Chaghatay became more and more polished on Persian models. The greatest figure and authority of the classical Chaghatay literature was Mīr ‘Alī Šīr Navā’ī (1441–1501), who tried to raise the rank of Chaghatay Turkic to that of Persian. Finally, the question is posed: How was this fruitful coexistence of Persian and Turkish literacies possible during the Timurid period in the 15th century, a period often called the Timurid Renaissance? The most decisive factors enabling this cultural exuberance must have been the wealth of the rulers and princely courts, and a developed system of patronage deriving thereof. Nevertheless, despite Navā’ī’s efforts to make the Turkic literary language equal to Persian, Chaghatay Turkic never became a literary language with the same prestige as Persian in Central Asia.

Ormos István

Két nővér közös vállalkozása: a Rifā‘ī mecset Kairóban és a Pertevnijál dzsámi Isztambulban

Alaa El Habashinak,
akinek a barátsága és inspirációja nélkül
ez a tanulmány nem születhetett volna meg

Nagyhatalmú, tetterős anyák akciói a háttérben

Húsjár hanim hercegnő (1813 k.–1886), Ibrāhīm pasa hat felesége közül a harmadik, egyúttal Ismā‘īl kedive (alkirály) édesanyja volt talán a legfontosabb és legbefolyásosabb asszony Egyiptom 19. századi történetében.¹ A hagyomány úgy tartja, hogy cserkesz rabszolganőként került Egyiptomba.² Ismā‘īl uralkodása alatt a *válide pasa* (*wālida bāšā*; körülbelül ’anyahercegnő’) hivatalos címet viselte.³ A nők viselkedésére vonatkozó korabeli iszlám szokásokkal összhangban szigorúan a háttérben maradva érvényesítette jelentős hatalmát fia politikai céljainak előmozdítása érdekében. Ez nem volt egyedülálló eset az Oszmán Birodalom történelmében. Anya és fia között nagyon szoros volt a kapcsolat. Ez többek között abból is kiviláglik, hogy Ismā‘īl vele együtt nyugszik a Rifā‘ī mecset egyik sírkamrájában, míg feleségei és gyermekei másutt vannak eltemetve a mecsetben.⁴ Korabeli források szerint Húsjár hanimot közeli rokoni kapcsolat fűzte Pertevnijálhoz (1810 k.–1884), II. Mahmúd oszmán szultán (uralk. 1808–1839) ötödik feleségéhez, aki egyben Abdülazíz szultán édesanyja is volt *válide szultán* (körülbőlül ’anyaszultánnő’) címmel; fiára gyakorolt nagy befolyása okán *ummü’l-dzsihán* (’a világmindenség anyja’) néven is

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.1.23>

¹ Mi itt a hercegnő nevének török alakját követjük; arab szövegeinkben *Hūšyār hānim* áll. Ez a cikk egy angol nyelvű tanulmány lényegesen kibővített és módosított változata: István Ormos, Women as Patrons of Mosques in Cairo and Istanbul. A Joint Project of Khūshyār Hānim, Mother of Khedive Ismā‘īl and Pertevniyal, Mother of Sultan Abdülaziz. In: *Publications of the Office of the Hungarian Cultural Counsellor in Cairo 2020–2021. Egypt in the Current Research of Hungarian Arabists*. Cairo, 2022, 47–79. Bővített változata hozzáférhető: <https://elte.academia.edu/IstvanOrmos>.

² A cserkeszekről ld. az 1. exkurzust.

³ A *válide pasa* / *wālida bāšā* címről ld. a 2. exkurzust.

⁴ Max Herz, *La mosquée el-Rifai au Caire*. Milan, é. n. [1911], X. tábla (itt 7. kép). Ismā‘īl tíz évvel édesanyja után hunyt el, tehát ő döntötte el, kivel együtt kerüljön végső nyughelyre.

emlegették.⁵ Egyes jól értesült, megbízhatónak tekinthető forrásaink úgy tudják, hogy ők ketten valójában testvérek voltak. Ez egyben azt is jelenti, hogy akkor fiaikban szinte egykorú elsőfokú unokatestvéreket kell látnunk.⁶ A két fiú politikai pályája kis eltéréssel indult: Abdülaziz 1861-ben lépett trónra, míg Ismā‘īl 1863-ban került hatalomra.

Mindezzel egybevág, hogy Pertevnijáról is az a legvalószínűbb feltételezés, hogy cserkesz születésű volt. Korabeli információk szerint a palotában szolgált, mígnem egy nap megpillantotta a szultán, amint éppen nehéz terhet vitt az udvarban. Parancsot adott, hogy azonnal vezessék saját lakosztályába; még azt sem engedte meg, hogy egyszerű ruháját jobbra cserélje.⁷ A két hercegnő közötti testvéri kapcsolatra vonatkozó értesülések elsősorban Ismā‘īl egyik bizalmasától származnak.⁸ Emmeline Lott angol nevelőnő is ténynek tekintette, hogy nővérek voltak. Lott jól ismerte Húsjárt, Pertevnijával is találkozott Isztambulban, s még „családi hasonlóságot (*family resemblance*)” is felfedezett a két „egyformán ravasz” nővér között. Lott éveken át Ismā‘īl háztartásában élt, s így megbízható tanúnak kell tekintenünk, még akkor is, ha beszámolója helyenként nélkülözi a következetességet.⁹ A két nagyhatalmú és tetterős anyahercegnő számos esetben jelentős mértékben együttműködött egymással. A két fiú életében és tevékenységében is megfigyelhetők fontos események, amelyek első látásra meglepőnek tűnnek, s arra utalnak, hogy közöttük is valóban erős volt a kapocs, és szorosan együttműködtek egymással. Újabban egyre inkább a figyelem középpontjába kerülnek „uralkodói izmaikat kidomborító és befolyásukat hathatósan érvényesítő uralkodónők és uralkodói feleségek”, akik mindezt nemritkán társnőikkel való élénk kooperációban, mintegy „hálózatot” (*network*) alkotva teszik.¹⁰

⁵ Ali Akyıldız, Pertevniyal Valide Sultan. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXXIV. İstanbul, 2007, 239–240; <https://islamansiklopedisi.org.tr/pertevniyal-valide-sultan> (2022. március 28.). Pertevnijáról vö. még Ali Akyıldız, Müsriif, fakat Hayirsever: Pertevniyal Valide Sultan. *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 47 (2016) 307–352. Ennek a cikknek a Pertevnijál származására vonatkozó közlései óvatosan kezelendők. Köszönöm Dávid Gézának, hogy rendelkezésemre bocsájtotta ezt a cikket. A *valide szultán* címről ld. a 3. exkurzust.

⁶ Abdülaziz (1830. február 8.–1876. június 4.; uralk. 1861. június 25.–1876. május 30.); Ismā‘īl (1830. január 12.–1895. március 2.; uralk. 1863. január 19.–1879. június 26.).

⁷ Edwin A. Grosvenor, *Constantinople*. II. Boston, 1895, 695–696.

⁸ Ismā‘īl egyik bizalmasa említette ezt Monsieur Tastu francia főkonzulnak. Georges Douin, *Histoire du règne du Khédive Ismaïl*. I. Le Caire, 1933, 205–206. Ld. még Emine Foat Tugay, *Three Centuries. Family Chronicles of Turkey and Egypt*. London, 1963, 133.

⁹ Emmeline Lott, *Harem Life in Egypt and Constantinople. The Governess in Egypt*. II. London, 1865, 22–23, 251.

¹⁰ Ld. pl. Marina Warner, Wimple Networks. *The New York Review of Books* 69 (2022/11) 4–8. Mára már egyértelműen kiderült, hogy a „hálózatok” (*networks*) jellegzetességei nemcsak az emberi társadalmakban, hanem a természettudományokban (többek között a biológiában és a fizikában) is alapvető fontossággal bírnak, azaz mintegy általános érvényű „természeti törvényt” (!)

A Húsjár és Pertevnijál közötti kapcsolat és esetleges vérrokonság kérdését a történelmi háttér figyelembevételével nemrégiben Bahar Bilgin Uşar és Mestyán Ádám vizsgálta.¹¹ Az Uşar rendelkezésére álló török források a két anyahercegnő között nem említenek vérrokonságot, de erős szálakról tudnak.¹² A két szerző kutatásaiból az a meggyőző végkövetkeztetés vonható le, hogy bár a családi kapcsolat meglepte nem bizonyítható, ám nagy valószínűséggel mégis létezhetett közöttük ilyen, mert a két hercegnő és a két fiú számtalan alkalommal egészen meglepő mélységig cselekedett közösen, és ez más módon nem igazán magyarázható. Ezek példái között sorolhatjuk fel az alábbiakat.

Midőn Ismā‘īl Egyiptom helytartója (*váli*, arabul *wālī*) lett, 1863. február 19-én hivatalos látogatásra Konstantinápolyba utazott azzal a céllal, hogy személyesen vegye át kinevezési okmányát (*fermán*) a szultán kezéből. A látogatás során sikerült kitűnő kapcsolatot kialakítania az uralkodóval. Gyakorta találkoztak titokban, az oszmán-török miniszterek háta mögött, és a szultán fölhaltalmazta őt arra, hogy bizalmas jelentéseket nyújtson be közvetlenül neki. Ez a különleges kapcsolat nem került el az osztrák konzul figyelmét sem, aki azt is érzékelte, hogy a szultán jóindulatának feltűnő jeleivel tüntette ki Ismā‘īlt. Miután együttléteik során a szultán többször is kifejezte abbéli óhaját, hogy szeretné fölkeresni Egyiptomot, Ismā‘īl meghívta Abdülazízt, látogassa meg a Nílus partján. Ő 1863 áprilisában valóban el is ment Egyiptomba, jöllehet saját miniszterei és a nagyhatalmak egyaránt nyomást gyakoroltak rá, hogy szándékától eltántorítsák. Tíz napot töltött ott, és csakúgy, mint Isztambulban, egész tartózkodása során folyamatosan jóindulata szembeszökő jeleivel halmozta el vendéglátóját, egyben nagy tiszteletet tanúsítva iránta. Így például Kairóba való megérkezésekor szemmel láthatóan elérékenyülve sajátkezűleg tűzte Ismā‘īl mellére a Medzsídije-rend gyémántokkal ékesített csillagát, amelyet ő maga viselt. Meglátogatta Ismā‘īlt alexandriai háremében is, ami rendkívüli eseménynek számított. Egy másik meglepő gesztussal Abdülazíz az Oszmánije-rend nagyszalagjával tüntette ki Húsjár hanim anyahercegnőt. Ez azért volt kivételes tett, mert nőket ez idő tájt alapvetően nem részesítettek kitüntetésben. A francia konzul úgy tudta, hogy ezt megelőzően valójában csak egy nő kapta meg ezt

képeznek. Barabási Albert-László, *Behálózva. A hálózatok új tudománya. Hogyan kapcsolódik minden egymáshoz, és ez mit jelent a tudományban, az üzleti és a mindennapi életben*. Ford. Vicsek Márta. Budapest, 2008². (A mű legelőször 2002-ben jelent meg Amerikában.)

¹¹ Bahar Bilgin Uşar, *The Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Mosque Complex. Reflections on the Patronage of a Nineteenth Century Valide Sultan*. MA thesis (Koç University). İstanbul, 2016, 30–38; <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=tnelzqVxm0obuDz8eTDrWQ&no=jLgGRIZUUCVkaaAiDV9Yag> (2023. július 7.); Adam Mestyán, *Arab Patriotism. The Ideology and Culture of Power in Late Ottoman Egypt*. Princeton, 2017, 51–54, 58–63, 82–83. Könyve írásakor Mestyán nem ismerte Uşar kiadatlan szakdolgozatát, amely időközben hozzáférhetővé vált az interneten.

¹² Uşar, *The Aksaray*.

a kitüntetést, aki nem volt más, mint az uralkodó édesanyja, Pertevnijál.¹³ Általában véve már maga az utazás is rendkívüli eseménynek számított, legalább két okból. Először is, egyetlen szultán sem tett látogatást Egyiptomban ama négy évszázad alatt, amíg Egyiptom az Oszmán Birodalom tartománya volt (1517–1914). Egyedül I. Szelim járt Kairóban: hódítóként vonult be 1517-ben, és az egyik nagy városkapu, a Bāb Zuwayla átjárójának boltívében fölakasztatta Tūmānbāyt, a legyőzött mamlúk uralkodót.¹⁴ Másodszor pedig, amint láttuk, magának az egész utazásnak a körülményei is kivételesek voltak. Pertevnijálról meg tudni lehet, hogy központi szerepet játszott Ismā‘īl isztambuli fogadtatásának egyengetésében.¹⁵ Egyébként a szultánnak azért is nagy élményt jelentett az egyiptomi látogatás, mert ekkor utazott életében legelőször vasúton.

Ismā‘īl egyik célja az volt, hogy kieszközölje a szultánnál az utódlási rend megváltoztatását. Ekkor a török hagyomány szerint a család legidősebb férfitagja követte az elhunyt helytartót/alkirályt a pozíciójában, ám Ismā‘īl azt akarta elérni, hogy a jövőben a mindenkori elhunyt legidősebb fiúgyermek kerüljön hatalomra.¹⁶ Fia törekvéseit támogatandó, Húsjár 1864-ben meglátogatta Pertevnijált Isztambulban, ahol „örült összegeket” költött; meg kell jegyeznünk, hogy egyébként is gyakran utazott az oszmán fővárosba.¹⁷ 1865-ben Abdülazíz és Pertevnijál bensőséges fogadtatásban részesítette Ismā‘īl tizenhat éves leányát, Tawhīdát. 1871-ben Tawhīda újra Isztambulba látogatott, ezúttal férjével

¹³ Douin, *Histoire*. I. 7–18 (főleg 13, 17); Angelo Sammarco, *Les règnes de ‘Abbas, de Sa‘id et d’Isma‘il (1848–1879)*. (Précis de l’histoire d’Égypte par divers historiens et archéologues, 4.) Roma, 1935, 137–142, 139/1. jegyzet; ‘Abd ar-Rahmān ar-Rāfi‘ī, *‘Aṣr Ismā‘īl*. I. Al-Qāhira, 1987, 79; Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz de Stamboul au Caire*. Paris, 1865, 60. A Medzsídije- és az Oszmánije-rendről ld. *Specielle Beschreibung der Orden aller europäischen und nichteuropäischen Regenten und Staaten. Zugleich als Anhang zu dem Farbendruck-Werk: Die Orden, Wappen und Flaggen aller Regenten und Staaten in originalgetreuen Abbildungen*. Leipzig, 1884, 56–57. Az Oszmánije-rendről ld. még Edhem Eldem, *Pride and Privilege. A History of Ottoman Orders, Medals and Decorations*. Istanbul, 2004, 216–229. Az Oszmánije-rendet ekkortájt 3 osztályban adományozták. Az első osztály jelvénye egy csillag volt, amely szalagon függött. A szalag a jobb válltól haladt a bal csípőhöz; ezt „nagyszalagnak” vagy „vállszalagnak” is nevezték. Hozzá tartozott még egy gyémántokkal ékesített nagy csillag is, amelyet a kitüntetett a mellkasán viselt. Azt figyelhetjük meg, hogy ennek az osztálynak a megnevezése során egyaránt használták és használják mind a mai napig – mintegy szinonimaként – az „első osztály”, a „nagyszalag” és a „gyémántokkal ékesített csillag”, illetve „gyémántokkal ékesített Oszmánije-rend” stb. elnevezést.

¹⁴ Tūmānbāy kivégzéséről ld. Jean Joseph Marcel, *Égypte, depuis la conquête des Arabes jusqu’à la domination française*. Paris, 1848, 191. Az akasztás során a kötél kétszer is elszakadt, Tūmānbāy mind a kétszer lezuhant, úgyhogy a végén a földön fojtották meg.

¹⁵ Mestyán levéltári bizonyítékra lelt, amely Pertevnijál közbenjárását bizonyítja: *Arab Patriotism*, 62/80. jegyzet.

¹⁶ Ismā‘īl ekkor még a pasa (arab *bāšā*), egyben helytartó (arab *wālī*) címet viselte. 1867-ben sikerült azután elérnie, hogy megkapja a szultántól a perzsa eredetű kedive (arab *ḥudaywī/hidīw*; alkirály) titulust, amelyet alkalmanként elődei már informálisan használtak a 19. században.

¹⁷ Douin, *Histoire*. I. 206; Uő, *Histoire du règne du Khédive Ismaïl*. II. Le Caire, 1934, 727.

együtt, és ugyanolyan melegen fogadták.¹⁸ 1867-ben Abdülazíz és Ismā‘īl is fölkereste a párizsi világiállítását, ámde bel- és külpolitikai megfontolásokból ügyeltek arra, hogy ezt ne azonos időben tegyék. Nem sokkal később Ismā‘īl és Húsjár Isztambulba utazott, ahol Abdülazíz és Ismā‘īl kitűnő hangulatban együtt vacsorázott, míg Húsjár pazar fogadást adott Pertevnijál tiszteletére, aki azt a Dolmabahce palotában rendezett fényűző estéllyel viszonzta.¹⁹ Ennek a látogatásnak az volt a célja, hogy egyértelműen demonstrálja: a párizsi utazás ellenére Ismā‘īl elismeri Abdülazíz korlátlan fensőbbiségét, és a két államférfi közötti viszony kiváló. A párizsi világiállításon ugyanis Egyiptom már-már önálló, független államként szerepelt, s Ismā‘īl is mintegy szuverén uralkodóként lépett föl ország-világ előtt, jóllehet Egyiptom ekkor oszmán-török tartomány volt. 1873-ban Ismā‘īl háreme több napig vendégeskedett Pertevnijál palotájában. Ugyanebben az évben június 24-én Pertevnijál megjelent azon a fényűző fogadáson, amelyet Ismā‘īl a Boszporuszon fekvő Emirgánban emelt palotájában adott a szultán trónra lépésének tizedik évfordulója alkalmából, és utána az éjszakát a palotában töltötte.²⁰

Egy fölöttébb érdekes körülmény ugyanakkor elkerülte mind Uşar, mind Mestyán figyelmét, jóllehet ez is messzemenően alátámasztja a vérrokonság meglétét a két hercegnő között. A magyar kutató említi, hogy Húsjár 1869-ben parancsot adott a Rifā‘ī mecset megépítésére Kairóban,²¹ ámde nem figyel föl arra, hogy ezzel a lépéssel egy időben Pertevnijál szintén elrendelte egy dzsámi fölépítését Isztambulban, amely azóta is az ő nevét viseli. A két imahely rendeltetése is azonos volt: a mecsetalapító hercegnők majdani temetkezési helyeül szolgáltak. Ez nem lehetett véletlen egybeesés: a két nővér ebben az esetben is együttműködött, sőt a két mecset fölépítését is bízást közös vállalkozásuknak tekinthetjük. Az iszlámban egyébként gyakori jelenség, hogy nők vallási intézményeket alapítanak. Végül Ismā‘īl, továbbá számos családtagja és leszármazottja is a Rifā‘ī mecsetben lelt végső nyughelyre Kairóban. (Abdülazíz viszont édesapja, II. Mahmúd türbéjében van eltemetve Isztambulban.)

Általánosságban leszögezhetjük, hogy társadalmi, politikai, ideológiai és kulturális szempontból egyaránt nehéz idők voltak ezek az Oszmán Birodalom számára. A terjeszkedő nacionalizmus és kolonializmus korában a nyugati világ egyre jobban behatolt a Keletre, amely megpróbált szembeszállni a félelmetes ellenféllel.²² Ebben a korban – a modern világ küszöbén – az iszlám művészet-

¹⁸ Tugay, *Three Centuries*, 133; Douin, *Histoire*. II. 595–596.

¹⁹ Douin, *Histoire*. II. 34–35; Mestyán, *Arab Patriotism*, 83.

²⁰ Douin, *Histoire*. II. 34, 727. Emirgán a Boszporusz európai partján található Bebek közelében.

²¹ Mestyán, *Arab Patriotism*, 59–60.

²² Többen megkérdőjelezik a Kelet és Nyugat közötti megkülönböztetés értelmét és létjogosultságát a mai világban. Ez eredetileg (Nyugat-)Európa szembeállítását jelentette a tőle keletre fekvő területekkel. Mindama hatalmas változások ellenére, amelyek az elmúlt századokban vég-

nek, különösen pedig az iszlám építészetnek fel kellett vennie a versenyt nyugati kihívójával. Az útkeresés időszaka volt ez, amikor a világra nyitott, vállalkozó szellemű alattvaló különböző lehetőségeket próbált ki, alternatívákat mérlegelt. A helyzet már teljesen megváltozott azokhoz a régi évszázadokhoz képest, amikor az igazhívó meglegedetten élt saját világában, és alig vett tudomást arról a távoli, jelentéktelennek vélt kontinensről, amelyet az iszlám hitetlen ellenségei népesítenek be. Európa olyan hatalmas területnek számított, amely arra vár, hogy az iszlám meghódítsa, „megnyissa” az igaz hit terjeszkedése előtt (*fath*). A hódítás során azután az oszmán hódítók hatalmas hadisákmányt ejtettek, majd a meghódított területeket alávetették és kizsákmányolták. Uralmuk alapvető célja a minél nagyobb adók beszedése, a kizsákmányolás volt; az alávetett tartomány fejlesztése, a tartomány észszerű érdekeit és jövőjét is szem előtt tartó felelős kormányzás szempontjai csak mérsékelten érvényesültek. A tartomány élén álló állami hivatalnokok gyakori cseréje csak fokozta az oszmán uralom negatív hatásait. Van, aki még a Közel-Kelet modern kori viszonylagos elmaradottságában is az egykori oszmán uralom örökségét látja.²³ A hódítók súlyos adókat szedtek, majd ezeket Isztambulba, a Birodalom tündöklő fővárosába küldték. Ez a folyamatosan áramló pénztömeg biztosította a főváros virágzását, valamint a Birodalom működését is.

Bécs 1683. évi ostromát követően az addig ellenállhatatlan oszmán sereg fokozatosan hátrálni kezdett. A Birodalom területe apránként, ám megállás nélkül zsugorodott, egészen az I. világháború végén bekövetkezett végső összeomlásig. A folyamat lassan haladt előre, több évszázadig tartott, ámde iránya és jellege nem hagyott kétséget az éles szemű megfigyelőben afelől, hogy feltartóztathatatlan. Ez vezet végül egy olyan helyzethez, amikor hivatalos szinopszisában a török külügyminisztérium 2020 táján ezt nyilvánítja ki honlapján: „Törökország célja, hogy az Európai Unió teljes jogú tagja legyen ama kétévszázados törekvésének keretén belül, amely arra irányul, hogy a modern civilizáció legmagasabb szintjére jusson el.”²⁴

Nem sokkal 1683 után a Birodalom vezető rétege fölismerte a helyzet súlyosságát, és lépéseket tett, hogy megállítsa, sőt megfordítsa a hanyatlás folyamatát.

bementek a világban és a világunkról alkotott fölfogásunkban, ez a megkülönböztetés minden jel szerint fennmaradt, és megőrizte egykori jelentőségét: „The West and the rest.” Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*. London, 2002, 47, 183. A kérdéskörről részletesebben ld. Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München, 2020, 21, 143–150. Az iszlám és a Nyugat szembeállításáról ld. még Huntington, *Clash*, 246–265. Edward Said nyomán találkozunk azzal az állítással is, hogy a Nyugathoz való viszonyában a Keletnek az alacsonyabb rendű „Másik” (*Other*) szerepét „osztották ki”. Sophie Schönberger, *Was soll zurück? Die Restitution von Kulturgütern im Zeitalter der Nostalgie*. München, 2021, 96.

²³ Daron Acemoglu–James A. Robinson, *Why Nations Fail? The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. London, 2013, 55–56, 61, 120–121, 213–218.

²⁴ Tim Marshall, *Prisoners of Geography*. London, 2019, 184.

Fokozatosan tudatára ébredt, hogy meg kell ismerkednie az új és félelmetes ellenfél eredményeivel, ha fölénybe akar kerülni vele szemben a legkülönbözőbb területeken, főleg a hadászat terén. Ismeretes, hogy „a kultúra követi a hatalmat, az erőt (*culture follows power*)”.²⁵ Ez érvényes az építészetre is: nem tekinthető véletlennek, hogy Isztambul épületein éppen a 17. század vége táján kezdenek feltűnni európai motívumok. A Nyugat politikai és kulturális befolyása fokozatosan egyre mélyrehatóbbá és meghatározóbbá válik. A rövid „tulipánkorszak” (1718–1730) játékos, a valóságtól menekülő művészetét követően „az alkotóerő teljesen elapad az oszmán-török kultúrában”.²⁶ Ennek a folyamatnak jellemző példaként említhetjük az isztambuli Nuruoszmánije dzsámit (1748–1755), amely a Nyugat-Európából ekkor importált barokk stílusban épült úgynevezett „uralkodói (szultán) dzsámi”.²⁷ Bernard Lewis ezt így értékeli: „Amikor egy kulturális szempontból oly mértékben központi jelentőségű tényezőben jelenik meg idegen hatás, mint egy uralkodói alapítvány, illetőleg egy »katedrális-mecset«, akkor ott nyilvánvalóan a kulturális önbizalom néminemű megtántorodásával állunk szemben. Valami történt; valami fontos.”²⁸

Egyiptomban, amely ez idő tájt az Oszmán Birodalom tartománya volt, némiképp eltért a helyzet, ám nem figyelhetők meg alapvető különbségek: Egyiptom ugyanúgy viszonyult Európához, mint az Oszmán Birodalom. Ebben a tekintetben két kulcsfontosságú esemény alakítja a modern egyiptomi történelmet. Napóleon expedíciójával (1798–1801) teljesen váratlanul idegen hadsereg jelent meg Egyiptom partjainál, szinte a „semmiből” tűnve föl, és elsöprő győzelmet aratott a helyi mamlúk hadsereg fölött. Ez az esemény megrázta az egész Oszmán Birodalom politikai rendszerét és politikai kultúráját, s végül reformokhoz vezetett II. Mahmúd alatt.²⁹ 1882-ben azután Anglia szállta meg katonailag az országot anélkül, hogy akár Egyiptom, akár az Oszmán Birodalom bármit tudott volna tenni ellene. A katonai megszállás 1914 végéig tartott, amikor is Anglia egyoldalúan protektorátussá nyilvánította Egyiptomot. (A legutolsó angol katonák majd csak 1959-ben hagyják el az országot.) Ez mindkét országban a szárba szökkenő nacionalizmus kora volt, amely eszme hatással volt az építészetre is.

²⁵ Ennek a szólásnak a részleteiről ld. Huntington, *Clash*, 91–92, 310.

²⁶ Ulya Vogt-Göknül, *Türkische Moscheen*. Zürich, 1953, 112–114, 119.

²⁷ Hilary Sumner-Boyd–John Freely, *Strolling Through Istanbul. A Guide to the City*. Istanbul, 2001⁴⁷, 170–172. „Uralkodói mecsetnek” olyan mecsetet neveznek, amelyet az uralkodócsalád tagjai építettek.

²⁸ Bernard Lewis, *What Went Wrong? The Clash Between Islam and Modernity in the Middle East*. New York, 2003, 137. Az eredeti angol szövegben *cathedral-mosque* szerepel, ahol a *cathedral* szót a szerző metaforikusan használja 'nagy, impozáns, kiemelkedő fontosságú építmény' jelentésben. Ld. a 6. exkurzust. A fenti kérdéskörhöz vö. még Finbarr Barry Flood, *From the Prophet to Postmodernism? New World Orders and the End of Islamic Art*. In: *Making Art History. A Changing Discipline and Its Institutions*. Ed. by Elizabeth Mansfield. London, 2007, 38, 50/32. jegyzet.

²⁹ Osterhammel, *Verwandlung*, 102.

(Az általánosan elfogadott nézet szerint a nacionalizmus mint eszmerendszer Nyugat-Európából érkezett erre a tájra.) Ezen roppant összetett háttér ismeretében kell megvizsgálnunk és értelmeznünk mindkét mecset felépítését. Ez szer-teágazó és vitára buzdító kérdés, így nem meglepő, hogy a legkülönbözőbb véleményeket olvashatjuk arab, egyiptomi, török, valamint nyugat- és közép-európai szakemberek tollából. Nem törekedve teljességre, néhányat áttekintünk közülük, majd megnézzük, milyen módon próbálja kezelni a két testvér az itt felmerülő problémákat a két mecset felépítése kapcsán.

Ha tágabb összefüggéseiben tekintjük ezt a kérdéskört, megállapíthatjuk, hogy a nyugati imperializmus a 19. században indította „döntő támadását” az iszlám világ ellen hadi, gazdasági és politikai területen egyaránt. Ez a folyamat nem hagyta érintetlenül a kultúrát s benne a művészeteket sem. Tekintettel az itt jelentkező nagy fokú nyugati hatásra és a nyomában lejátszódó lényegi változásokra, könnyen érthetővé válik, hogy az iszlám művészetek történetét tárgyaló nyugati művek többnyire olyan alapvető törésnek, egyúttal korszakhatárnak tekintik az 1800 körüli időszakot, hogy vizsgálódásukat ennél a pontnál rendszerint be is fejezik.³⁰ Ezt az alapvető törést egy hanyatló korszak előzte meg, amikor – Vogt-Göknil már feljebb idézett szavaival – „az alkotóerő teljesen elapadt” az iszlám országaiban.³¹ Megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy a 19–20. század az iszlám művészettörténet mint önálló diszciplína végét jelenti, minthogy az iszlám művészetet elnyeli globalizált világunk egy és oszthatatlan művészete, amely egy falu méretére zsugorodott világban születik meg, ahol eltűnnek a távolságok.³² Így azután most magunk előtt látjuk a „világkultúra”, a „világművészet”, a „globális művészeti tér” és a „világ-művészettörténet” megjelenését.³³ Ezt akár Hans Belting megállapításának alternatív megfogalmazásaként is felfoghatjuk, aki szerint helyesebb lenne a művészettörténetet a jövőben „folyamatos kísérletezésként felfogni, amelyet a művészet közegében folytatunk, mintegy a történelmi embert és a világról alkotott képeit »fag-gatva«, amelyeket a művészetben létrehozott”, ahelyett hogy a hagyományos

³⁰ Ennek a hozzáállásnak legújabb példajaként ld. pl. Chahinda Karim, *Ottoman Cairo. Religious Architecture from Sultan Selim to Napoleon*. Cairo–New York, 2021. A kérdéshez vö. még Flood, *From the Prophet*, 33–38.

³¹ Vogt-Göknil, *Türkische Moscheen*, 114.

³² Az „egyetleneg világ”, más néven „egycivilizációs világ” paradigmájáról ld. a 4. exkurzust.

³³ Hans Belting, *Das Ende der Kunstgeschichte. Eine Revision nach zehn Jahren*. München, 2002², 70–77 (*Weltkultur / world culture; Weltkunst / world art; global art scene / globale Kunstszene; Weltkunstgeschichte / world art history*). Vö. Finbarr Barry Flood eszmefuttatásait (*From the Prophet, passim* [főleg 47]). Arról is hallunk, hogy a művészettörténet „állítólagos univerzalizmusa” valójában nyugati téveszme, továbbá hogy a „világművészet”, amely „egy globális kultúra rémképeként” jelenik meg, most nagy kihívást jelent a művészettörténet számára, amely a nyugati kultúra terméke. Belting, *Ende* (2002²), 7, 11, 201.

művészettörténettel bíbelődni, elfogadva és alkalmazva gyakorta esetleges beskatulyázásait.³⁴

A Rifā'ī mecset

1869-ben Húsjár hanim úgy rendelkezett, hogy a szerény Rifā'ī imaházat, amely a Rifā'ī szúfi rend hét szentjének a sírját is őrizte a Sulṭān Ḥasan mecsettel átellenben, alakítsák át monumentális mecsetté anélkül, hogy megbolygatnák a szentek sírjait, továbbá az volt a kívánsága, hogy a felépítendő mecset egyúttal saját maga és leszármazottai számára is méltó temetkezőhelyül, mecset-mauzóleumként szolgáljon a jövőben (4. és 7. kép).³⁵

Az új mecset a gigantikus méretű Sulṭān Ḥasan mecset-főiskolával szemben épült, amely Kairó legjelentősebb iszlám építészeti emléke – többek szerint nemcsak Kairóé, hanem talán az egész világé.³⁶ Egyértelmű volt, hogy az új mecsetnek állnia kellett a versenyt a régivel: méltó párjának kellett lennie minden tekintetben. Eredetileg két terv készült: az egyiket Ḥusayn Fahmī pasa készítette, a másikat Auguste Salzman elzászi francia építész. Ismā'īl kedive 'Alī pasa Mubārak közmunkaügyi miniszterre bízta a döntést, és ő Ḥusayn Fahmī pasa neomamlúk stílusú tervét választotta.³⁷ A munkálatok a hidzsra szerinti 1286. évben (1869) kezdődtek meg.³⁸ Ám hamarosan problémák merültek

³⁴ Hans Belting, *Das Ende der Kunstgeschichte?* München, 1984², 51. Ez megfelel annak, amit másutt így fogalmaz meg: „A modern tudatban különben is csak egyedi kijelentések, állásfoglalások és gondolatok lehetségesek, nem pedig »a« módszer és »az« igazság felkínálása.” Belting, *Ende* (1984²), 95. Tágabb kontextusban említ egy nagyobb feladatot, ez pedig „a saját kultúrájának egy *etnológus* szemével való szemlélése”. Belting, *Ende* (2002²), 178 (kiemelés tőlem; O. I.); vö. még 149–150, 193. Ez a mű (1984² [első kiadás: 1983]) és lényegesen átdolgozott, valamint kibővített változata (2002² [első kiadás: 1995]) mélyreható elemzését adja a „művészet” és a „művészettörténet” fogalmának, valamint a kapcsolódó kérdésköröknek. A globalizációról, a művészettörténetről és a művészet világáról ld. Diana Newall, Introduction. In: *Art and Its Global Histories. A Reader*. Ed. by Diana Newall et al. Manchester, 2017, 1–9, főleg 7–9; Warren Carter, Art after Empire. From Colonialism to Globalisation. Introduction. In: *Art and Its Global Histories*, 248–251.

³⁵ A mecsetben eltemetett szúfi szentekről ld. alább az 5. exkurzust.

³⁶ Gigantikus méretével a Sulṭān Ḥasan mecset egyedül áll a mamlúk építészetben. A kairói mecsetek az oszmán korban válnak majd monumentálissá. Doris Behrens-Abouseif, *Beauty in Arabic Culture*. Princeton, 1999, 154.

³⁷ Salzman tervéről – létezésén túl – semmit sem tudunk. István Ormos, *Max Herz Pasha 1856–1919. His Life and Career*. I. (Études urbaines, 6/1.) Le Caire, 2009, 430. A mecset fölépítését Húsjár hercegnő rendelte el, és gazdag alapítványokkal (*waqf*) gondoskodott későbbi fönntartásáról, így azt azóta is az ő nevéhez kapcsolják, amde – amint ez újabban kiderült – alapvető szerepet játszott a projektben fia, Ismā'īl alkirály is: az építkezést ő finanszírozta a saját zsebéből, és megpróbált beavatkozni, amikor kiderült, milyen hatalmas összegre rüg majd a projekt teljes költsége.

³⁸ 'Alī Bāšā Mubārak, *Al-Ḥiṭaṭ at-tawfiqiyya al-ḡadīda li-Miṣr al-Qāhira*. IV. Ṭab'a munaqqaḥa. Al-Qāhira, 2004, 238 (1. sor).

föl az építmény statikájával, az építőanyag minőségével és a várható költségekkel kapcsolatban. Az adott kőfajtára azért esett a választás, mert könnyen lehegett csiszolni. Ámde senki sem vette észre, hogy nagyon nedves volt, és miután kiszáradt, a felszíne mállani kezdett. A nedvesség következtében azután több oszlop kettéhasadt a hatalmas súly alatt.³⁹ Amikor az építkezés során fölállított támasztóállványokat eltávolították, a *qibla*-fal elhajolt, és új pilléreket kellett alkalmazni.

A problémák egy része bizonyosan Husayn Fahmī pasa nem kielégítő képzettségére és építési szakmai tapasztalatára vezethető vissza. Fiatalkorában hadtudományokat tanult Egyiptomban és Franciaországban. Egy ideig egy építésztúdióban dolgozott Párizsban, majd Egyiptomba hazatérve állami szolgálatba lépett és általános mérnöki (*civil engineering*) projekteken dolgozott, többek között felügyelte őket, ámde arról nem tudunk, hogy kifejezetten építéssel, épületek tervezésével, illetőleg fölépítésével foglalkozott volna. A rendelkezésemre álló forrásokban nincs nyoma, hogy a Rifā‘ī mecseten kívül bármilyen más épületet tervezett volna, amely ily módon – úgy tűnik – építészként első és egyetlen alkotása. Márpedig aligha férhet kétség ahhoz, hogy egy ilyen méretű és fontosságú épület tervezésénél előnyös lett volna megfelelő tapasztalattal rendelkeznie.⁴⁰ Meglepőnek kell tartanunk azt a körülményt is, hogy Husayn pasa nem szerepel azok között a szakemberek között, akiknek a véleményét kikérték a problémák jelentkezésekor.

Különböző megoldásokat mérlegeltek. ‘Alī Mubārak azt javasolta, hogy vas kupolával fődjék be az egész imacsarnokot. Herz szerint ez „furcsa terv” volt, amelyet a hercegnő elutasított, akinek – Herz szerint – „józan tanácsot adtak”.⁴¹ ‘Alī pasa ötlete valójában egyáltalán nem volt olyan bizarr, mint ahogyan ezt Herz később sugallta. Rövidebb korábban sikerrel valósítottak meg egy hasonló tervet a Szent Sír templomában Jeruzsálemben, amiről kairói szakemberek első kézből értesülhettek, minthogy a projekt egyik résztvevője, Auguste Salzman a munkálatok befejeztét követően Jeruzsálemből egyenesen Kairóba utazott, ahol kiváló kapcsolatokkal rendelkezett.⁴² Monográfiájában Herz nem említi, hogy

³⁹ Mubārak, *Ḥiṭaṭ*. IV. 238–239.

⁴⁰ Herz Miksa, Ali el-Rifāi sejk mecsetje Kairóban. *Budapesti Szemle* 152 (1912) 253–254. Herznek ez a magyar nyelvű cikke alapvető fontosságú a Rifā‘ī mecset szempontjából, többek között azért is, mert az ünnepélyes átadást követően, tehát a munkálatok befejezése után írta meg, szemben a francia nyelvű kismonográfiával, amely az átadásra már elkészült: Herz, *Mosquée*. Ld. még Herz, *Mosquée*, 25. Köszönettel tartozom Mercedes Volait-nak, hogy segített tisztázni bizonyos részleteket Husayn pasa szakmai pályafutását illetően (email, 2022. február 26.). A problémák másik része kétségtelenül Ḥalīl aga, a hercegnő főeunuchja közreműködéséből, mindenekelőtt az építőmunkásokra általa – részben korbáccsal – rákényszerített sietségéből eredt. Herz, Ali el-Rifāi sejk, 254; István Ormos, *Max Herz Pasha 1856–1919. His Life and Career*. II. (Études urbaines, 6/2.) Le Caire, 2009, 430–456.

⁴¹ Herz, *Mosquée*, 30–35; Mubārak, *Ḥiṭaṭ*. IV. 240.

⁴² Ormos, *Max Herz Pasha*. II. 433–434.

‘Alī pasa nemcsak kiötlötte ezt a „bizarr tervet”, hanem kapcsolatba is lépett egy híres európai gyár tulajdonosával, aki vállalta a kivitelezést, és rögtön költségvetést készített, amely mintegy 30 000 egyiptomi fontra rúgott. Ismā‘īl egyetértett, ámde a mecsetalapító hercegnő elutasította az ötletet.⁴³ Ez mindenesetre bizonyítja, hogy a terv teljességgel megvalósítható volt. Közben tovább folytak a munkálatok, és amikor az épület elérte a két méter magasságot, Ismā‘īllal tudatták a vállalkozás előrelátható teljes költségét. Nem volt elragadtatva a hallottaktól, és elhatározta, hogy inkább a Közmunkaügyi Minisztériumra bizza a projektet. Az események fölgyorsultak, miközben teljességgel megváltozott a gazdasági és politikai környezet: az ország csődbe ment Ismā‘īl pénzügyi politikája következtében. (Hatalmas kölcsönöket vett föl Európában, amelyeket azután nem tudott visszafizetni.) Az alkirályt megfosztották trónjától és száműzetésbe kényszerítették. Egyiptom angol katonai megszállás alá került, majd hamarosan az építető hercegnő és a tervező építész is elhunyt.⁴⁴ A munkálatok abbamaradtak, s a mecset befejezetlen torzóként meredt az égre negyedszázadon át. 1905–1906-ban azután a mecsetalapító hercegnő dédunokája, II. ‘Abbās Ḥilmī alkirály megbízta Herz Miksát, az arab-iszlám műemlékek védelmére alapított hivatal, a *Comité de conservation des monuments de l’art arabe* főmérnökét, aki ez idő tájt az arab-iszlám építészet legjobb ismerőjének számított az egész világon, hogy fejezze be az építkezést. A lehetőségek alapos mérlegelését követően Herz úgy döntött, hogy Ḥusayn pasa tervét követi, amennyire csak lehetséges, és amennyire az egyáltalán ismert volt. A koszorúpárkány fölötti rész, beleértve a minareteket és a kupolákat, valamint a teljes belső díszítés Herz munkája, mert – egyetlenegy rajz kivételével – nem sikerült Ḥusayn pasa terveinek a nyomára bukkannia.⁴⁵ A mecsetet végül az 1912. április 19-ei pénteki ima alkalmával avatták föl ünnepélyesen.⁴⁶ Ezért a munkájáért Herz Miksát az alkirály a *mīrmīrān* polgári rendfokozatra léptette elő; ez jogosította föl azután a megtisztelő *pasa* cím használatára.⁴⁷

A Rifā‘ī mecset felettébb érdekes, ám ellentmondásos épület, amely ugyanakkor jelentős mérföldkőnek számít az iszlám építészetben a modern kor

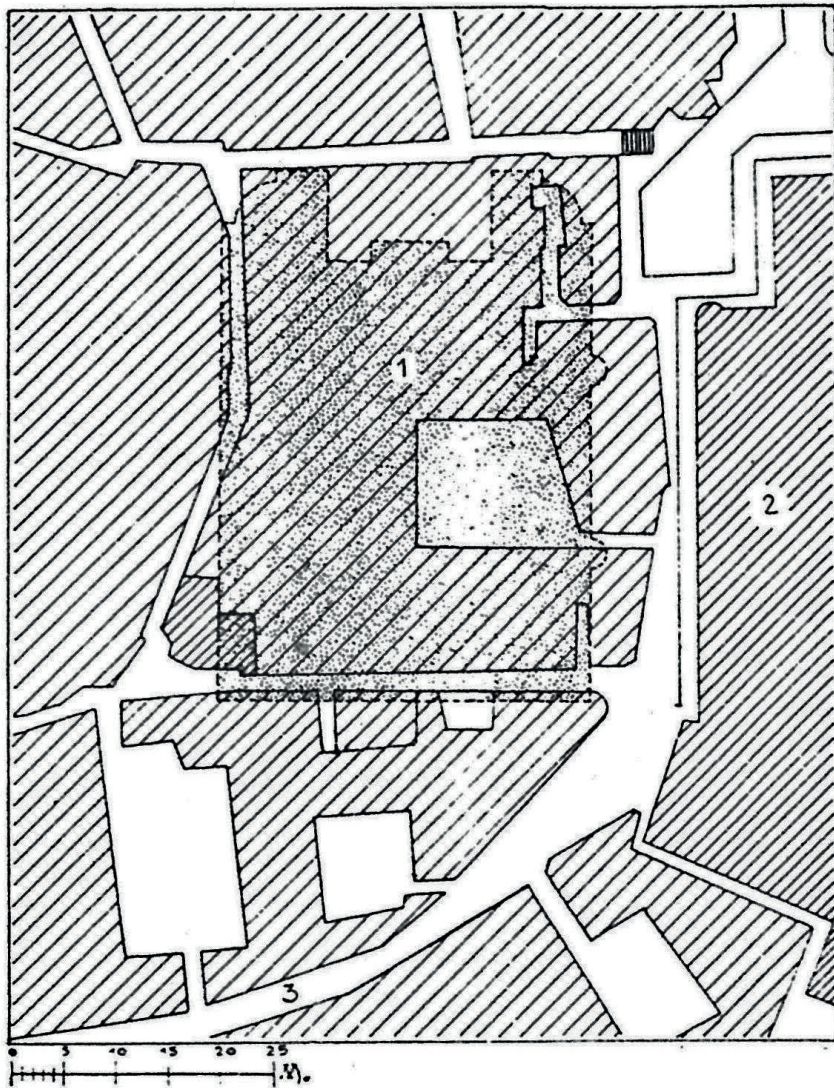
⁴³ Mubārak, *Ḥiṭāṭ*. IV. 240.

⁴⁴ Húsjár 1886-ban hunyt el; Ḥusayn pasa halálának pontos időpontja nem ismert. Egyiptomi források 1891-ről tudnak, míg Herz szerint ez 1885–1886 táján történt. Herz már régről jól ismer-te, hálás is volt neki, nagyon szerette, és élete végéig kapcsolatban állt vele. Ezért kézenfekvőnek tűnik azt föltételeznünk, hogy pontos ismeretekkel rendelkezhetett a haláláról is. Mindazonáltal senki sem tévedhetetlen. Herz, Ali el-Rifai sejk, 253, 255; Ormos, *Max Herz Pasha*. II. 435.

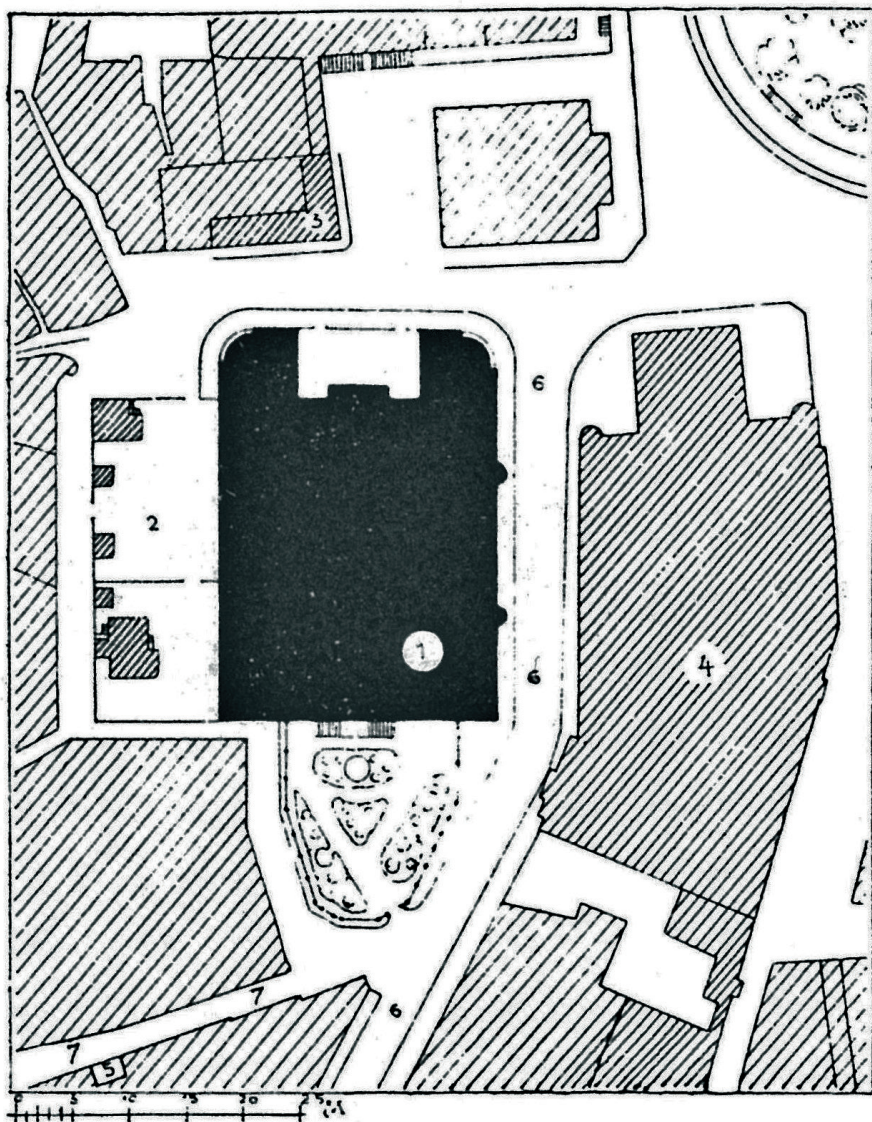
⁴⁵ A minaretekre vonatkozóan némi útmutatásul szolgált az egyetlen, a délnyugati homlokzatról előkerült eredeti rajz. Herz, *Mosquée*, V. tábla.

⁴⁶ Ez az avatás pontos dátuma. Herz, Ali el-Rifai sejk, 256. Az avatás nyilvánvalóan némi késedelmet szenvedett az eredetileg tervbe vett időponthoz képest, amely Herz monográfiájában olvasható, és amelyet a szakirodalom is rendszeresen idéz. Ormos, *Max Herz Pasha*. II. 430–456. A fenti dátumot erősítik meg a korabeli sajtó beszámolóí is.

⁴⁷ Korábban a *bej* megtisztelő cím illette meg.

1. kép. A Rifā'ī mecset és környéke a munkálatok megkezdése előtt. Herz Miksa rajza. Ld. Max Herz, *La mosquée el-Rifā'ī au Caire*. Milan, é. n. [1911], 13 (2. ill.)

2. kép. A Rifā'ī mecset és környéke a munkálatok befejeztét követően. Herz Miksa rajza. Ld. Max Herz, *La mosquée el-Rifāi au Caire*. Milan, é. n. [1911], 14 (3. ill.)

küszöbén.⁴⁸ Az egyik legfontosabb korai neomamlúk stílusú épületnek tekintik, jóllehet nem igazán úgy néz ki, mint egy ezt a stílust képviselő építmény. Egy „neoépületet” általában új épületként terveznek meg, és ez mindig feltűnően látható is rajta. Ezzel szemben a Rifā‘ī mecset hűen lemásolt elemekből áll, amelyekből sikerült hitelesnek ható mamlúk építményt összeállítani, olyannyira, hogy a mecsetet sokan eredeti mamlúk építménynek, nem pedig „neoépületnek” vélik.⁴⁹ A belső kialakításáról, amely a saját műve volt, Herz azt írja, hogy „a főhelyiség ... semmivel sem áll hátrább hatás dolgában a város régi műemlékeinél”.⁵⁰ Ez a kijelentés arra utal, hogy Herz, a mamlúk építészet lelkes csodálója, valójában mamlúk épületet szándékozott alkotni, s nem „neoépítményben” gondolkodott.

Mamlúk elemek feltűnően jelen vannak az épület külsején; itt alapvetően a négy homlokzatra gondolunk.⁵¹ Ezek mind különböznek egymástól, ámde nem nehéz észrevenni, hogy az északnyugati a főhomlokzat, amely a főbejáratot is magában foglalja (ez ugyan manapság többnyire zárva van, úgyhogy más bejáratot használnak helyette). Három fő érv szól amellett, hogy ez a főhomlokzat. Először is, monumentalitásával fölülmúlja a többi. Másodsor, a mecset fölavatásakor ez volt az egyetlen homlokzat, amely az előtte elterülő nagy térről nézve lenyűgözte a látogatót grandiózus megjelenésével, és ez a helyzet alapvetően azóta sem változott, ugyanis csak ezt lehet egyáltalán jól látni a megfelelő szögből (2. kép). Harmadszor pedig, ez az a bejárat, amelytől – a nyugat-európai székesegyházakra jellemző frontális szimmetriát felmutató alaprajznak megfelelően – egyenesen az imacsarnok szemben lévő (délkeleti) falába süllyesztett imafülkéhez halad a látogató.⁵² Némiképp meglepő körülménynek kell tartanunk, hogy noha az épület tervezése során alapvető súllyal esett latba hatalmas tömege és monumentalitása, ez a jegy csupán néhány szűk szögből volt érzékelhető a mű elkészültekor, és ez a körülmény alapvetően azóta sem változott. A sűrűn beépített környezet okán sehonnan sem lehet átfogó képet kapni a mecsetről; mindenünnen csak kis részleteket, töredékeket látni belőle, akárhonnét próbálkozzék is a szemlélő. Ezt al-Asad a mecset „vizuális fragmentációjának” nevezi.⁵³ A délnyugati homlokzat két minaretjével fontos szerepet tölt be, ámde alig lehet látni, mert valójában egy hegyszorosra emlékeztető átjáróra, már-már „hágóra” néz, amely a két szomszéd mecset közé van

⁴⁸ Herz is felsorol néhány pozitív és negatív vonást. Herz, Ali el-Rifai, 251–252.

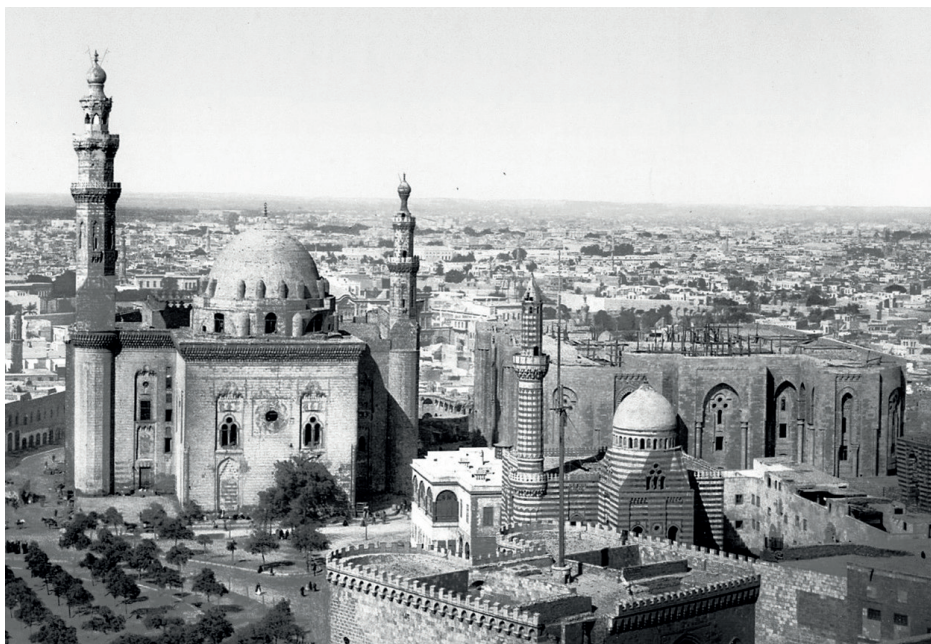
⁴⁹ Ezt már al-Asad is kiemelte. Mohammad al-Asad, *The Mosque of al-Rifa‘i in Cairo. Muqarnas* 10 (1993) 111. Vö. a 90. jegyzetet és a hozzá tartozó részt a főszövegben.

⁵⁰ Herz, Ali el-Rifai sejk, 256.

⁵¹ Részletes leírásukat ld. al-Asad, *The Mosque of al-Rifa‘i*.

⁵² Ámde vö. az 59. jegyzetet és a hozzá tartozó részt a főszövegben. Az építkezés kezdetén a mecset előtti tér még nem létezett; vö. Herz, *Mosquée*. 13 (2. ill. [= itt 1. kép]), 14 (3. ill. [= itt 2. kép]).

⁵³ Al-Asad, *The Mosque of al-Rifa‘i*, 109.

3. kép. A Sulţān Ḥasan és a Rifāʿī mecset a munkálatok fölfüggesztését követően. Korabeli fénykép a kereskedelmi forgalomból

beékelve. Ez az átjáró foglyul ejti és fölvezeti a tekintetet a Citadellából az égbe szökő Muḥammad ‘Alī mecsethez. Ez a homlokzat nem vesz tudomást a nagyközönségről, hanem ikertestvére, a Sulţān Ḥasan mecset felé fordul, és a homlokzatára koncentrálnak, mintegy elmélyült, bizalmas beszélgetésbe merülve vele: úgy tűnik, mintha ők ketten csakis egymás számára és csakis egymásért léteznének.⁵⁴

A Rifāʿī mecsetnek hat kupolája van, amelyek közül csak egy látható lenről, a talaj szintjéről. Minden bizonyosan gyakorlati funkciót töltenek be (a belső tér megvilágítását szolgálják), mégis föl kell tennünk a kérdést: Vajon miért van a mecsetnek öt olyan kupolája, amelyet senki sem lát? Én részesültem abban a kiváltságban, hogy láthattam őket, amikor jóbarátom, Alaa El Habashi egyszer föl vitt a mecset tetejére, és gyönyörködhettem a kilátásban is. Egyedülálló, különleges élmény volt!

A Rifāʿī mecset gondosan, részleteikben kialakított homlokzatai szembenállnak a Sulţān Ḥasan mecseteivel, amelyeken csak három markáns jegy jelenik meg prominens, egyben megkülönböztető sajátosságként. Ez a három markáns

⁵⁴ Vö. al-Asad, *The Mosque of al-Rifāʿī*, 109; Doris Behrens-Abouseif, *The Minarets of Cairo. Islamic Architecture from the Arab Conquest to the End of the Ottoman Empire*. With contributions by Nicholas Warner. Photographs by Bernard O’Kane. London–New York, 2010, 305–307.

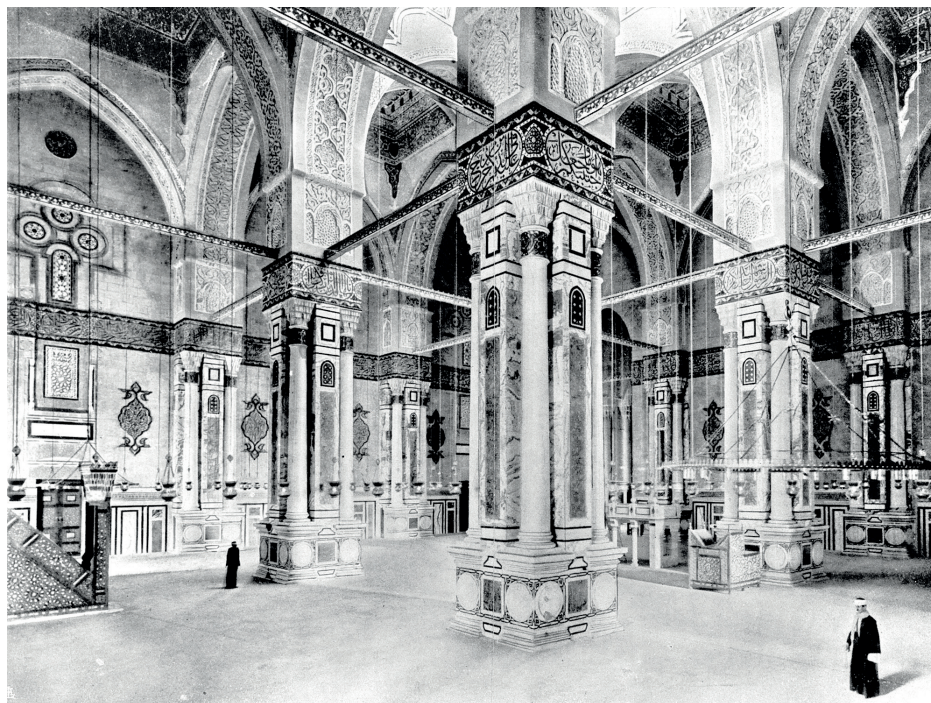

4. kép. A Rifā'ī mecset 1949 táján. Ld. *The Mosques of Egypt*. Cairo, 1949, 186. tábla. The American University in Cairo, Rare Books and Special Collections Library szíveségéből

jegy pedig a következő: a két eltérő méretű minaret; a kivételesen szép kapuzat a szomszédos díszes mezőkkel; a kupola, amely nem az eredeti, hanem 1671–1672-ben építették újjá eltérő formában, miután az eredeti szerkezet beomlott. Ami a Sultān Hasan mecset többi homlokzatát illeti (márpedig ezek alkotják a többséget), velük az építő alig törődött, és valójában pusztán arra szolgálnak, hogy a szemlélődő tekintetét a kiemelt részekre vezessék. A mecsetek általános jellemzőjének kell tekintenünk ebben a korban, hogy építőik inkább hangsúlyokkal jeleznek egyes kiemelt fontosságú helyeket, mintsem hogy valamennyi részletet aprólékosan kidolgoznának.⁵⁵ A Sultān Hasan mecset esetében a két minaret elhelyezése meglepő. Arra kell gondolnunk, hogy a Citadella, amely az uralkodó lakhelye volt, valamint a szomszédos Rumayla tér irányában feltáruló látvánnyal kapcsolatos megfontolások játszották a főszerepet ebben a kérdésben – a tágas Rumayla téren gyakran gyűltek össze tömegek, illetve szerveztek nagy összejöveteleket, tartottak népünnepélyeket.⁵⁶ Gyakorta látjuk, hogy az

⁵⁵ Behrens-Abouseif, *Beauty*, 154. – A közelmúltban alkalmam nyílt arra, hogy újra alaposan megszemléljem a Sultān Hasan mecset homlokzatait, és újra megdöbbsentem, mennyire különbözőnek egymástól: némely részük akár modern gyárépülethez is tartozhatna!

⁵⁶ Behrens-Abouseif, *Minarets*, 41.

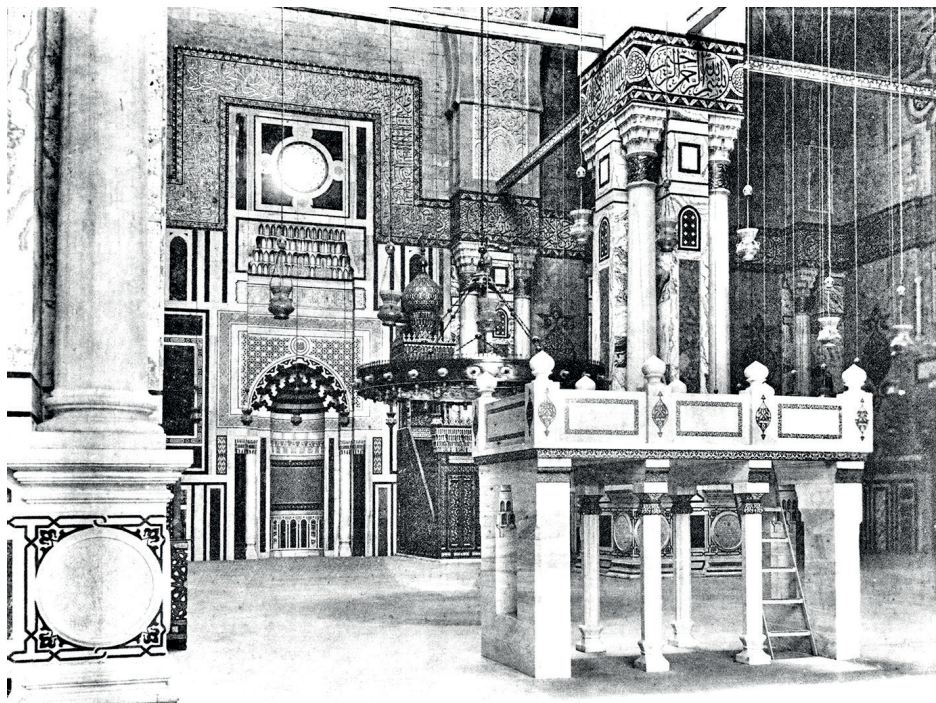
5. kép. A Rifā'ī mecset központi imacsarnoka. Ld. Max Herz, *La mosquée el-Rifāi au Caire*. Milan, é. n. [1911], XVIII. tábla

építő kiemelt hangsúlyt helyez a főbejáratot rejtő portálra; az mintegy magához vonja a szemet, a belső felé vezetve a tekintetet egészen az imafülkéig, a *mihrāb*ig; a kapuzat mintegy a „szentélyhez” vezető *előjáték* (*prelúdium*) szerepét tölti be.⁵⁷

Ami a Rifā'ī mecset belsejét illeti, az alaprajza szigorúan szimmetrikus, és nyugati keresztény székesegyház alaprajzára emlékeztet; ez a vonás teljességgel idegen a mamlúk építészettől (7. kép).⁵⁸ Ugyanakkor a gazdag díszítés követi a mamlúk stílus formanyelvét (5. és 6. kép). Ily módon azt mondhatjuk, hogy a mecset mintegy mamlúk „szótárat” kombinál európai „szintaxissal”. Ám az elemzők elsiklanak afölött, hogy a mecset alaprajzában van egy teljességgel váratlan, figyelemre méltó mamlúk „csavar”. Amikor a látogató az északnyugati homlokzaton lévő főbejáraton keresztül belép a mecsetbe, nem tud egyenesen a *mihrāb* felé haladni, amiképpen ezt egy székesegyházban tenné, hanem körbe kell mennie, meg kell kerülnie 'Alī ar-Rifā'īnak az útjába eső sírját, amelyet az építő meghagyott az eredeti helyén (7. kép). Ez a vonás a mamlúk mecsetekben kötelezően alkalmazott *megtört* bejáratú folyosót idézi emlékeztünkbe. A mam-

⁵⁷ Behrens-Abouseif, *Beauty*, 152. Ő Georges Marçais gondolatát karolja föl.

⁵⁸ A mecsetbelső részletes leírásához ld. al-Asad, *The Mosque of al-Rifā'i*.

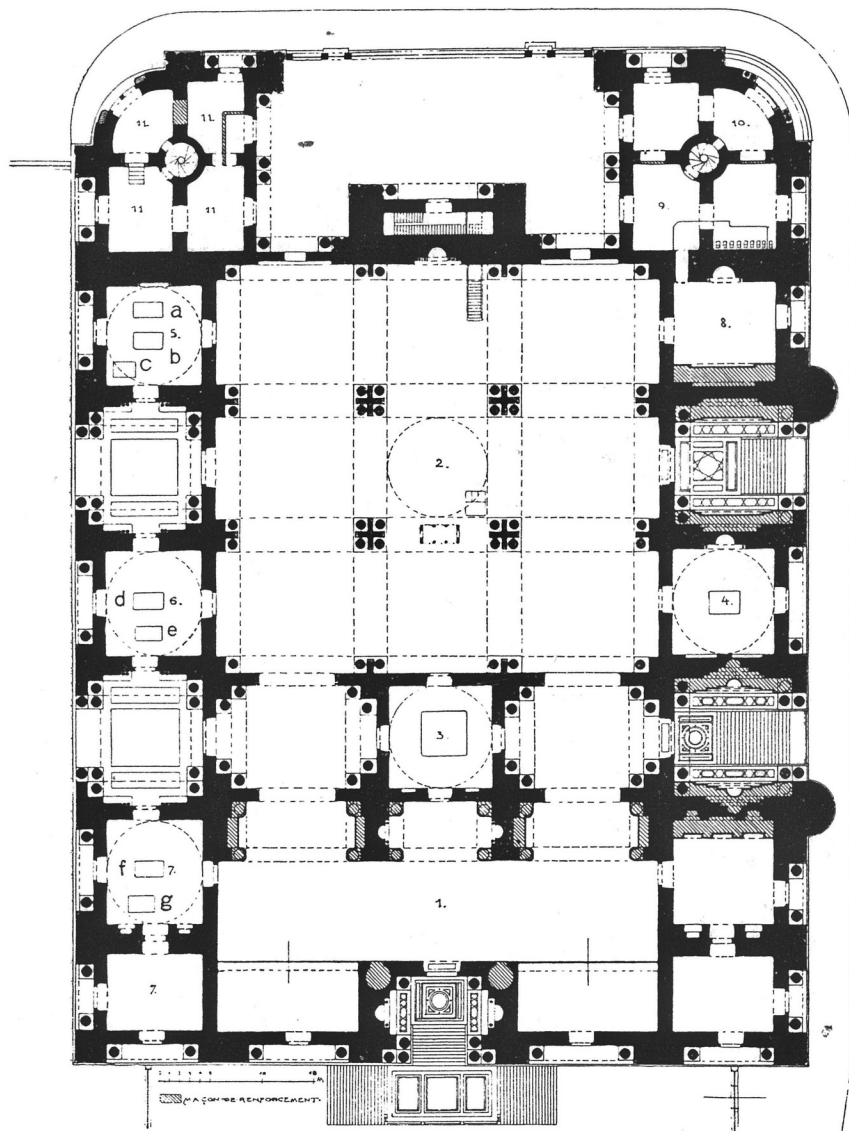

6. kép. A mihrāb és a dikka a Rifā'ī mecsetben. Ld. Ugo Tarchi, *L'architettura e l'arte musulmana in Egitto e nella Palestina*. Torino, 1922 (számozatlan tábla)

lúk mecsetek bejárati folyosója ugyanis, amely a bejárattól a központi udvarba vagy csarnokba vezet, sohasem egyenes, hanem mindig kötelezően megtörik, akár többször is. Azért folyamodtak ehhez a kialakításhoz, hogy szükség esetén a harcias és szüntelenül egymással hadakozó mamlúkok előnyösebb pozícióból tudják tűzharcban védeni a mecsetbelsőket, a mecsetek ugyanis gyakran szolgáltak erődítményül.⁵⁹

A Rifā'ī mecsetet az egyiptomi történelem nehéz, ugyanakkor eseménydús korszakában emelték. Az Oszmán Birodalom égisze alatti több évszázados majdnem teljes elszigeteltséget követően egy másik világ, egy másik kultúra tört rá Egyiptomra, midőn Napóleon expedíciós serege váratlanul, szinte a „semmi-ből” föltűnve 1798 nyarán megjelent, és elsőprő győzelmet aratott a helyi mamlúk hadsereg fölött. Az ország teljességgel védtelen volt. Új korszak kezdődött. Egyiptomnak valamilyen módon ki kellett egyeznie ezzel az idegen kultúrával, mert az egy olyan világ ideológiai hátterét és szubsztrátumát képezte, amely magasabb szintet képviselt a technológiai fejlettség és mindenekelőtt a hadi teljesítmény terén. Az ország vezető rétegének és a kormányzó elitnek nem volt

⁵⁹ Ld. Ormos, *Max Herz Pasha*. II. 437. Nem hiszem, hogy a tervező tudatosan élt volna ezzel a fogással.

PL. X. — Plan d'exécution montrant les modifications apportées par Herz bey au projet primitif.

Légende:

1. Vestibule ouest. — 2. Grande salle de prières. — 3. Tombeau du cheikh Ali el-Rifaï.
 4. Tombeau du cheikh Yehia. — 5-7. Sépultures de la famille khédiviale:
a. Zeinab Hânem, fille d'Ismâïl pacha. — *b.* Tauhida Hânem, fille d'Ismâïl pacha.
c. Ali Gamâli, fils d'Ismâïl pacha. — *d.* Le Khédive Ismaïl pacha. — *e.* Khochiâr Hânem,
 mère d'Ismâïl pacha, fondatrice de la mosquée. — *f.* Djaham Afat Hânem, troisième
 épouse d'Ismâïl pacha. — *g.* Chohrât Hânem, première épouse d'Ismâïl pacha.
 8. Chapelle. — 9. Passage (Salle d'ablutions). — 10. Fontaine publique. — 11. Ecole.

7. kép. A Rifâ'î mecset alaprajza Herz módosításával. Ld. Max Herz, *La mosquée el-Rifâï au Caire*. Milan, é. n. [1911], X. tábla

kétsége afelől, hogy ennek a kultúrának bizonyos elemeit át kell vennie, hogy ily módon sikerrel szállhasson szembe ezzel a világgal és ijesztő katonai erejével. A kérdés ez volt: Mit kell átvenniük, és mit nem? Mi biztosíthatná a kulturális és hadászati egyenrangúságot, sőt fölényt anélkül, hogy veszélyeztetné az ország saját kultúráját és hagyományát? Az európai civilizáció kemény játékos volt, és Egyiptom előtt nehéz feladat állt: számos, egymással szövevényes kapcsolatban álló tényezőt kellett kezelnie, és nem volt könnyű megtalálnia a helyes megoldásokat.

Ezek a tényezők hatással voltak az építészetre is. Ebben a korszakban a historikus stílus (beleértve az eklektikát is) volt napirenden, amelynek követői alaposan tanulmányozták, majd teremtő módon újjáélesztve alkalmazták elmúlt korok stílusait ahelyett, hogy a saját koruknak megfelelő, azt hűen tükröző és kifejező új megoldásokat találtak volna ki. Ennek a stílusnak az elfogadását és elterjedését Egyiptomban jelentős mértékben előmozdították azok a fiatal építészek, akik Nyugat-Európában, főleg Franciaországban tanulva érzékennyé váltak az ottani eszmék iránt. Ezért nem csodálkozhatunk, hogy a 19. században valamennyi Európában divatos stílus megjelent Egyiptomban is.⁶⁰

Ez volt az a kontextus, amelyben a neomamlúk stílus prominens helyet vívott ki magának Egyiptomban, hogy azután a nemzeti stílusává váljék egy viszonylagos önállóságra törekvő oszmán-török tartománynak. Különösen alkalmas volt ennek a szerepnek a betöltésére, minthogy az ország történelmének olyan korszakát idézte föl, amikor az független, gazdag és hatalmas birodalom volt. Igen finom összjáték érvényesült egyfelől az Egyiptomban hatalmon lévő alkirályi családnak az Oszmán Birodalomtól való viszonylagos függetlenségre való törekvése, másfelől török származása, oszmán-török azonosságutadata, illetőleg az Isztambulban uralkodó oszmán-török dinasztiahoz fűződő szoros kapcsolatai között.⁶¹

Annak idején Egyiptom oszmán meghódításakor (1517) a mamlúk építészeti stílus nem tűnt el minden nyom nélkül, egyik pillanatról a másikra. Az új fővárosból, Isztambulból importált birodalmi stílus szerény adaptációja mellett időnként továbbra is alkalmazták az előző kor stílusát, illetőleg annak egyes elemeit. Időről-időre egész épületeket emeltek a korábbi stílusban: ilyen például Ḥosrō pasa kútháziskolája, Aḥmad al-Burdaynī mecsetje vagy a „Krétaiak háza” (*Bayt al-Kirūliyya*). Vannak azonban olyan oszmán birodalmi stílusú épületek is, amelyek részben mamlúk belsőt kaptak, mint például Sulaymān pasa birodalmi stílusú mecsetje a Citadellában (*Sīdī Sāriya* > *Sissāriya*; *Sidna Sāriya*),⁶²

⁶⁰ ‘Abd al-Munšif Sālim Nağm, *Quṣūr al-umarā’ wa-l-bāšawāt fī madīnat al-Qāhira fī l-qarn at-tāsi’ ‘ašar. Dirāsa li-ṭ-ṭuruz al-mi’ māriyya wa-l-fanniyya*. II. Al-Qāhira, 2002, 253.

⁶¹ Erről a kérdéskörrel ld. Mestyan, *Arab Patriotism*.

⁶² A népnyelvi alakokhoz ld. [Julius] Franz Pascha, *Kairo*. (Berühmte Kunststätten, 21.) Leipzig, 1903, 105–107.

amely röviddel Egyiptom meghódítása után épült. Ámde az a megközelítés, hogy új épületek létrehozása során tudatosan régi stílusokra – köztük az iszlám világban elterjedtekre – támaszkodják az építő, miután behatóan tanulmányozta őket, idegen elképzelés volt, amely Európából érkezett Egyiptomba. Alapját a historizmus képezte (az eklektikával), amely nagy népszerűségnek örvendett Európában, ahol egyre nagyobb érdeklődéssel tanulmányozták az arab-izlám építészetet is.⁶³

‘Alī Mubārak kiemelkedő egyiptomi miniszter és kultúrpolitikus, egyben az események aktív résztvevője szerint Julius Franz pasa német születésű osztrák építész épített először épületeket Egyiptomban ebben a stílusban: „A két *salāmlīk* az osztrák Franz pasa tervét követi, aki felettébb törekedett arra, hogy a régi arab épületekhez hasonlóan alkossa meg őket alakjukat, díszítésüket és berendezésüket tekintve.”⁶⁴ Tehát a régi stílusok utánzásának ötlete Mubārak szerint sem helyi gondolat volt Egyiptomban, hanem Nyugatról eredt. Nem jelenti ki *expressis verbis*, hogy Franz volt az első, aki a „régiből” stílust alkalmazta Egyiptomban, de a kairói, illetve egyiptomi építészet történetéről írott és Muḥammad ‘Alīval kezdődő áttekintésében kiemeli vele kapcsolatban a régi arab épületek utánzását, miközben mást nem említ ebben a kontextusban.

Ugyanezt olvassuk Naǧm fiatal egyiptomi építészettörténésznek a 19. században emelt kairói palotákról írott disszertációjában is: „Még azokat a palotákat is, amelyek iszlám stílusban születtek, európai módra, európai elgondolások szerint építették.”⁶⁵ Kiemeli, hogy ezeknek az épületeknek az építészei mindig

⁶³ A neomamlúk stílusról ld. Robert Ilbert–Mercedes Volait, *Neo-Arab Renaissance in Egypt, 1870–1930. Mimar* 13 (1984) 26–34; Nasser Rabbat, *The Formation of the Neo-Mamluk Style in Modern Egypt*. In: *The Education of the Architect. Historiography, Urbanism, and the Growth of Architectural Knowledge. Essays Presented to Stanford Anderson*. Ed. by Martha D. Pollak. Cambridge (MA)–London, 1997, 363–386; Ormos, *Max Herz Pasha*. II. 372–391; Mercedes Volait, *Le goût mamelouk au XIXe siècle: d’une esthétique orientaliste à un style national générique*. In: *Dialogues artistiques avec les passés de l’Égypte. Une perspective transnationale et transmédiale*. Éd. par Emmanuelle Perrin–Mercedes Volait. Paris, 2017, 87–100, <https://books.openedition.org/inha/7185> (2022. március 28.); Mohammad al-Asad, *Whose Past Is It Anyway? Contemporary Architecture and the Past in the Lands of Islam*. In: *Islamic Art. Past, Present, Future*. Ed. by Jonathan Bloom–Sheila Blair. New Haven–London, 2019, 208–220; Bernard O’Kane, *The Architect Antonio Lasciac (1856–1946) in the Context of Mamluk Revivalisms. Annales Islamologiques* 54 (2021) 299–332; Leila Kamal Marei, *Revival of Mamluk Architecture in the 19th & 20th Centuries*. MA thesis (American University in Cairo). Cairo, 2012, <https://fount.aucegypt.edu/etds/873> (2022. március 28.). A historizmusról ld. Nikolaus Pevsner–Hugh Honour–John Fleming, *Lexikon der Weltarchitektur*. München, 1992³, 277–278, ill. tágabb összefüggésben *Il revival*. A cura di Giulio Carlo Argan. (Antologie e saggi, 5.) Milano, 1974.

⁶⁴ ‘Alī Bāšā Mubārak, *Al-Ḥiṭāṭ at-tawfīqiyya al-ǧādīda li-Miṣr al-Qāhira*. I. Ṭab’a munaqqaḥa. Al-Qāhira, 2004, 212; vö. továbbá 210–216.

⁶⁵ Naǧm, *Quṣūr*. II. 254. Naǧm a Kairói Egyetemen szerezte mesteri és doktori fokozatát Āmāl al-‘Imarī vezetése alatt. Egyiptom iszlám építészetének ma a professzor asszony az egyik legkiválóbb és legnagyobb tudású, egyben felettébb józan szakértője Egyiptomban. Ő két előszót is írt a doktori disszertáció nyomtatásban megjelent, itt idézett változatához: mindkét kötethez

külföldiek voltak, és az az új formában megtervezett iszlám stílus (*ṭirāz islāmī muṣammam bi-šakl ḡadīd*), amelyben ezeket az épületeket emelték, eltér az őshonos iszlám stílustól, amelyet helyi építőmesterek és építészek generációról generációra hagyományoztak egymásra (*al-ṭirāz al-islāmī al-mutawārīt*):

„Ez a stílus nem tiszta iszlám építészeti stílus, hanem egy hamis stílus volt, amennyiben mintegy maszkként szolgált, amelyet ráhúztak az építményekre. Ez nem fejezi ki az iszlám lakóháznak sem vallási, sem társadalmi dimenzióját, s nem fejezi ki az iszlám hitvallás szellemisége által inspirált iszlám szellemiségét sem.”⁶⁶

Az autentikus iszlám épületeket Naḡm *manāzil islāmiyya* stb. elnevezéssel illeti, ahol az *islāmī* melléknév – közvetlenül követve a jelzett szót – jelzőként módosítja a valamilyen épületet jelentő főnevet. Ezzel szemben a „neoépületek” esetében körülírást alkalmaz, így például „iszlám stílusban tervezett palotákról” (*al-quṣūr al-muṣammama ‘alā ṭ-ṭirāz al-islāmī*) ír, amivel nyilvánvalóan arra kíván utalni, hogy ezek pusztán iszlám stílusban vannak megtervezve, ámde valójában nem autentikus iszlám épületek: iszlám épületeknek akarnak látszani anélkül, hogy valóban azok volnának.⁶⁷ Tervezőik egyébként nem szorítkoznak egy korszak vagy egy ország iszlám stílusára, „hanem azt találjuk, hogy egy adott épület különböző korokból és különböző országokból származó művészi elemeket egyesít magában”.⁶⁸ Amennyire látom, ez a szerző sehol sem használ olyan kifejezést kétkötetes munkájában, amelyet a neomamlúk megfelelőjének tekinthetnénk. Helyette olyan megfogalmazásokra bukkan az olvasó, mint például „új iszlám stílus” (*aṭ-ṭarṣ/ṭirāz al-islāmī al-ḡadīd*), amely tágabb fogalom. Egy helyütt azt olvassuk, hogy „az új arab-iszlám stílus új alakban érkezett meg [Egyiptomba]” (*wa-qaḍ qadima aṭ-ṭirāz al-‘arabī al-islāmī al-ḡadīd bi-šakl ḡadīd*).⁶⁹

Feljebb idézett kijelentésében Mubārak nem használ speciális szakkifejezést a Ġazīra-palota stílusára vonatkozóan, hanem parafrázissal él. Itt persze nem a neomamlúk stílusról van szó, hanem inkább arról, amit általánosságban „mór stílusnak” nevezünk. Ez a „generális” stílus régi arab épületeket idéz föl *úgy általában*.

egyet-egyet. A második kötethez írt előszóban az áll, hogy ezt a témakört általában nehéznek tartják, és a szerző azon kevesek közé tartozik, akik mégis ezt választották kutatási területül. Nem férhet hozzá kétség, hogy nem írt volna pozitív hangú, támogató előszót a műhöz – kettőt is! –, ha nem értene egyet döntő mértékben a benne foglaltakkal.

⁶⁶ Naḡm, *Quṣūr*. II. 254. Az idézet végén az iszlám lakóház iszlám szellemiségéről van szó.

⁶⁷ Naḡm, *Quṣūr*. II. 256.

⁶⁸ Naḡm, *Quṣūr*. II. *Muqaddima*, (1, 3,) 253–254. (A bevezetőben nincsen lapszámozás.)

⁶⁹ Uo.

A helyzet teljes mértékben eltér Ayman Fu'ād Sayyid esetében, akiről joggal jelenthetjük ki, hogy egyike azoknak – mind egyiptomi, mind világviszonylatban –, akik a legalaposabban ismerik a Győzedelmes Város történetét és építészetét egyaránt. A közelmúltban már bővített kiadásban is napvilágot látott, Kairó topográfiáját tárgyaló átfogó, háromkötetes monográfiájában sikerült kombinálnia a *ḥiṭaṭ*-leírások hagyományos helyi műfaját, valamint az ezekben megőrzött hatalmas tényanyagot a legmodernebb, világszínvonalú kutatás eredményeivel.⁷⁰ Sayyid művében röviden ismerteti a neomamlúk stílust, felsorolva legfontosabb kairói példáit. A *ṭirāz al-mamlūkī al-ġadīd* elnevezést alkalmazza rá, amely a „neomamlúk stílus” szó szerinti arab megfelelőjének tekinthető.⁷¹ Megszületését a *Comité de conservation des monuments de l'art arabe* tevékenységéből eredezteti, minthogy az nagy gondoskodást fejtett ki a mamlúk építmények megőrzése és felújítása terén, ily módon ráirányítva a figyelmet a mamlúk stílusra, egyben jelentős propagandát is folytatva az érdekében. A neves szerző szigorúan „igazi nemzeti és iszlám stílusnak” tekinti, s ebben alapvetően eltér honfitársa fentebb idézett véleményétől.⁷² Ezt a gondolatot eredeti, figyelemre méltó megközelítésnek kell tekintenünk, amely kiemeli a *Comité* szerepét ebben a kérdésben *ontológiai* síkon. Az általánosan elfogadott nézet ugyanis a neomamlúk stílus megszületését Pascal Coste terveihez köti, amelyeket Muḥammad 'Alīnak nyújtott be 1821–1822 táján. Ḥusayn Fahmīnak 1869 környékén a Rifā'ī mecsethez készített eredeti tervei, amelyek egy kivételével nem maradtak fenn, szintén jóval megelőzik a *Comité* megalapítását (1881).⁷³

Azt, hogy milyen összetett volt a helyzet ebben a korban, világosan mutatja a Rifā'ī mecset recepciójának története; a legkülönbélebb véleményeket olvashatjuk a mecsetről, építésétől kezdve mind a mai napig. Ezek az első időkben többnyire rendkívül negatívak, majd idővel enyhülnek, miközben egyre nagyobb figyelmet szentelnek a körülmények sokrétű voltának. Ebben szerepet játszhatott a historizmus és eklektika megítélésében Nyugaton beállott változás is: az idő múlásával mindkét stílust egyre inkább elismerik és értékelik. Ez egyébként általános jelenségnek tekinthető. A korábbi építészeti stílust, miután kiment a divatból, a következő generáció képviselői kategorikusan elutasítják, majd fokozatosan megváltozik a helyzet: ahogy telik az idő, a későbbi korok gyermekei már érdekesnek, figyelemre méltónak találják az adott stílusban emelt épületeket, és érdeklődéssel kezdik tanulmányozni őket.

Most a teljesség igénye nélkül áttekintünk néhányat ezek közül a nagymértékben eltérő, egymásnak ellentmondó vélemények közül.

⁷⁰ Ayman Fu'ād Sayyid, *Al-Qāhira ḥiṭaṭuhā wa-taṭawwuruhā al-'umrānī*. Ṭab'a muzayyada. Al-Qāhira, 2018². (Az első kiadás 2015-ben látott napvilágot.)

⁷¹ Sayyid, *al-Qāhira*, 432–434.

⁷² Sayyid, *al-Qāhira*, 432. Vö. a 67. jegyzetet.

⁷³ Ld. a 45. jegyzetet.

Az események fontos tanúja, egyben résztvevője, ‘Alī Mubārak részletes leírását nyújtja a befejezetlenül maradt torzónak monumentális méretű, *al-Ḥiṭaṭ at-tawfiyya al-ġadīda* címmel Egyiptom topográfiájának szentelt művében.⁷⁴ Ez a leírás számos alapvető fontosságú adatot tartalmaz az épületről, a meg-alapításáról, az alapító okiratról (*waqfiyya*) és a munkálatok elindulásáról; ez a mecsetre vonatkozó egyik legfontosabb forrásunk mind a mai napig.⁷⁵ Mindazonáltal nem találunk benne értékítéletet; a szerző hallgat arról, hogy ő maga mit gondol az építményről, mi a saját véleménye. Csak egy közvetett utalásra bukkanunk ebben a tekintetben, tudniillik amikor megemlíti, hogy milyen hasznos lett volna megépíteni az általa javasolt vaskupolát, mert *az fokozta volna az épület szépségét* is: „Akkor szépsége és pompája fokozódott volna, és [a mecset] felülmúlta volna versenytársait nagyszerűségben.”⁷⁶ Ugyanakkor Mubārak egy szót sem szól az épület stílusáról. Másfelől figyelemreméltó aspektusa leírásának, hogy az épület egymástól független részletek összegeként kezeli, nem tekinti szerves egésznek.⁷⁷

Franz pasa 1903-ban ezt írja a befejezetlenül maradt torzóról:

„Ebbe a teljességgel félresikerült modern építménybe azzal a céllal kezdtek bele, hogy elhomályosítsa a szemben álló Ḥasan mecsetet, amelynek fedi a keleti homlokzatát. Szokatlan magassági viszonyokat és rendkívüli költségráfordítást alkalmaztak, ámde a kitűzött célt nem érték el. Ez a stílusát tekintve jelentéktelen mű, amelyet az időjárás viszontagságaival szemben nem ellenálló anyagokból építettek, évek óta hiába vár a befejezésre.”⁷⁸

Eredetileg Herz pasa sem volt jó véleménnyel az építményről: „rossz, összeollózott, silány fércmű (*pastiche*) Ismā‘īl korából” – írja 1905 táján.⁷⁹ 1909-ben azonban, amikor már dolgozik rajta, kihagyja ezt a pejoratív kifejezést ugyanennek a kiadványnak egy újabb, önálló változatából.⁸⁰ Ḥasan ‘Abd al-Wahhāb, Kairó mecsetépítészetének egyik legjobb ismerője vegyes érzelmeknek ad hangot a mecset kapcsán. Egyetért ‘Alī Mubārakkal abban, hogy az építész

⁷⁴ A mű hosszabb ideig készült, majd 1888-ban jelent meg. A Rifā‘ī mecset leírása az 1305/1887–1888. évi állapotot tükrözi; ld. Mubārak, *Ḥiṭaṭ*. IV. 238 (2. sor).

⁷⁵ Mubārak, *Ḥiṭaṭ*. IV. 237–245.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Vö. Mohammad al-Asad, The Mosque of Muhammad ‘Ali in Cairo. *Muqarnas* 9 (1992) 41.

⁷⁸ Franz Pascha, *Kairo*, 103.

⁷⁹ *Égypte*. Réd. par Georges Bénéдите. Paris, 1900/1905, 253. Ennek a magyarban is használatos francia szónak a jelentése: ‘utánczás’, ‘különböző mesterek stílusait/gondolatait elegyítő mű’, ‘összeollózott, összetoldozott-foldozott alkotás’, ‘majmolás’.

⁸⁰ *Le Caire et ses environs*. Réd. par Georges Bénéдите–Max Herz. Paris, 1909, 34; vö. Ormos, *Max Herz Pasha*. II. 441–442.

nem volt sikeres sem a homlokzatok megtervezésében, sem a megfelelő építőanyag kiválasztásában. Ugyanakkor nem férhet ahhoz kétség – folytatja ‘Abd al-Wahhāb –, hogy díszítés és mesterségbeli tudás szempontjából az épület a 20. század legkiválóbb mecsetei közé tartozik, „különös tekintettel arra a körülményre, hogy Herz pasa vette gondjaiba nagy tudásával és tapasztalatával”.⁸¹ A mecset stílusáról nem ejt szót.⁸²

A híres örmény építészdinasztia egyik fiatalabb tagja, Garo Baljan (1872–1948) néhány évvel a mecset befejezését követően a következőket írta:

„Ez a mecset, amely vegyes érzelmeket ébreszt, azzal a céllal épült, hogy nagyságban fölvegye a versenyt a Sultān Ḥasan mecsettel. Az eredmény jelentéktelen, összeollózott tákolmány lett. Nem érdektelen ugyan, de egészében véve kudarcnak tekinthető. Részleteiben különös, ám sohasem éri el a művészet emelkedett szintjét. Ha jegyeit összehasonlítjuk a szomszédos Sultān Ḥasan mecsettel, nem ejtenek rabul; nincs semmi, ami sugározná az utóbbi által nyújtott intenzív művészi élményt. Minthogy egy csöppnyi bájt sem találunk benne, végül is közömbösek maradunk. Az alaprajza valójában nagy négyzet. A Muḥammad ‘Alī utcára nyíló főbejárat nem lenne érdektelen, ha nem zsúfolták volna tele zavaró részletekkel. Csupán az északi homlokzat nevezhető sikeres művészi alkotásnak, egyforma nagy ablak- és ajtófülkéivel és a megfelelő egyszerű díszítéssel. A fülkék Ismā‘īl pasa és családtagjai sírkamráihoz vezetnek, amelyek csekély művészi értékkel bírnak. Az imacsarnok káprázatos; színes márvány- és aranydíszítése szokatlan szépségben ragyog. A márványoszlopok, amelyek négyszögletű pillérkötegeket alkotnak, magas kupolákat támasztanak alá. Ám mindez valahogy nem gyakorol benyomást ránk, nem szól a szívünkhöz. Emlékműnek hideg és túlszúfolt. Csálódottan távozzunk.”⁸³

Louis Hautesœur, a párizsi *École des Beaux-Arts* és *École du Louvre* professzora, aki 1930 táján a művészeti főigazgató posztját töltötte be az Oktatási Minisztériumban Kairóban, 1932-ben így írt a kairói mecsetekről szóló nagy-

⁸¹ Hasan ‘Abd al-Wahhāb, *Tārīḥ al-masāğid al-aṭariyya*. Al-Qāhira, 1994², 366. (Ez a mű eredetileg 1945-ben látott napvilágot.)

⁸² ‘Abd al-Wahhāb, *Tārīḥ*, 363–371.

⁸³ Karo Palean, *Egíptos ew arabakan čartarapetouthiune*. Gahirē, 1915, 215–217. Köszönettel tartozom Tutsek Árpád Izsáknak az örmény szöveg lefordításáért. 1923 táján Garo Baljan palotát épített ‘Amr Ibrāhīm hercegnek (*nabīl*) a Ġazīra-szigeten. Ő tervezte a Jakubjan bérházat is Kairó belvárosában, amely mára világhírnévre tett szert Alaa Al-Aswany regényének és a belőle készült filmnek (*The Yacoubian Building*) köszönhetően. Ld. Wael Abed, *Zamalek. My Home Island*. Cairo, 2015³, 120–127; Mohamed Elshahed, *Cairo since 1900. An Architectural Guide*. Cairo–New York, 2020, 136–137.

szabású művében, amelyet Gaston Wiettel, a neves arab-islám művészettörténéssel együtt publikált, aki hosszú ideig a kairói Iszlám Művészeti Múzeum főigazgatója volt:

„Csakúgy, mint Európában, 1830 után az építészek az iszlám művészetet saját hagyományának gyökereihez igyekeztek visszavezetni. A Sulṭān Ḥasan mecsettel szembenező Rifā‘ī mecset egy összeollózott alkotmány, amelyet Ḥusayn pasa, az építész tervezett. Herz pasa fejezte be, aki jóízlésről tett tanúbizonyságot. Ez nem mondható el minden modern mecsetről.”⁸⁴

Az idő múlásával, tágabb perspektívából Mohammad al-Asad már kiegyensúlyozottabb értékelést ad:

„A mecset esztétikai és építészeti érdemei némiképp vitathatók. Való igaz, hogy számos gyöngye pontot mutat föl külső és belső kialakításában. Mindazonáltal továbbra is nagyon fontos építészeti alkotásnak kell tekintenünk, éspedig nem csupán a késő 19. századi egyiptomi építészet kontextusában, hanem általánosságban véve az egész iszlám világban. Ez a mecset jelképezi ennek a világnak az építészeti fejlődés új korszakába való beléptét.⁸⁵ ... [Ez a fejlődés,] annak általános jellege napjainkban is hat.⁸⁶ ... [Ez olyan építészeti emlék,] amely világosan megfogalmazza mindama elméleti, kulturális és politikai kérdéseket, amelyek befolyásolták az egyiptomi építészet fejlődését a modern korban.”⁸⁷

Egy modern egyiptomi építészettörténész 1999-ben ezt írja:

„A Rifā‘ī mecset a Sulṭān Ḥasan mecset-főiskolával szemben áll az út mellett, amely Szaladin szultánnak a Muqaṭṭam-hegy tetején elterülő Citadellájához vezet felfelé. A Rifā‘ī mecset a Sulṭān Ḥasan mecset-főiskolával összetartozó párt alkot, amely mintegy a művészi zene világába tartozó építészeti alkotásként pendíti meg a dallamot, amely azután folytatódik az egész út során, egymás után magába fogadva Qānībāy Amīr Āḥōr főiskoláját, a Maḥmūdiyya mecsetet, majd további iszlám építészeti

⁸⁴ Louis Hauteceœur–Gaston Wiet, *Les mosquées du Caire*. I. Paris, 1932, 353. Ḥusayn pasát gyakorta nevezték így arabul: *Ḥusayn bāšā al-mi‘mār* „Ḥusayn pasa, az építész”.

⁸⁵ Mohammad al-Asad, *The Modern State Mosque in the Eastern Arab World, 1828–1985*. PhD Dissertation (Harvard University). Cambridge (MA), 1990, 53, ld. még 80–81.

⁸⁶ Al-Asad, *The Mosque of al-Rifa‘i*, 108.

⁸⁷ Al-Asad, *The Mosque of al-Rifa‘i*, 123.

emlékeket, hogy azután végül megérkezzék Szaladin Citadellájához, amely fölött Muḥammad ‘Alī mecsetje uralkodik méltóságteljesen.”⁸⁸

Mintegy a neomamlúk stílus tárgyalásának folytatásaként, Ayman Fu’ād Sayyid 2018-ban a Rifā‘ī mecset tömör leírását nyújtja feljebb említett alapvető monográfiájában. Lelkesült szavakkal ír a mecsetről:

„A Sulṭān Ḥasan mecset méretével arra sarkallta a mérnököt, aki a Rifā‘ī mecset terveit készítette, hogy állja vele a versenyt nagyság és magasság tekintetében. Így azután ez lett az egyik legfontosabb mecset azok közül, amelyek a 20. század hajnalán épültek, egyike azoknak, amelyeket a leggazdagabban díszítettek és a legkiválóbb mesterségbeli tudással emeltek.”⁸⁹

Problematikus vonásai ellenére a Rifā‘ī mecsetet a Sulṭān Ḥasan mecset egyenrangú párjának tekintik, és a két alkotás népszerű, elválaszthatatlan párrá vált a nagyközönség szemében, akár helybéliekről, akár idegenekről legyen is szó, olyannyira, hogy sokan egykorúnak is vélik őket (lásd a címlapot).⁹⁰

A Pertevnijál Válide Szultán dzsámi Isztambul Akszaraj (Aksaray) negyedében

Abdülazíz szultán édesanyja, Pertevnijál 1869-ben egy dzsámi felépítését rendelte el azzal a céllal, hogy benne leljen majd végső nyughelyre (8. kép). Az Akszaraj negyedben kívánta fölépíttetni, a régi város központjában, mintegy az Ortaköj (Ortaköy) dzsámi mintáját követve. Az imahely 1871-ben készült el; a járulékos épületeket is magában foglaló együttest 1872-ben avatták föl ünnepélyesen. (Az utóbbi alkalomból Ismā‘īl kedive a belső tér megvilágítására szolgáló 48 pompás lámpát ajándékozott a hercegnőnek, amelyeket Velencében készíttetett régi minták alapján.)⁹¹ A helyszín kiválasztása mélyebb jelentéssel bírt. Ebben a városrészben voltak valaha a janicsáregységek kaszárnyái, amelyeket Pertevnijál elhunyt férje, II. Mahmúd szultán oszlatott fel 1826-ban, haderőreformja során. Az asszony emléket akart állítani férjének a „kedvező esemény” (*vaka-i hajrije; waq‘a ḥayriyya*) kapcsán, ahogyan ezt a vakmerő

⁸⁸ Ḥasan al-Bāšā, *Mawsū‘at al-‘imāra wa-l-ātār wa-l-funūn al-islāmiyya*. I. Beirut, 1999, 358.

⁸⁹ Sayyid, *al-Qāhira*, 434–435.

⁹⁰ Vö. a 49. jegyzetet. A számunk címlapján látható fénykép 1938-ban készült.

⁹¹ Douin, *Histoire*. II. 626.

8. kép. A Pertevnijál Válide szultán dzsámi 1880 táján. Korabeli fénykép a kereskedelmi forgalomból

9. kép. A Pertevnijál dzsámi a kúttal (*szebil*). A Photoglob Company, Zürich és a Detroit Publishing Company, Michigan photochrom képe 1880 tájáról. A Library of Congress (Washington D.C.) szívésségéből (LOT 13428, No. 016 [13428] [item] [P&P]).

A kép eredeti felirata („Mosquée Laleli Djami”) téves

és életveszélyes vállalkozást a kortársak elnevezték.⁹² Új életre akart továbbá kelteni egy valaha elegáns és divatos környéket, amely 1854-ben egy tűzvész következtében elhagyatott pusztasággá vált. A városrész egyébként a fölösztatásukat megelőző évtizedek során a janicsárok gyalázatos viselkedése okán rossz hírnévre tett szert. Azáltal, hogy az uralkodó által patronált hivatalos stílusban emelt itt mecsetet, a hercegnő egyben a dinasztia presztízsét is növelni kívánta, ily módon járulva hozzá az uralkodócsalád legitimációjához egy nehézségekkel terhelt időszakban.⁹³ Nem utolsósorban pedig saját magának is méltó emlékművet szándékozott állítani a birodalmi metropolisz kitüntetett helyén. Végül kiemelkedő mecset született, amely a bizánci és oszmán Konstantinápoly legfontosabb ceremoniális tengelyének nyugati végpontját jelöli.⁹⁴

A mecsetalapító okiratban (*waqfiyya/vakfiye*) Pertevenijál a Szülejmánije, a Láleli, a Dolmabahce és az Ortaköj dzsámi sorában jelölte ki sajátjának a helyét. A Dolmabahce dzsámi (1852–1855) építtetője szintén az uralkodóház nőtagja, Bezmiálem Szultán, Abdülmedzsíd szultán édesanyja volt.

A Pertevenijál mecset alaprajza a kupolával koronázott hagyományos oszmán kockaszerkezetet képviseli. A kupolát tartó magas, sokszögű dobot tizenhat ablak töri át a bizánci előképeknek megfelelően (10. kép). A mecset külsején bőséges reliefdíszítést találunk. Szembetűnik a vertikális elemek túlsúlya, amelyek közül kiemelkednek az extravagáns gótikus ablakok, amelyeknek a hatását iszlám elemek vegyítésével fokozták az építők. A gótikus elemek szerepeltetését az is magyarázhatja, hogy ebben az időben elterjedt volt az a nézet, mely szerint a gótika valójában az iszlám építészet egyik ágának tekinthető.⁹⁵

A homlokzatokat függőlegesen 5, vízszintesen 2 süllyesztett sík tagolja. A szélső síkok ablakok helyett *mihrábszerű* vak elemeket tartalmaznak szel-dzsuk ihletésű piramidális szemöldökkel. A középső 3 függőleges síkot kissé előreugró háromszögű oromzat koronázza, a talapzatánál sztalaktitdíszítéssel. Ennek a csoportnak a középső eleme még inkább előreugrik, s a benne elhelyezkedő alsó ablakot kisebb szemöldök zárja le, amely – kisebb méretarányban – megismétli ama párjának a díszítését, amely a fenti 3 középső függőleges síkot koszorúzza. Minden egységben, amelyet ez a 3 középső függőleges sík alkot,

⁹² Bahar Yolac Pollock, *The Perteveniyāl Valide Sultan Camii. "An Auspicious Building on an Auspicious Site"*. Conference paper. 2015, https://euroacademia.eu/wordpress/wp-content/uploads/2015/01/Bahar_Yolac_-_The_Perteveniyal_Valide_Sultan_Mosque.pdf (2022. március 3.). Az eseményről ld. Kadir Üstün, *Rethinking Vaka-i hayriye (The Auspicious Event). Elimination of the Janissaries on the Path to Modernization*. MA thesis (Bilkent University). Ankara, 2002, <http://repository.bilkent.edu.tr/bitstream/handle/11693/30068/0002109.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (2022. március 3.).

⁹³ Uşar, *The Aksaray*, 100–121.

⁹⁴ Ahmet A. Ersoy, *Architecture and the Late Ottoman Historical Imaginary. Reconfiguring the Architectural Past in a Modernizing Empire*. London–New York, 2015, 236.

⁹⁵ Vö. Turgut Saner, *19 yüzyıl mimarlığında "Oryantalizm"*. İstanbul, 1998, 164–165.

10. kép. A Pertevnijál mecset kupolája. Fotó: R. Prazeres (2014). Pertevniyal Valide Mosque DSCF2322.jpg. Wikimedia Commons. Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 International license

6 csücsíves ablak található. A rozettával díszített kettős ívek gótikus ikerablakok emlékét idézik föl. A mecset belsejét élénk, pazar díszítés fedi és *trompe-l'œil* festett kupola díszíti (12–15. kép). A ragyogó színek Jacques-Ignace Hittorf, Owen Jones és Ludwig Zanth hatásáról tanúskodnak.⁹⁶

⁹⁶ Stéphane Yerasimos, *Konstantinopel. Istanbul's historisches Erbe*. Köln, 2000, 373; Alyson Wharton, *The Architects of Ottoman Constantinople. The Balyan Family and the History of Ottoman Architecture*. London–New York, 2015, 137–138; Uő, 'The Identity of the Ottoman Architect in the Era of 'Westernization''. In: *Armenian Architects of Istanbul in the Era of Westernization*. Ed. by Hasan Kuruyazıcı. Istanbul, 2010, 31; Saner, *19. yüzyıl*, 63–66, 159–160. A török szöveg lefordításáért Dávid Géza kollégámnak és barátomnak tartozom köszönettel.

11. kép. A Pertevnijál mecset. Fotó: R. Prazeres (2014). Pertevniyal Valide Mosque DSCF2324.jpg. Részlet. Wikimedia Commons. Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 International license

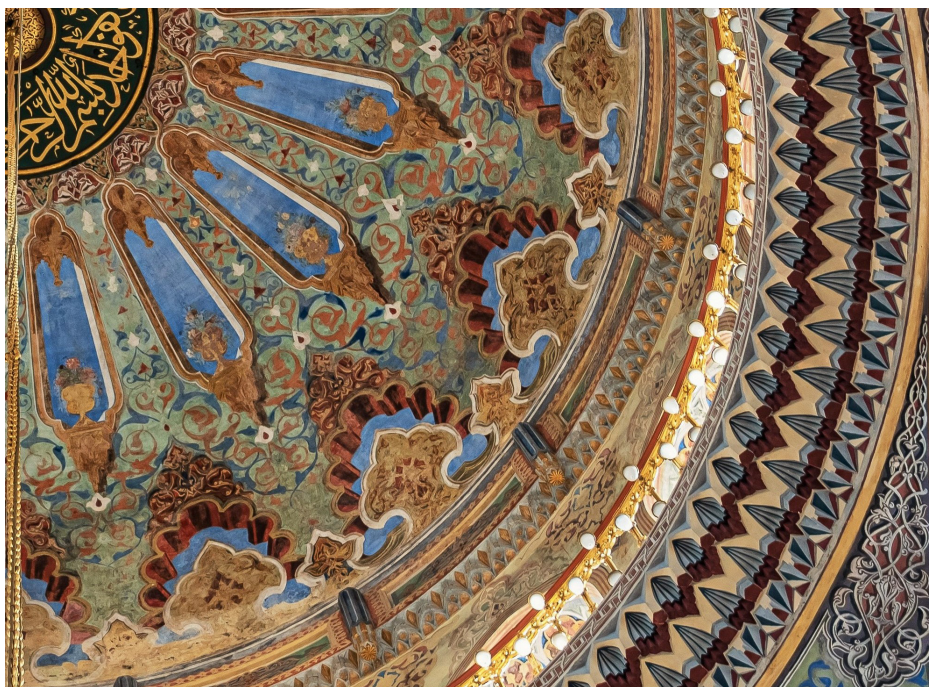
A mecset oszmán (részben Burszából származó) és más iszlám (szeldzsuk, mogul) motívumokat elegyít a legkülönfélébb európai, így gótikus, reneszánsz, barokk, rokokó, klasszicista, *empire* és „mór” elemekkel. Az a körülmény, hogy az építők a burszai Zöld dzsámiból, a korai oszmán építészet kiemelkedő emlékéből is inspirációt merítettek, arra utal, hogy a Pertevnijál dzsámi építése során jelentős szerepet játszottak a korai oszmán építészeti és kulturális örökséghez fűződő szellemi és anyagi kapcsolatok.⁹⁷ Ez az 1419 és 1424 között épült mecset megelőzi a bizánci építészet hatásának jelentkezését, amelyet az isztambuli Hagia Sophia (Aja Szofja) székesegyház képvisel. A legelső nagyszabású oszmán építmény, amely a Hagia Sophia mintájára készült, II. Bajezid (uralk. 1481–1512) isztambuli mecsetje (1501–1506), amely fél évszázaddal az oszmán hódítás (1453) után épült.⁹⁸

⁹⁷ Wharton, *Architects*, 134–138; Alyson Wharton, The Balyan Family and the *Linguistic Culture* of a Parisian Education. *International Journal of Islamic Architecture* 5 (2016/1) 59–60.

⁹⁸ Vogt-Göknil, *Türkische Moscheen*, 26–36; al-Asad, *The Mosque of Muhammad ‘Ali*, 43.

12. kép. A Pertevniyal dzsámi kupolája. File: Istanbul asv2021-11 img 32 Aksaray PVS Mosque.jpg. Szerző: A. Savin, WikiCommons

13. kép. A 12. kép részlete

Összetett kérdés annak eldöntése, hogy ki tervezte, illetőleg ki építette föl a Pertevnijál dzsámít. A műemléket korábban Pietro Montaninak tulajdonították, ám a mai kutatás ebben a sokoldalú és agilis, egyébként olasz születésű levantei figurában inkább a mecsetbelső díszítőjét (kifestőjét), semmint a mecset építését látja, míg a mecset fölépítését Agop és Szarkisz Baljannak tulajdonítja.⁹⁹ Agop és Szarkisz Párizsban tanult, csakúgy, mint az Oszmán Birodalomban felnőtt sok más fiatal örmény ebben a korban. Szarkisz akár Viollet-le-Duc előadásait is hallgathatta, aki épp abban az időben tanított ott. A Baljan testvérek Párizsban sajátították el többek között azt a megközelítést is, mely nagy hangsúlyt helyez a díszítésre azzal a céllal, hogy az *jelentést* közvetítsen; ezzel szemben a klaszszikus oszmán építészetben a díszítés a *szerkezet* elemeit emeli ki.¹⁰⁰

A 19. század második felében az figyelhető meg az Oszmán Birodalomban, hogy az építészek fokozottan fordulnak az oszmán örökség felé. Ez részben a nyugati (klasszicista és *empire*) elemeknek a korábbi időszakban jelentkező szertelen, túlzott alkalmazására bekövetkezett ellenhatásnak tekinthető. Ezt képviseli a *tarz-i iszlámi* (*tarz-i islami*), az iszlám stílus, amely a Nyugat-Európából érkező orientalista tendenciáknak köszönhetően szökött szárba. Az oszmán építészet világa számára a nyugati orientalizmus erős ösztönzést jelentett arra, hogy újraértékelje saját örökségét, egyben összekapcsolja az új nyugati irányzattal. Ezek a mozgalmak, a nyugati orientalizmus behatolása és az oszmán építészeti stílus „újjáélesztése” (*revival*) nem különült el szigorúan egymástól, illetőleg nem követte egymást, hanem két egyidejű és egybefonódó, egymáshoz szorosan kötődő folyamat volt, amely az oszmán identitás korszerű keretek között történő kifejezését célozta. Ily módon az Oszmán Birodalomban az orientalizmus egyik fő forrása a korai oszmán építészet, azaz a saját öröksége volt. Ezek egymásra hatása és összjátéka révén valósulhatott meg azután az oszmán építészet újjáélesztésére irányuló törekvés (vö. az úgynevezett első nemzeti építészeti stílust a későbbiekben).¹⁰¹

⁹⁹ Ld. Wharton, *Architects*, 46, 113, 219/117. jegyzet; Pars Tuğlacı, *The Role of the Balian Family in Ottoman Architecture*. Istanbul, 1990, 538–545. A fenti attribúció az építési dokumentumokon alapszik. Ersoy, *Architecture*, 118–119, 276/86. jegyzet. Montaniról ld. Paolo Girardelli, Pietro Montani e il concetto di ‘stile ottomano’ nella seconda metà dell’Ottocento. In: *Atti del Convegno “Architettura e architetti italiani ad Istanbul tra il XIX e il XX secolo”*. Istanbul, 27–28 Novembre 1995. Istanbul, 1995, 79–85; Ersoy, *Architecture*, 118–124, 188.

¹⁰⁰ Tuğlacı, *The Role of the Balian Family*, 538–545; Wharton, *Architects*, 52, 83–84.

¹⁰¹ Saner, *19. yüzyıl*, 156–162. A *tarz-i iszlámi* és az oszmán építészet „újjáélesztésére” (*Ottoman revivalism*) irányuló törekvés témaköréről ld. Afife Batur, *Historicism, Modernism and Turkish Architecture*. In: *Arhitektura mira. Matyeriali konferencii „Problemi istorii arhitekturi”*. I [Szuzdal]. Szoszt. Alekszandr Voronov. Moszkva, 1992, 145. Ugyanerről a kérdésről ld. még Michele Bernardini figyelemre méltó, inspiráló cikkét (eltekintve attól a ma már túlhaladott nézetétől, amely a Pertevnijál mecsetet Montaninak tulajdonítja): Michele Bernardini, *L’Architecture italienne et le style nationaliste turc*. In: *Atti del Convegno “Architettura e architetti”*, 39–45.

14. kép. A Pertevniyal dzsámi imaterme a karzatról. Fotó: Dick Osseman (Dosseman) (2015). Pertevniyal Valide Sultan Mosque 6616.jpg. Wikimedia Commons. Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 International license

15. kép. A Pertevniyal dzsámi belseje. Fotó: Dick Osseman (Dosseman) (2015). Pertevniyal Valide Sultan Mosque 6614.jpg. Wikimedia Commons. Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 International license

Ennek a kontextusnak megfelelően azután a *tanzimát* ('reformkor') második periódusában (1856–1876) az volt a hivatalos törekvés, hogy egyfajta oszmán reneszánsz keretén belül „modern, nemzetközi szinten is érvényes, ugyanakkor helyi, jól megkülönböztethető, egyedi birodalmi stílust” fejlesszenek ki, amely oszmán elemeket ötvöz nyugatiakkal. Ehhez azonban arra volt legegyszerűbben szükség, hogy azonosítsák és számba vegyék az oszmán építészet általános, lényegi vonásait és az alapjául szolgáló elveket.¹⁰² Ezt a feladatot az *Uszúl-i mimári-i oszmáni* (*L'Architecture ottomane*) című könyv végezte el Ibrahim Edhem pasa kereskedelmi és közmunkaügyi miniszter égíse alatt. Ez a roppant fontos és jelentős, elméleti és gyakorlati kérdéseket egyaránt tárgyaló mű az uralkodó parancsára a bécsi világkiállításra jelent meg 1873-ban három párhuzamos változatban, oszmán-török, francia és német nyelven.¹⁰³ A művet a birodalmi kormányzat megrendelésére szakemberek és művészek széles látókörű, nagy műveltségű csoportja készítette el közösen, európai körökkel való szoros együttműködésben. Voltak közöttük Isztambulban élő franciák, frankofil oszmán hivatalnokok, olasz származású levantei polgárok, valamint az Oszmán Birodalomhoz kötődő, Európában tanult örmények. A mű célja az volt, hogy a korabeli európai tudományosság színvonalán összegezze, egyben definiálja az oszmán építészeti hagyományt, európai kontextusban helyezve azt el, hogy majd – „birodalmi nacionalizmus” helyett – egy „mindent magában foglaló, átfogó és befogadó oszmanizmus” egyik fő forrásául szolgáljon, amelyet az oszmán múlt történeti, társadalmi és intellektuális újraértékeléseként fogtak föl.¹⁰⁴

Az *Uszúl* mintegy „felmagasztalja” azt az építészeti stílust, amelyet a késői *tanzimát* kornak, különösen Abdülaziz uralkodásának oszmán reneszánsza képvisel, meg is nevezve Pertevnijál Válide Szultán mecsetét Akszarajban mint ennek a stílusnak az egyik legkiemelkedőbb képviselőjét. Ezt az oszmán-török szöveg olyan építményként írja le, amely az „oszmán építészet” újonnan felfedezett és rendszerezett szabályai (*uszúl*) alapján készült. A párhuzamos francia és német szöveg ezen a helyen a *néo-turque*, illetve a *neutürkisch* kifejezést használja, de ezek megfelelőjét hiába keressük az eredeti (?) oszmán-török szövegben.¹⁰⁵

¹⁰² Ersoy, *Architecture*, 132–133.

¹⁰³ Erről a műről ld. Ersoy, *Architecture*; továbbá Mary Roberts–Samuel Williams, *A Monumental Book: Ottoman Architecture at the 1873 Vienna World's Fair. Art in Translation* 13 (2021) 2–33.

¹⁰⁴ *L'Architecture ottomane. Die ottomanische Baukunst. Uszúl-i mimári-i oszmáni. Ouvrage autorisé par iradé impérial*. Constantinople, 1873. Ld. Ersoy, *Architecture*, 131–184, 198–199; Wharton, *Architects*, 112; Uşar, *The Aksaray*, 136–141.

¹⁰⁵ *L'Architecture ottomane*, 7 (francia/német), 11 (oszmán-török). Nem világos, melyik szöveg tekintendő a hiteles eredetinek, illetőleg hogy létezik-e ilyen egyáltalán. Az előszó francia és német változatának az elején azt olvassuk, hogy mindkét fordítást Mehmed Sevki efendi készítette az oszmán-törökből. Azt kell föltételeznünk, hogy ez a főszövegre is érvényes, ámde ott ilyen kijelentés nem található. – Saner a „*Neotürk*” kifejezést használja, ezt az eredeti (?) oszmán-török

Ezzel a stílussal kapcsolatosan a nagyközönség alapvető változást érzékel ebben az időben. Alfred de Caston Isztambulban működő francia újságíró 1875-ben a szultán égisze alatt kibontakozó „nagyszabású építészeti mozgalomról” ad hírt – Abdülazírról van szó.¹⁰⁶ Figyelemre méltó aspektusa ennek az oszmán revivalizmusnak, hogy teljességgel figyelmen kívül hagyja a Szinán által képviselt klasszikus oszmán építészetet: „A klasszikus korszakon mint forráson átléptek egy másik »aranykor« kedvéért, amely nem jöhet szóba riválisként.”¹⁰⁷ Az *Uszúl* az oszmán építészet ismertségét és hírnevét igyekszik előmozdítani a nemzetközi porondon, midőn saját jogán jelentkező önálló építészeti hagyományként mutatja be a mértékadó nyugati művészettörténeti paradigmán belül. Általános érvényességet tulajdonít neki, s elutasítja azt az álláspontot, amely az oszmán építészetben csupán a másságot képviselő egzotikus stílust lát, amelyből a Nyugat – az „egyedüli valós tekintély” – adott esetben inspirációt merít azzal a céllal, hogy újjáéledjen, illetve megfiatalodjék, vagy máskor a szórakoztatást szolgáló, egzotikus és bizarr elemek tárházának tekinti csupán.¹⁰⁸ Meg kell állapítanunk, hogy a másság mindig együtt jár bizonyos vadsággal, civilizálatlansággal és alacsonyabbrendűséggel.¹⁰⁹ Ez az új stílus híven tükrözi a korabeli oszmán kultúra hibrid jellegét, amelyre az oszmán és más iszlám elemek európai jegyekkel történő zavarba ejtő vegyítése jellemző.¹¹⁰ Ez a hozzáállás része egy új identitás keresésének. Ebben az értelmezésben az oszmán kultúra az Oszmán Birodalmat reprezentálja. Ezt a birodalmat az oszmán alattvalók alkotják, akik maguk is a lehető legkülönbözőbbek mind etnikailag, mind vallásilag. A bármely forrásból származó motívumok szabad és minden gátlás nélküli felhasználásának és kombinálásának a célja az, hogy ezt a stílust a nyugati esztétika és építészettörténet keretébe integrálják egyenjogú tagként.¹¹¹

Ilyen háttér előtt, ilyen gondolatokat és megfontolásokat mérlegelve fejlesztettek ki a sikeres és befolyásos Baljan család tagjai egy-egy eltérő hivatalos stílust patrónusaik (II. Mahmúd, Abdülmedzsíd és Abdülazíz) számára, és pedig oly módon, hogy nyugati és hagyományos oszmán elemeket kombináltak

szövegnek tulajdonítva, pedig ott ilyen terminus nem szerepel. Ld. Saner, *19. yüzyıl*, 64. Vö. még Afife Batur, Italian Architects and Istanbul. *Environmental Design. Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre* 8 (1990/9–10) *Amate sponde... Presence of Italy in the Architecture of the Islamic Mediterranean*. Ed. by Attilio Petruccioli, 138.

¹⁰⁶ Ersoy, *Architecture*, 196–197.

¹⁰⁷ Saner, *19. yüzyıl*, 163–164.

¹⁰⁸ Ersoy, *Architecture*, 165, 182.

¹⁰⁹ Schönberger, *Was soll zurück?*, 96; vö. följebb a 22. jegyzetet.

¹¹⁰ Wharton, *Architects*, 134–140.

¹¹¹ A bármely forrásból származó motívumok szabad és minden gátlás nélküli felhasználását a modern építészetben posztmodern jegynek tekintik. Mindazonáltal ebben kiegyenlítő, a karakteres különbségeket eltüntető folyamatot is látnak, amely „értékelőképességünk” elvesztését és a „hagyományos értelemben vett »stílussal« való szakítást” eredményezheti. Belting, *Ende* (1984²), 47–50.

romantikus hajlamaiknak megfelelően; a három stílus jelentős mértékben különbözött egymástól.¹¹² A Baljanok építésze „tudatosan hibrid volt, [mint-hogy] a *tanzimát* kor reformszellemét juttatta kifejezésre: egyesítette a régit és az újat, Keletet és Nyugatot”.¹¹³ Ez a stílus általános érvényre formált jogot, így azután követői bárhonnan kölcsönözhettek bármit, minthogy olyan „neostílus” volt, amely összemérhetőnek tekintette magát a modern Európa neostílusával. A hibrid jelleg itt a nyugati és az iszlám művészetben jelentkező különböző irányzatok teremtő jellegű összegzését, szintézisét jelentette magasabb szinten.

A Pertevnijál mecset megépítésétől kezdve a mai napig a legkülönbözőbb reakciókat váltja ki a nagyközönségből, csakúgy, mint a szakemberekből. Az építészeti értékeiről és érdemeiről vallott nézetek nagymértékben eltérnek egymástól.¹¹⁴

Késői oszmán szerzők gyakran utalnak a nem muszlim (elsősorban görög és örmény) építésznek az oszmán építészetre gyakorolt romboló, züllesztő hatásáról, őket téve felelőssé általános hanyatlásáért. Az építészet mint foglalkozás presztízse alacsony volt az Oszmán Birodalomban, ezért a muszlim török családok nem akarták, hogy fiaikból „kőművesmesterek” legyenek, mert ezt a foglalkozást hagyományosan örményekkel, görögökkel, zsidókkal, általában levanteiekkel hozták kapcsolatba. Így nem csoda, hogy ezt a foglalkozási ágat hamarosan a Birodalom nem muszlim kisebbségei, levanteiek és nyugatiak – azaz sokak szemében „idegenek” – kezdték monopolizálni.¹¹⁵

1886–1890 táján egy hivatalnok névtelen jelentést terjesztett fel a Szerájban, amelyben az oszmán reneszánszot bírálta. Azt írja, hogy „az új mozgalom, amelyet Abdülaziz uralkodása alatt indítottak az oszmán építészeti hagyomány megfiatalításának céljával”, kudarcot vallott, mert az építészek nem voltak tisztában a „valódi, hamisítatlan oszmán építészeti stílussal”. A hivatalnok szerint az érintett alkotások – közöttük leginkább a Pertevnijál mecset – olyan „visszataszító építmények, amelyek sem a török, sem az arab, sem a gótikus stílusnak nem felelnek meg”.¹¹⁶

Török nacionalista építészek és művészettörténészek – később, a Köztársaság korában is – az örmény, görög, levantei és nyugati építészek által a második *tanzimát* korban követett, vadul eklektikus nemzetközi stílust „fertőzésnek”, „elkorcsosulásnak” tekintik. Az a vádjuk, hogy ez megfosztja az Oszmán Birodalom művészetét tisztaságától és „török jellegétől”, és arab, perzsa és nyugati

¹¹² Wharton, *Architects*, 4. Abdülmedzsíd és Abdülaziz apja II. Mahmúd volt.

¹¹³ Wharton, *Architects*, 98.

¹¹⁴ Uşar, *The Aksaray*, 61–72.

¹¹⁵ Sibel Bozdoğan, *Modernism and Nation Building. Turkish Architectural Culture in the Early Republic*. Seattle–London, 2001, 33.

¹¹⁶ Idézi Ersoy, *Architecture*, 242.

stílusok rabigájába hajtja. 1934-ben Aptullah Zia „a fertőzés történelmi folyamatáról” ír, „amely a tulipánkorszak [1718–1730] óta tart”.¹¹⁷

Az ifjútörök kor (1908–1918), a függetlenségi háború (1919–1922) és a korai köztársasági kor (1923–1940) prominens nacionalista építésze, (Ahmet) Kemálettin bej (1870–1927) annyira aggódott az *Uszúl* elméleti részeinek a fiatal építészekre gyakorolt hatása miatt, hogy követelte „a kérdéses fejezet és a magyarázó táblák megsemmisítését, amennyiben lehetséges”.¹¹⁸

Az 1939 körül író Celal Esad Arseven szerint a Pertevnijál mecset a neoklasszikus stílust (1874–1930) követi. A szemében erre a korszakra a dekadencia ütötte rá bélyegét:

„Abdulaziz uralkodása alatt, aki 1861-ben lett szultán, figyelemre méltó dekadenciába zuhant az építészet. Az abban az időben divatos görög és örmény építészek bizarr épületeket emeltek, amelyek teljességgel idegenek voltak a török építészettől. Bárminemű stílust és ízlést nélkülöző groteszk épületek születtek mindenütt. Az ember barokkal elegyített gótikus stílusban épített, korinthoszi rendben álló oszlopokkal díszített mecseteket látott, meg bizarr díszítésű kutakat, továbbá európai építészetről szóló munkákból kimásolt motívumokkal vegyített díszítéseket. Végül azután a görög művészettől kezdve az indiaiig mindenfajta stílus keveredett ezekben az alkotásokban. Az Azizije mecset, amelyet Pertevnihal szultána, Abdulaziz szultán édesanyja emelt Kónjában (Konya), példájául szolgálhat számunkra ennek az irányzatnak, amelynek nincsen semmilyen köze a török művészetéhez. Az 1871-ből származó Válide mecset ugyanebben a stílusban épült Isztambul Akszaraj negyedében.”¹¹⁹

Arseven nézete szerint a neoklasszikus stílust követő építészek nem érték el céljukat: „Annak ellenére, hogy ezek az építészek egy török reneszánszot akartak megteremteni, nem sikerült elérniük kitűzött céljukat. Stílusuk alapvetően idegen maradt a nemzeti ízlés számára.”¹²⁰

Ernst Diez 1946-ban azt írta erről a korról, hogy a török építészet mindössze mások példáját követte, és nem érheti szemrehányás azért, hogy kevert minden lehetséges stílust, amelyek származási helye Görögországtól Indiáig terjedt; ez volt ugyanis Európában az eklektika kora. Ennek a stílusnak egyik példájaként említi a Pertevnijál mecsetet, amely szerinte neogótikus stílusban

¹¹⁷ Bozdoğan, *Modernism*, 50.

¹¹⁸ Idézi Ersoy, *Architects*, 242–243. Kemálettin bejről ld. Bozdoğan, *Modernism*, 29–34, 311.

¹¹⁹ Celal Esad Arseven, *L'art turc depuis son origine jusqu'à nos jours*. İstanbul, 1939, 179. A „Pertevnihal” alakról ld. a 3. exkurzust alább. Az Akszarajban épült Válide mecset nem más, mint a bennünket foglalkoztató Pertevnijál mecset.

¹²⁰ Arseven, *L'art turc*, 180. További véleményeket ld. Uşar, *The Aksaray*, 61–72.

épült.¹²¹ A véleménye később még sarkosabb lett. 1959-ben így ír: „A barokk és rokokó stílus átnyúlt a 19. századba, amikor azután *empire* formákkal vegyítve élt tovább (Ortaköj mecset és Dolmabahce palota, 1853). Végül a görög és örmény építészek minden lehetséges stílust összezagváltak; az ember elborzadva fordul el ettől a látványtól.”¹²²

Doğan Kuban 1996-ban így nyilatkozott: „A Hirka-ı Serif (Mohamed köntöse) küllijéje Fátihban és a Pertevnijál Válide Szultán mecset Akszarajban (1871) két idegen épület volt ezekben a régi, hagyományos negyedekben.”¹²³ A jelek szerint később módosította a véleményét, mert 10 évvel később már így ír: „[Ez a mecset] kiemelkedő nevezetesség az egyik legrégebb városnegyedben.”¹²⁴ Ám úgy tűnik, még ekkor sem volt biztos abban, hogy tulajdonképpen mit is gondoljon róla: „[Ez a mecset] olyan eklektika példája, amely nem sorolható be konkrét stílus alá.”¹²⁵

Az oszmán építészet kutatásának nagy öregje, Godfrey Goodwin ezt írja a Pertevnijál mecsetről:

„Az imacsarnok kupolával fedett négyszögű tér, amelynek teljes felületét ama bőven fölfordított, élénk és ragyogó festés szeretetével díszítették, amely elcsúfítja Szinán pasa mecsetét Besiktasban. Bejlerbejiben a szalonok úgy tobzódnak a vörös, kék és zöld színekben, mint egy cigánykaraván. Ez nagy sikert arat itt [Bejlerbejiben], mert az *uszályművészet* alkalmas lehet egy palota számára, ám nem föltétlenül ideális egy mecsetben.”¹²⁶

Másutt is szín pompásan nyilatkozik mecsetünkről:

„A kor nagyszámú jellegzetes műve közé tartozik. Felettébb tarka, mert ízlés nem köti gúzsba. Helyette inkább a cigány, vásári és *csatorna-*

¹²¹ Ernst Diez, *Türk sanati*. Çev. Oktay Aslanapa. İstanbul, 1946, 239. A török szöveg lefordításáért Dávid Géza kollégámnak és barátomnak tartozom köszönettel. Minden jel arra utal, hogy e mű eredeti német szövegét sohasem publikálták; csak török fordításban hozzáférhető.

¹²² Ernst Diez, *Islamische Kunst. Gesamtregister*. (Ullstein Kunstgeschichte, 20.) Frankfurt am Main–Berlin, 1964, 57. A mű eredeti kiadása 1959–1960-ban jelent meg.

¹²³ Doğan Kuban, *İstanbul, an Urban History. Byzantion, Constantinopolis, İstanbul*. İstanbul, 1996, 406.

¹²⁴ Doğan Kuban, *Ottoman Architecture*. Transl. by Adair Mill. Woodbridge, 2010, 640.

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ Godfrey Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*. Baltimore, 1971, 425. Az idézet végén olvasható utalás a Pertevnijál mecsetre vonatkozik. A Bejlerbeji palotát (1864) Agop és Szarkisz Baljan építette nyári tartózkodási helyül Abdülaziz szultánnak Bejlerbejiben, a Boszporusz ázsiai partján. Fontos állami látogatók szálláshelyéül is szolgált. A „csatorna-” és „uszályművészet” kifejezés egyaránt a 19. század második felében Anglia csatornáin közlekedő, rítkó színekkel dekorált uszályokra utal. (A fenti idézetben a kiemelés tőlem – O. I.)

művészet izgató élményét idézi föl, az alapszínek iránti lelkesedést, amely ma is mindenütt jelen van Törökországban, a sivasi vagy inegöli dekorált parasztszekerektől, a limonádés vagy *köfte*-kocsiktól ... és a halárus deszkáján a nagy rombuszhal kopolyájába szűrt szegfűtől ... a faházak belsejében meg külső falán virító naív festményekig, amelyek leginkább nyújtják a falusi és városi török társadalom élő tükrét.”¹²⁷

John Freelynek, Isztambul elkötelezett hívének és hűséges szerelmesének példája arra tanít bennünket, milyen ingatag és változékony lehet az erről a mecsetről alkotott vélemény, hiszen egy és ugyanaz az érzékeny szakember is teljességgel megváltoztathatja nézeteit az évek során. Freely 1972-ben így látta a Pertevenijál mecsetet: „Mór, török, gótikus, reneszánsz és *empire* stílusból kölcsönzött elemeket elegyít rikító rokokó zagyvalékká ... ily módon jelenítve meg az oszmán építészet keserű végét.”¹²⁸ 1996-ban röviden említi mint „rokokó építményt”, ámde arról nem szól, hogy mit gondol róla.¹²⁹ 2011-ben így ír: „az úgynevezett orientalista stílusban emelt, mór, török, gótikus, reneszánsz, neobarokk és *empire* stílusú elemeket vegyítő, izléstelen építmény. A késői 19. században sokan csodálták.”¹³⁰

Ám a *Blue Guide Istanbul* útikönyvben (2011) már egy alapvetően megváltozott véleményt olvasunk meglepődve:

„Rögtön a felüljárótól északra áll a 19. század egyik legnagyobb önbizalmával túláradó, kicsattanó alkotása, amely Kelet és Nyugat találkozását testesíti meg. Ez a Pertevenijál Válide szultán dzsámi, az Isztambulban emelt utolsó uralkodói mecset. ... A mecset mór, török, gótikus, reneszánsz és *empire* stílusú elemeket kombinál, és már az első pillanatban nyilvánvaló, hogy olasz ember építette. Belül a domináns szín a ragyogó, világos mályva, amely 1871-re divatos színárnyalattá vált. Viktória királynő ezt viselte a királyi kiállításon Londonban, és két császárné is kedvelte, akik híresek voltak jó ízlésükről és szépségükről: Eugénie, Franciaország császárnéja és Ausztriai Erzsébet. *Azoknak, akik közönségessége okán megfeddik ezt a mecsetet, nem sikerült megérteniük a kor szellemét.*”¹³¹

¹²⁷ Godfrey Goodwin, *Turkish Architecture, 1840–1940. Art and Archaeology Research Papers* 11 (1977) 10; idézi Ersoy, *Architecture*, 196 (kiemelés tőlem – O. I.). A „csatornaművészet” kifejezésről ld. a 126. jegyzetet. Goodwinhoz ld. még Godfrey Goodwin, *Life's Episodes. Discovering Ottoman Architecture*. Istanbul, 2002.

¹²⁸ Sumner-Boyd-Freely, *Strolling*, 342.

¹²⁹ John Freely, *Istanbul. The Imperial City*. London, 1998, 278.

¹³⁰ John Freely, *A History of Ottoman Architecture*. Southampton–Boston, 2011, 405.

¹³¹ John Freely, *Blue Guide Istanbul*. Ed. by Annabel Barber. London, 2011, 141 (kiemelés tőlem – O. I.). Köszönettel tartozom Annabel Barbernek, hogy fölhívta a figyelmemet erre a figye-

Ugyanakkor már a korai években is találkozunk elismerő véleményekkel. Alábbi két példánk nyugati szerzőktől származik. Philipp Anton, az isztambuli Birodalmi Régészeti Múzeum igazgatója írja 1873-ban a bécsi világiállításra megjelentetett ismertetőben: „Ámbár kisméretű, [a mecset] valóságos ékszer, a mohamedán nemzeti művészet reneszánszának elragadó példája.”¹³² 1895-ben így nyilatkozik egy korabeli amerikai történész, aki hosszú időt töltött Isztambulban: „Ez a főváros egyik legcsinosabb építménye. Talán túlzás »az oszmán reneszánsz mesterművének« nevezni, amiképpen egy francia szellemiségű keleti kritikus teszi. Mindazonáltal kívül-belül különbözik minden más mecset-től, és alig néhány mérhető hozzá légiesség és ragyogó hatás tekintetében.”¹³³

Összefoglalás

1869-ben Húsjár és Pertevnijál egyaránt mecsetépítésbe kezdett Kairóban, illetve Isztambulban. Még a két mecset rendeltetése is azonos volt: mindkettő azzal a céllal készült, hogy halálát követően alapítója benne nyugodjék majd. Nem férhet kétség ahhoz, hogy mindez nem a pusztán véletlen műve volt, hanem kettejük közös vállalkozásával állunk szemben. Ez a körülmény is megerősíti azt a föltételezésünket, hogy nagyon közeli, valószínűleg testvéri kapcsolat állott fenn közöttük.

Az isztambuli mecsetet 1872-ben avatták föl ünnepélyesen, míg Kairóban erre 40 évvel később, 1912-ben került sor. A két hercegnő ezekbe a messzemenően szimbolikus munkálatokba összetett történelmi és kulturális körülmények között fogott, amelyek alapvető hasonlóságokat, ugyanakkor lényeges eltéréseket is mutattak a két országban. Mecsetépítésük új hazájuk iránti elkötelezettségüket is demonstrálta: végső soron mindketten a Kaukázusból származtak. A közös projektjüket képező két építkezés főbb aspektusait vetjük most röviden össze.

Ekkoriban az imperializmus, a kolonializmus és a kezdődő globalizáció virágkorában járunk, amikor több évszázados izolációt követően – amely sohasem volt teljes – a nyugati világ dominanciája a Közel-Keleten számos területen egyre inkább érvényesült.¹³⁴ Az Oszmán Birodalom tekintetében a fordulópont

lemre méltó és izgalmas leírásra. Az olasz építészről ld. feljebb a 99. jegyzetet és a hozzá tartozó paragrafust. A „királyi kiállítás” az *Exhibition of the Royal Academy of Arts* lehetett. A mályvaszín roppant népszerű volt ebben a korban. 1856-tól kezdve mesterségesen, ipari méretekben, következőképpen viszonylag olcsón is elő tudtak már állítani mályvaszínű festéket, és ez nagyban elősegítette elterjedését. Viktória királynő is kedvelte, és rendszeresen viselte, már 1871 előtt is.

¹³² Philipp Anton Dethier, *Le Bosphore et Constantinople. Description topographique et historique*. Vienne, 1873, 36: „Bien petite, elle n'en est pas moins un bijou-modèle pour la renaissance de l'art national mahomitan.”

¹³³ Grosvenor, *Constantinople*. II. 694.

¹³⁴ Korábban is léteztek bizonyos kapcsolatok keleti uralkodók és nyugati (város)államok,

ezen a területen Bécs második ostroma volt 1683-ban, amely kudarcba fulladt. Ezt követően indult meg a Birodalom fokozatos hanyatlása és visszaszorulása, amely 1922-ben a bukásában és eltörlésében tetőzött. Egyiptomban, amely 1517 és 1914 között oszmán tartomány volt, az elzárkózás hirtelen véget ért, midőn 1798-ban váratlanul megjelent az egyiptomi partok előtt Napóleon francia expedíciós serege, és megsemmisítő vereséget mért a helybéli mamlúk hadseregére. A 19. század második felétől az I. világháborúig terjedő időszakban ennek a folyamatnak a végső fázisát figyelhetjük meg: mindenütt nyugati túlsúlyt és beavatkozást látunk, többek között „a kultúra követi az erőt, a hatalmat” mondásnak megfelelően, másfelől pedig azt érzékeljük, hogy az érintett felek igyekeznek kezelni ezt az állapotot, és törekednek a fölmerülő problémák megoldására.¹³⁵

A két nővér közös vállalkozását esettanulmánynak tekinthetjük ebben a kontextusban. Hűsjár vállalkozása arról szólt, hogy a hercegnő elrendelte egy neomamlúk stílusú mecset fölépítését. Ez a historikus stílusnak megfelelően történt, a nyugati eszmerendszerben, jöllehet a fölhasznált „építőelemek” már szigorúan hazaiak voltak, és egy forrásból eredtek.¹³⁶ Az isztambuli épület is historikus stílusban fogant, ám „építőkövei” különböző helyekről származtak: iszlám és nyugati motívumok roppant széles választékából merítettek bőségesen a tervezők (eklektika). Ami Egyiptomot illeti, itt a neomamlúk stílus hamarosan a nemzeti építészeti formanyelv pozícióját foglalja majd el a nemzet és nacionalizmus fogalomrendszerének megfelelően; az általánosan elfogadott nézet szerint mindkettő Európából került át a közel-keleti országba. Ezzel szemben Abdülazíz neoszmán stílusa egy néprajzilag és nyelvileg nagymértékben heterogén ország uralkodójához kötődik; alapjául egy másik nyugati fogalom,

illetve művészek között. II. Mehmed (uralk. 1444–1446, 1451–1481) vendégül látta udvarában Gentile Bellinit, és különböző nyugat-európai festők, építészek és szobrászok is megfordultak nála. Fia és utódja, II. Bajezid meghívta Leonardo da Vincit és Michelangelót, hogy tervezzenek egy hidat Konstantinápolyban. I. Szelim is udvarába, Edirmébe invitálta Michelangelót és más nyugati művészeket. Qāyitbāy (uralk. 1468–1496) egyiptomi mamlúk szultán értékes ajándékokat cserélt Firenze urával, Lorenzo de' Medicivel, és Magyarországgal is létesített diplomáciai kapcsolatokat. Ám ezek a próbálkozások csak felületesek voltak, valódi gyökeret nem vertek, s érdemleges hatást sem fejtettek ki. Mindez alapvetően megváltozott Bécs 1683. évi ostromát követően. Az olasz kapcsolatokról ld. *Art and Its Global Histories*, 59–64; *The Renaissance and the Ottoman World*. Ed. by Anna Contadini–Claire Norton. London–New York, 2016. Vö. még Lewis, *What Went Wrong?*, 137–138. A magyar kapcsolatokról ld. Tardy Lajos, *Régi magyar követjárások Keleten*. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 11.) Budapest, 1971, 63–71; Lázár Imre, Egy erdélyi zarándok Egyiptomban. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum* 12 (2000/1–4) 105–125.

¹³⁵ Erről a mondanásról ld. Huntington, *Clash*, 91–92, 310.

¹³⁶ A nyugati építészeti stílusok egyiptomi importjában szerepet játszó különböző utak és tényezők jó összefoglalását adja Nağm, *Quşūr*. II. bevezető (*Tamhīd: Ṭuruq intiḡāl at-ṭuruz al-ūrubbīyya wa-t-turkiyya ilā Mişr*). A bevezetőben nincs oldalszámozás.

az eklektika által fölkinált hibriditás szolgálatára. Eltérő a helyzet Egyiptomban, ahol a neomamlúk stílus alapvetően egyetlen korszak építészetéből merít.

Mindkét esetben fontos üzenettel bír a mecsetek helyének kiválasztása. Húsjár a nép körében nagy tiszteletnek örvendő kis siremlékszentély nagyfokú kiépítését határozza el jelentős átalakításokkal és funkcióbővítéssel, ily módon részesülve és családját is részesítve annak csodás erejében, „áldásában” (*baraka*). Ez a helyszín hangsúlyosan eltér a dinasztiaalapító korábbi választásától, midőn Muḥammad ‘Alī pasa magasan a város fölött, a Citadellában építi föl mecsetjét oszmán birodalmi stílusban, amely Isztambul, a Birodalom messzi, tündöklő székvárosát idézi föl. Ezzel szemben a Rifā‘ī mecset a város hagyományos szövetébe illeszkedik, és stílusában is a helyi tradíciót követi. Isztambulban Pertevnijál is kapcsolatot teremt mecsetje és egy korábbi szentély között, ámde ő egy másik kapcsolatra helyezi a hangsúlyt: az a janicsáregységek felosztatását idézi föl, amely az ország közelmúltjának alapvető fontosságú eseménye volt, s amely egyben szorosán kötődött elhunyt férje nevéhez, minthogy ezt a merész és veszélyes lépést II. Mahmúd tette meg 1826-ban. Törökország esetében a sziporkázó oszmán reneszánsz stílus nem lesz hosszú életű: a Birodalom bukásával együtt új stílus jelenik meg és kerül majd domináns pozícióba. Általánosságban azt figyelhetjük meg, hogy az *Uszúl* és az oszmán reneszánsz képviselői – csakúgy, mint később az újabb, eltérő irányzatokéi a köztársasági éraban – azért küzdenek, hogy rendszerük egyenjogú legyen a fő áramlatot jelentő, mértékadó nyugat-európai építészettel, és ily módon valójában elfogadják és egyben alátámasztják a nyugati tudati konstrukciókat azáltal, hogy a nyugatiaktól kölcsönzik módszereiket, mesterségbeli fogásaikat és fogalmi kereteiket, és érveléseiket a nyugati ismeretelmélet rendszerén belül tartják. Ebben a korban az iszlám világ építészei és építészettörténészei a nyugati tudományosság elleni vitáikat abban a rendszerben folytatják, amelyet meg akarnak cáfolni, ám a valóságban ezáltal éppen, hogy megerősítik azt. Egy török kutató a közelmúltban azt emelte ki egy rokon kontextusban (érvelése *mutatis mutandis* a mi esetünkre is áll), hogy „a nacionalista gondolkodás az iparosodott nyugati világon kívül alapvetően ellentmondásos vállalkozás volt. Olyan tudati konstrukciókkal élt érvelésében, amelyek éppen annak a hatalmi rendszernek feleltek meg, amelyeket – megcáfolva – el akart utasítani.”¹³⁷ A legújabb kor eljövételével ma már csak egy ismeretelméleti rendszer maradt talpon, mert csak egyetlenegy volt képes életben maradni globalizált civilizációnkban. Ez a szituáció alapvetően eltér Egyiptom oszmán meghódításának, illetőleg Bécs második ostromának korától.¹³⁸

Azt figyelhetjük meg az Oszmán Birodalom fönnállásának utolsó periódusában, valamint a köztársaság megalakulását követő első évtizedekben, hogy

¹³⁷ Bozdoğan, *Modernism*, 24; Partha Chatterjee, *Nationalist Thought and the Colonial World*. London, 1986, 38.

¹³⁸ Az „egycivilizációs” paradigmáról ld. alább a 4. exkurzust.

buzgón kutatnak egy modern identitás után, amely majd lehetővé teszi az új kor szükségleteinek kezelését-orvoslását. Folyamatosan változó történelmi helyzetekre választ adó, azoknak megfelelő építészeti megoldások utáni hasonló buzgó kutatás figyelhető meg a nyugati világban is (historizmus, eklektika, *art nouveau*, *Bauhaus* stb.). Ám az alapvető különbség a két szituáció között *grosso modo* az, hogy míg a nyugati világ ezt a saját, szervesen növekedett rendszerén belül folytatja, addig Törökország és Egyiptom esetében az a kérdés merül föl, hogy az érintettek elfogadják-e és alkalmazzák-e eredetileg idegen rendszereket, avagy szembeállítják vele a sajátjukat.

A műemlékvédelem terén aligha volt más a helyzet. Alaa El Habashi egy fontos cikkben elemzi a helybéli (egyiptomi) és a külföldi (európai) tagok – Alaa számára „mi” és „ők” – közötti alapvető ellentétet a *Comité de conservation des monuments de l'art arabe*-ban Kairóban. A vita váratlanul robbant ki 1926-ban annak kapcsán, hogy versenypályázatot írtak ki ‘Amr ibn al-‘Āš mecsetjének rekonstrukciójára. Alaa szerint a *Comité* egyiptomi tagjai képviselték a műemlékvédelem hagyományos helyi megközelítését, amelyet a Waqf Minisztérium is alkalmazott – ez nagy hangsúlyt fektetett a műemléknek a környezetében, az adott közösség életében elfoglalt helyére és szerepére. Ezzel ellentétben a külföldi (európai) tagok azt hirdették magukról, hogy alapvetően ők vannak az európai, azaz világszínvonalat képviselő szakértelem birtokában, és kizárólag a technikai szempontokra koncentráltak, összhangban a *Comité* általános gyakorlatával. Ám azt figyelhetjük meg, hogy amikor a 20. században ezek az egyiptomi tagok fokozatosan olyan pozíciókba kerülnek, ahol már módjukban áll önálló döntéseket hozni, akkor a *Comité* örökségét teszik magukévá, és azokat a szabályokat követik, amelyek ellen korábban oly hevesen küzdöttek. Alaa le is vonja a megfelelő következtetést: „Mostanra *mi* már saját bensőnkbe építettük be *őket*.”¹³⁹

¹³⁹ „‘Them’ are already internalized in ‘us’.” Alaa El-Habashi, *The Preservation of Egyptian Cultural Heritage Through Egyptian Eyes: The Case of the Comité de Conservation des Monuments de l’Art Arabe*. In: *Urbanism: Imported or Exported?* Ed. by Joe Nasr–Mercedes Volait. Chichester, 2003, 175.

FÜGGELÉK

Nagyra értékelem Alaa tevékenységét és közeli, hű barátomnak tekintem, ám sok mindennel nem értek egyet, amiről az épp említett cikkben ír.¹⁴⁰ Példának okáért tárgyalja a heves vitát, amely azzal kapcsolatosan zajlott Herz és Šābir Šabrī között, hogy milyen színeket alkalmaztak a Barqūq szultán mecset-főiskolájához tartozó mauzóleum restaurálása során a Rézművesek bazárjában. Ő úgy tekinti, hogy ebben az esetben is arról a „miköztünk” és „ököztük” fennálló alapvető ellentétről volt szó a műemlékvédelem terén, amelyre fentebb már utaltunk. Ám ennek az esetnek semmi köze sincs az Alaa által említett antagonizmushoz, ez ugyanis egy roppant nehéz, végső soron megoldhatatlan szakmai problémára vonatkozó két ellentétes állásponttal volt kapcsolatos.¹⁴¹

Nem gondolom, hogy létezett volna ilyen fajta, a műemlékvédelem filozófiájára vonatkozó antagonizmus a *Comité*-ban az egyiptomi és a külföldi (európai) tagok között. Létezett ugyan olyan típusú ellentét, mint amelyről Alaa ír, de nem a *Comité*-n belül, hanem az egész *Comité* mint testület és a Waqf Minisztérium Technikai Részlege között az 1880-as években, mielőtt a *Comité* is önálló technikai részleget kapott, és Herz számára létrehozták a *Comité* főmérnökének posztját. Ugyanakkor nem férhet kétség ahhoz, hogy az egyiptomi tagok többsége (noha nem mindegyikük!) rosszalotta, hogy idegenek ugyanolyan módon szólhatnak bele az egyiptomi műemlékek sorsába, mint a helybeliek. Ennek azonban semmi köze sem volt a műemlékvédelem filozófiájához, hanem a nacionalizmus eszmerendszerét tükrözte a *Miṣr li-l-Miṣriyyīn* „Egyiptom (legyen) az egyiptomiaké!” jelszónak megfelelően. Általában véve persze léteztek antagonizmusok vagy inkább ellentétek a *Comité*-n belül, ámde más törésvonalak mentén: ezeknek az alapja leginkább szimpátia vagy antipátia volt, függetlenül a nemzeti vagy vallási hovatartozástól. Mindazonáltal bennünket itt Alaa végkövetkeztetése foglalkoztat, minthogy az egy öntudatos és elkötelezett egyiptomi hazafitól származik.¹⁴²

¹⁴⁰ Ld. az előző jegyzetet.

¹⁴¹ Herz végülis visszafogott tónusokat választott, arra hivatkozva, hogy ezek felelnek meg az eredeti állapotnak, míg Šābir Šabrī szerint inkább harsány színeket kellett volna használnia a színek funkciója okán. Ám a probléma alapvetően az, hogy valójában nem ismerjük egzakt módon az „eredeti” színeket. El-Habashi, Preservation, 161–162; István Ormos, *The Comité de Conservation des Monuments de l’Art Arabe: Towards a Balanced Appraisal. The Arabist. Budapest Studies in Arabic* 40 (2019) 75–79.

¹⁴² A *Comité*-n belüli antagonizmusok kérdéséről ld. Ormos, *Max Herz Pasha*. I. 73, 99; II. 318–326, 333.

EXKURZUSOK

1. *A cserkeszek*

A cserkesz szó több eltérő értelemben is használatos. Mi itt azt a szokást követjük, amely ezt a kifejezést nem egy konkrét nép nevének, hanem *gyűjtőnévnek* tekinti, amely olyan kisebb kaukázusi népeket foglal magában, amelyek úgynevezett kaukázusi nyelveket beszélnek. Már évszázadokkal ezelőtt nagyobb számban kerültek cserkeszek – férfiak és nők egyaránt – rabszolgaként a Közel-Keletre, így például a mamlúk Egyiptomban 1382 és 1517 között uralkodó dinasztia is alapvetően cserkesz születésű volt, s még az oszmán hódítást követően, 1517-től egészen 1811-ig is cserkesz mamlúkok alkották a tartomány vezető rétegét. Világos bőrszínük és szépségük okán a cserkesz rabszolganőket felettébb kedvelték a közel-keleti férfiak. Ezek leginkább egyenesen a Kaukázusból érkeztek Isztambulba, majd onnan tovább Egyiptomba, ahol elsősorban a helytartói, majd alkirályi udvar és az arisztokrácia vásárolta meg őket az egyiptomi háremek számára. Az orosz–cserkesz háború (1711/1763–1864) következtében, amely a Kaukázus orosz meghódításának részeként folyt, az ekkor már alapvetően muszlim vallású cserkeszek nagy számban kerestek menedéket az Oszmán Birodalomban. Súlyos, sőt kritikus helyzetükben a családok gyakran kényszerültek arra, hogy legutolsó „vagyontárgyaikat”, leányaikat bocsássák áruba, csak hogy megmeneküljenek az éhhaláltól.¹⁴³

2. *A vālide pasa / wālide bāša cím*

Érdemes itt pontosítanunk ennek a címnek a használatát. A *wālide* emelkedett stílusú arab szó, jelentése ’nőnemű szülő’, azaz ’édesanya’; átkerült a törökbe is (*vālide*) ugyanebben a jelentésben. A *vālide pasa* török kifejezés, amely Egyiptomban az alkirály édesanyjának a címe volt (körülbélül ’anyahercegnő’), így használta Húsjár, de ez volt a címe Amīnának, II. ‘Abbās Ḥilmī alkirály édesanyjának is. (Egyiptom ez idő tájt az Oszmán Birodalom tartománya volt, ezért bizonyos környezetekben használták a török nyelvet is.) Le kell szögeznünk, hogy a *vālide pasa* alakban a *pasa / bāša* az anyahercegnő megtisztelő címe, és nem Ismā‘īl alkirályra vonatkozik, bár őt valóban gyakran illették ezzel a címmel az alkirályi rang megszerzése előtt és után is. Tehát a *vālide pasa* szókapcsolatnak, illetőleg arab változatának (*wālide bāša*) a jelentése nem ’a pasa édesanyja’, s az egyiptomi arab *wālide bāša* sem az irodalmi arab *wālidat al-bāša* ’a pasa édesanyja’ népnyelvi megfelelője. Ezek török alakok, amelyeknek a jelentése körülbelül

¹⁴³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *The Turks in Egypt and Their Cultural Legacy*. Transl. [from the Arabic] by Humphrey Davies. Cairo, 2012, 50–51; Uşar, *The Aksaray*, 8/20. jegyzet. A cserkeszek különböző meghatározásaihoz ld. pl. *A Pallas Nagy Lexikona*. IV. Budapest, 1893, 684; *Bolszaja szovjetszkaja enciklopedyija*. I. Moszkva, 1949², 424–430; XLVII. Moszkva, 1957², 151; *A világ nyelvei*. Szerk. Fodor István. Budapest, 1999, 338, 688, 1627.

'anyahercegnő'.¹⁴⁴ A szakirodalom kiemeli, hogy egyedül ennek a címnek az esetében fordul elő, hogy a *pasa* / *bāšā* megtisztelő címet nő viseli.¹⁴⁵

3. A válide szultán címről, Húsjár és Pertevnijál származásáról és nevéről

Általában véve a *válide szultán* az éppen uralkodó szultán édesanyjának a címe. A *szultán* szó jelentése itt: 'hercegnő, az uralkodóház tagja'. Ebben az esetben a *szultán* szó követi a hölgy személynevét („keresztnevét”).¹⁴⁶ Húsjár származásáról nincs megbízható értesülésünk, ám ez a körülmény nem tekinthető különlegesnek: ugyanez a helyzet számos más fontos személyiséggel a Közel-Keleten, aki eredetileg rabszolga volt, ugyanis a származásnak nem tulajdonítottak jelentőséget. Ám ha a testvére, Pertevnijál minden kétséget kizáróan cserkesz születésű volt, akkor neki is annak kellett lennie.¹⁴⁷ A *waqfiyyákban* (mecsetalapító levelekben) Pertevnijál úgy szerepel, mint „Abdulmennán fia Abdurrahmannak a leánya”, azaz Pertevnijál apja Abdurrahman (arab 'Abd ar-Rahmān), míg az utóbbi apja Abdulmennán (arab 'Abd al-Mannān) volt.¹⁴⁸ Mindkét teoforikus férfinév gyakori a muszlimok között.

Mindazonáltal fölmerül a kérdés: nem fiktív nevekket van-e itt dolgunk? Az iszlám-ban alapvetően tilos muszlimokat rabszolgasorba vetni, ám ezt nem mindig tartották be. Ugyanakkor ha egy rabszolga áttért az iszlámra, attól még nem szabadult fel automatikusan. Ha adott esetben az apa vagy nagyapa neve nem ismert, vagy el akarják kerülni a használatát, mert nehezen kiejthető vagy leírható (például kaukázusi vagy afrikai névről van szó), akkor nemritkán fiktív teoforikus nevet alkalmaznak (ez többnyire 'Abd Allāh / Abdullah 'Allah szolgája'). Ha a két nővér közvetlenül a Kaukázusból származott, akkor együtt érkezhettek Isztambulba, ahonnan azután Húsjár továbbkerült Kairóba. Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy családjuk akkor adta el őket, amikor már Törökországban éltek.

Mindkét női név perzsa eredetű. A *Pertevnijál* név eredeti török alakja *Pertevnihāl* volt, amely ma is használatos az arabban. A törökben a *h* két magánhangzó között kiesett, és a hiátus kitöltése céljából helyére egy félhangzó lépett: *Pertevnijál*. A két név jelentése leginkább a következő lehetett: 'józan, okos, bölcs, ravasz' (*hušyār*; *hošyār*), illetőleg 'fényugár (termetű vagy/és ragyogású) egyenes fiatal fa / új helyre átültetett palánta / hajtás' (*pertev+nihāl*). A perzsa <h> betű (ه) helyettesítését a <h> betűvel (č) az arabban használatos *Hūšyār* alakban az magyarázhatja, hogy a törökben egybeesik

¹⁴⁴ Ellentétben Mestyán (*Arab Patriotism*, 59) állításával.

¹⁴⁵ Jean Deny, *Sommaire des archives turques du Caire*. Caire, 1930, 73/1. jegyzet; Socrates Spiro, *An Arabic-English Vocabulary of the Colloquial Arabic of Egypt*. Cairo–London, 1895, 651.

¹⁴⁶ James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*. Constantinople, 1921, 1072, 2124; Akyıldız, *Pertevnijal Vâlîde Sultan*, 239–240.

¹⁴⁷ Pertevnijál életének korai szakaszáról ld. Uşar, *The Aksaray*, 8–30.

¹⁴⁸ Uşar, *The Aksaray*, 81.

az ejtésük ([h]). Fölmerül még az a lehetőség is, hogy a *Húsjár* név esetében valójában kontaminációval kombinált népetimológiával állunk szemben, amelyben egy elképzelt *hoš* 'jó' + *yār* 'barát, társ' összetétel játszik szerepet.¹⁴⁹

4. Az „egyetlenegy világ” / „egycivilizációs világ” paradigmája

Az „egyetlenegy világ”, más néven „egycivilizációs világ” paradigmájával több megfogalmazásban is találkozunk. A Francis Fukuyamától származó „a történelem vége” tézis szerint a hidegháború végével egyetlen egységes világ jött létre. A kommunizmus bukása és a berlini fal leomlása egy teljes mértékben globalizált, neoliberális világpiac megszületését hozta el, amely bekebelezte a szovjet blokkot és Kínát, valamint befogadott számos korábbi gyarmatot is. Létezik olyan álláspont is (V. S. Naipaul), amely szerint a mélyreható gazdasági és társadalmi folyamatok egy „egyetemes (univerzális) civilizációt” hoznak létre, amely valójában a nyugati civilizáció. Huntington nézete szerint a nyugati civilizáció abban különbözik a többitől, hogy befolyást gyakorolt valamennyi más civilizációra, amely 1500 óta létezett. Ez vezette be a modernizációt és az iparosítást, amely azután az egész világon elterjedt, gazdagságot, jólétet és katonai erőt eredményezve, aminek következtében a nyugati civilizáció „valamennyi más társadalom irigységének” tárgya lett, s ezek most egymással versengve próbálnak eljutni ugyanerre a szintre.

A fő jellemző, amely a nyugati civilizációt egyedülállóvá teszi, és amely ezt a páratlan hatást és fejlődést magyarázza, valójában nem más, mint sajátos, jellegzetes értékeinek és intézményeinek *összessége*, amelyek közül említést érdemel az egyéni szabadság, a politikai demokrácia, a jog uralma, az emberi jogok tiszteletben tartása és a kulturális szabadság. Az értékeknek és intézményeknek ez az összessége tette lehetővé azt, hogy a nyugati civilizáció tagjai emberi képességeiket és tehetségüket nagyobb mértékben és magasabb szinten bontakoztassák ki, mint amire bármely más civilizáció lehetőséget nyújt.¹⁵⁰ Huntington itt bemutatott véleményét nem mindenki osztja.¹⁵¹

¹⁴⁹ Redhouse, *Lexicon*, 873 (s. v. *hoš*), 2174 (s. v. *hošyār*), 2181 (s. v. *yār*), 440 (s. v. *perte*), 2114 (s. v. *nihāl*); Francis Steingass, *A Comprehensive Persian–English Dictionary*. London, [1892] 1977, 240 (s. v. *partau*), 1437 (s. v. *nihāl*), 1518 (s. v. *hošyār*); Francis Johnson, *Dictionary, Persian, Arabic, and English*. London, 1852, 279 (s. v. *partav*), 1342 (s. v. *nihāl*), 1393 (s. v. *hošyār*); Julius Németh, *Türkische Grammatik*. (Sammlung Götschen, 771.) Berlin–Leipzig, 1916, 16 (8. §), 17–18 (13. §). Fölmerül a kérdés: Az arab *Hūšyār* alakban megfigyelhető *h/h* cserében nem játszott-e szerepet az arab nyelvi környezet? Akár hiperkorrekcióra is gondolhatunk. Párhuzamként megemlíthetjük, hogy például a török خانم 'asszony' helyett Egyiptomban rendszeren a هانم alak áll. Köszönettel tartozom Lutz Richter-Bernburgnak a *Húsjár* névvel kapcsolatos inspiráló felvilágosításaiért.

¹⁵⁰ Huntington, *Clash*, 31, 55–68, 302, 311.

¹⁵¹ Ld. pl. David Graeber–David Wengrow, *The Dawn of Everything. A New History of Humanity*. New York, 2021, 48–59.

5. A Rifā'ī mecsetben eltemetett szúfi szentek

A fentebb leírt nagyszabású munkálatokat megelőzően a szerény imaház a Rifā'ī szúfi rend szentjeinek a sírjait őrizte.¹⁵² Alapvető jelentőségű topográfiai munkájában 'Alī Mubārak hét szent sírját sorolja föl.¹⁵³ Közülük kettő nagyon nagy tiszteletnek örvendett ez idő tájt: 'Alī Abū Šubbāk és Yaḥyā al-Anšārī. Valójában 'Alī Abū Šubbākrol, aki Sīdī 'Alī ar-Rifā'ī néven is ismert volt, nevezték el ezt a kis imahelyet, s ezt az elnevezést az új mecset is megtartotta. Az 'Alī Abū Šubbāk név jelentése 'Ablakos 'Alī'. Nem tudom, miféle ablakra utal ez a név. 'Alī Mubāraknak minden erőfeszítése ellenére sem sikerült 'Alī Abū Šubbāk életrajzának a nyomára bukkannia.¹⁵⁴

A szent nyolcnapos ünnepén (*mawlid* > *mōlid*; eredetileg: 'születésnap') mindig sok zarándok kereste föl a sírját.¹⁵⁵ A kortársak meg voltak győződve arról, hogy a rend alapítója, Aḥmad ar-Rifā'ī nyugszik a szerény imaházban. Ámde ő Irakban, Wāsiṭ közeleiben hunyt el 1182-ben, és ott is temették el. Minden bizonnyal osztotta az előbbi téves elképzelést a mecsetalapító hercegnő, a mecset tervezője, Ḥusayn Fahmī pasa és a közvélemény egyaránt. Az új mecset az imacsarnok délkeleti falán látható díszes *tirāz*-főlirat szerint is Aḥmad ar-Rifā'ī mecsetje.¹⁵⁶ Ám ez a főlirat a munkálatok kezdetéről ered, és az akkori ismereteket tükrözi. A monumentális imacsarnok feliratainak elkészítésével ugyanis a hercegnő annak idején 'Abd Allāh Bey Zuhdī híres kalligráfust bízta meg, aki azokat papíron el is készítette már a projekt korai fázisában, majd raktárba helyezték és ott őrizték őket. A jelek szerint Herz Miksa tisztában volt azzal – legalábbis már a munkálatok során –, hogy nem a rendalapító nyugszik a mecsetben.¹⁵⁷ A rendelkezésemre álló forrásokból nem derül ki egyértelműen, mi történt a másik öt szúfi szent sírjával az új mecsetben; azt kell föltételeznünk, hogy továbbra is ott vannak eltemetve. Rájuk vonatkozhat 'Alī pasa egyik kijelentése, aki egy helyütt azt mondja, hogy az egyik sírkamrában nyugszik Yaḥyā al-Anšārī „másokkal együtt” (*wa-ḡayruhu*).¹⁵⁸

¹⁵² A rendről ld. Ernst Bannerth, *Islamische Wallfahrtsstätten Kairos*. (Schriften des Österreichischen Kulturinstituts Kairo, 2.) Kairo, 1973, 60–63; Clifford Edmund Bosworth, Rifā'īyya. In: *Encyclopaedia of Islam*. VIII. New edition. Leiden, 1995, 525–526.

¹⁵³ Mubārak, *Ḥiṭaṭ*. IV. 238 (5–8. sor).

¹⁵⁴ Mubārak, *Ḥiṭaṭ*. IV. 243.

¹⁵⁵ Az iszlámban előfordul, hogy egy szentnek több (!) „születésnapja” is van. Ld. pl. Egyiptom legjelentősebb szentjét, Aḥmad al-Badawīt, akinek a sírja a Nílus deltájában, Ṭantában van. Az sem tekinthető ritkaságnak, hogy egy szentnek több helyen is van sírja. Aḥmad al-Badawī esetében az is figyelemre méltó, hogy ünnepeinek időpontjai tekintetében a keresztény kopt (!) naptárt veszik alapul, minthogy az áll összhangban az évszakokkal és ily módon a mezőgazdasági munkák rendjével, ami alapvető szempont egy földműves társadalom esetében, szemben a hold járását követő muszlim naptárral.

¹⁵⁶ 'Abd al-Wahhāb, *Tārīḥ*, 365–366.

¹⁵⁷ Mubārak, *Ḥiṭaṭ*. IV. 242 (9–15. sor); Herz, Ali el-Rifai sejk, 249–257.

¹⁵⁸ Mubārak, *Ḥiṭaṭ*. IV. 241 (8. sor).

6. A „katedrális mecset” (cathedral-mosque)¹⁵⁹

Ez az első látásra némiképp bizarr kifejezés, amelyet Bernard Lewis használ, minden további nélkül magyarázható és értelmezhető úgy, ahogyan följebb mi is tettük, és természetesen tudomásul vesszük ezt a szóhasználatot, minthogy angol anyanyelvű és műveltségű jeles tudóssal állunk szemben. Nem hallgathatunk el ugyanakkor egy meglepő körülményt. Élve az internetes keresés lehetőségével azt találtuk, hogy ez az angol szókapcsolat nagy számban fordul elő *orosz* kontextusban központi jelentőségű mecsetek, „nagymecsetek” (pénteki imára szolgáló mecsetek) orosz megnevezésének angol fordításában, például a moszkvai nagymecset esetében: *Moszkovszkaja szobornaja mecsety* > *Moscow Cathedral Mosque*, ahol nyilvánvalóan az orosz *szobor* főnevet, illetőleg a belőle képzett melléknévet (*szobornij*) adják vissza az angol *cathedral* szóval.

Ámde a *szobor* szó, amely az oroszban valóban a katedrális (= székesegyház; eredetileg *szobornaja cerkov*) megfelelőjeként is használatos (például *Uszpenszkij szobor / Cathedral of the Dormition / Mária elszenderedése székesegyház*), tulajdonképpen ’összejövetel’-t, ’gyűlés’-t, ’gyülekezet’-et jelent.¹⁶⁰ Példánkban ez az arab *ġāmi* ’(összegyűjtő / congregational) megfelelője, s a belőle képzett melléknév szerepel a *maszġid / mecsety* jelzőjeként: *al-maszġid al-ġāmi* / *szobornaja mecsety / congregational mosque*. Ezzel szemben a *cathedral* ’katedrális, püspöki széktemplom’ a középkori latin *ecclesia cathedralis* rövid alakjaként jött létre. Ez végső soron a görög *καθέδρα* ’ülöhely, szék’ > ’püspöki szék, trónus’ szóból ered, amely ezekben a püspöki székhelyeken, egyházmegyei központokban álló templomokban található. Megállapíthatjuk tehát, hogy esetünkben félrefordítással állunk szemben, ahol a *szobor* főnévnek, illetőleg a belőle képzett *szobornij* melléknévnek az angol fordítók – tudatlanságból vagy tévedésből – az itt adekvát *congregational* helyett a *cathedral* megfelelőjét választották. Ezt elősegítette az a körülmény, hogy a *cathedral* szó az angolban metaforikusan használatos nagy, jelentős templomok, sőt impozáns méretű és kiállítású világi épületek jelölésére is (például: *a Broadway cinema cathedral; that red-brick secular cathedral*).¹⁶¹

Az orosz kontextuson és Bernard Lewis idézett művén kívül ezt az összetételt alkalmazták még a córdobai nagymecsetre is (bár ott inkább a *mosque-cathedral / mezquita-catedral* sorrend dívik, ahogy látom). Ez utóbbi olyan építmény, amely változatos történelme során mecsetként is használatos volt, ma pedig székesegyházként szolgál, helyesebben a mai székesegyházat a *Reconquista* után építették az egykori mecsetbe.¹⁶²

¹⁵⁹ Vö. fönt a 28. jegyzetet és a hozzá tartozó bekezdést a főszövegben.

¹⁶⁰ [Max Vasmer] Maksz Faszmer, *Etyimologicseskij szlovar russzkogo jazika*. III. Perevod i dopolnyenija O[lega] N[yikolajevicsa] Trubacsova. Moszkva, 1987², 704. A főnév közeli kapcsolatban áll a *szobraty / szobiraty* ’összegyűjt’ igével. Az orosz *szobor* az óslávból való, ahol ez a görög *συναγωγή* tükörfordítása. A *szobor* szó jelent egyébként ’zsinat’-ot is; ebben az esetben a görög *σύνοδος* (’összejövetel’ > ’gyülekezet’) megfelelőjével állunk szemben.

¹⁶¹ Vö. *Webster’s Third New International Dictionary of the English Language Unabridged with Seven Language Dictionary*. I. Chicago etc., 1976, 353.

¹⁶² A córdobai „mecset-székesegyház” pontos építéstörténetétől itt most eltekintünk.

Nem tudjuk, ismerte-e Lewis az oroszországi nagymecseteket, ám ez a lehetőség – különösen egy turkológus esetében – nem zárható ki. Mindenesetre a szót itt bizonyára analógiás alapon használja, értelemszerűen központi fontosságú mecsetet, pénteki imára szolgáló mecsetet értve rajta.¹⁶³

A joint project of two sisters: the Rifā‘ī Mosque in Cairo and the Pertevniyal Mosque in Istanbul

István ORMOS

In 1869 Hūšyār, the mother of Khedive Ismā‘īl, and Pertevniyal, the mother of Sultan Abdülaziz, both embarked on the erection of a funerary mosque, in Cairo and Istanbul respectively. This joint project is presented here as a further proof of the extremely close relationship, possibly sisterhood, of the two powerful Circassian princesses acting together and with others in what might perhaps be termed a network. A brief description of both remarkable monuments is offered, in addition to the history of their reception, which shows a bewilderingly wide range of often contradictory opinions, sometimes by one and the same observer. The various aspects of this state of affairs are examined and an interpretation is offered with respect to the ever closer ties between the Islamic world and the West on the threshold of the modern era as well as some theoretical implications of this situation for the history of art and architecture.

¹⁶³ Egyetlenegy szerzőt találtam még, aki körülbelül Lewisszal egy időben minden külön magyarázat nélkül 7 alkalommal használja a *cathedral-mosque* kifejezést a damaszkuszi nagymecsetre. Mínhogy nincs arra adatunk, hogy ez a mecset korábban bármikor székesegyház lett volna, hanem csak kisebb jelentőségű keresztény templom lehetett a helyén az iszlám előtti korban, a szerző a szót itt bizonyára a 'nagymecset' (pénteki imára szolgáló mecset) vagy 'kiemelkedő jelentőségű mecset' jelentésben használja mintegy a fenti értelemben vett metaforaként. (Egyszer alkalmazza a cordobai nagymecsetre is.) Finbarr Barry Flood, *The Great Mosque of Damascus. Studies on the Makings of an Umayyad Visual Culture*. (Studies in History and Civilization. Studies and Texts, 33.) Leiden–Boston–Köln, 2001, 6, 9, 14, 17, 33, 108, 125, 198. Vö. Keppel Archibald Cameron Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*. Rev., suppl. by James W. Allan. Cairo, 1989, 51, 89/14–15. jegyzet.

Emre Saral

Az osztrák–magyar tüzérség szerepe az oszmán frontokon az első világháborúban*

Az első világháború alatti török–magyar kapcsolatok egyik ismert eleme, hogy az oszmán hadsereg körülbelül 115 000 fős kontingense Galíciában és a Balkánon harcolt, hogy a központi hatalmakat segítse az Oroszország elleni hadjáratban. A többi oszmán döntéshozó kezdeti vonakodása ellenére Enver pasa hadügyminiszter ezt jó alkalomnak vélte arra, hogy a törökök bizonyítsák hűségüket a szövetségeseikhez.¹ Falih Rıfkı (Atay), egy kiváló újságíró, aki az első világháború alatt az oszmán 4. hadsereg palesztinai titkáraként szolgált, bírálta ezt a döntést. Úgy vélte, ahelyett, hogy csapatokat küldtek volna Galíciába, azokat Palesztinában is be lehetett volna vetni, és esetleg 20 000 további katonával meg lehetett volna akadályozni Jeruzsálem elestét.²

A galíciai együttműködésnél valamivel kevésbé ismert, hogy az osztrák–magyar hadsereg mintegy 7000–12 000 katonája harcolt a török frontokon, főként Gallipolinál és a Sínai-félszigeten, egészen a háború legvégéig, az 1918. október 30-án megkötött mudroszi fegyverszünetig. Ezeknek az erőknek a legnagyobb hányada tüzérség volt, amely támogatta az oszmán hadsereget, és akadályozta a döntő brit győzelmet. Az osztrák–magyar tüzérség először 1915 novemberének végén érkezett Törökországba a gallipoli frontra, éspedig azzal a céllal, hogy kiűzze az ellenséges erőket. Az idő múlásával az egyes utagek különböző feladatokat kaptak, többek között az Izmiri-öböl (Szmirna) védelmét, az oszmán tüzérség kiképzését, a Sínai-fronton az első expedíciós haderőben való részvételt és Palesztina védelmét. Ez a tanulmány elsősorban az osztrák–magyar tüzérség oszmán frontokon betöltött szerepére és tevékenységére kíván összpontosítani.

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.1.75>

* A cikk egy korábbi változata itt olvasható: Emre Saral, The Role of Austro-Hungarian Artillery on the Ottoman Fronts in WW1. In: *Between Empires – Beyond Borders. The Late Ottoman Empire and the Early Republican Era through the Lens of the Köpe Family*. Ed. by Gábor Fodor. Budapest, 2020, 87–115. (Köszönjük Pollmann Ferencnek a tanulmány szerkesztésében nyújtott segítségét.)

¹ Malkoç általános keretet rajzol arról, hogy a Galíciában harcoló oszmán csapatok hogyan viszonyultak szövetségeseikhez; ld. Eminaıl Malkoç, *Galiçya cephesi'ndeki Türk askerinin müttefik algısı*. İstanbul, 2017. E döntés pénzügyi elemzését ld. Bilge Karbi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan askerî yardımlarına bir örnek: Osmanlı birliklerinin Galiçya cephesi'ne gönderilmesi kararı etrafındaki tartışmalar. Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* 14/20 (2016) 193–206.

² Falih Rıfkı Atay, *Ateş ve güneş*. İstanbul, 2012, 107.

Az osztrák–magyar csapatok Törökországba küldését meghatározó tényezők

Először is érdemes kiemelni, hogy az Oszmán Birodalomba küldött csapatok elindításának mozgatórugóját leginkább az osztrák–magyar politikai és gazdasági érdekek jelentik. A Monarchia az isonzói és a galíciai fronton Németország támogatását kereste, hogy ellensúlyozza viszonylag gyenge katonai erejét. Sőt, az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország között már a háború kitörése óta rivalizálás folyt. Ennek egyik oka a Monarchia részéről a gyarmatok hiánya és az alattvalói körében tapasztalható nacionalista mozgalmak okozta belső válságok miatti nemzetközi presztízsveszteségben keresendő, így a bécsi vezetés olyan politikát folytatott, hogy a háború végén visszaszerezhesse nagyhatalmi pozícióját és tekintélyét. Ezzel szemben Németország gyenge hadserege miatt nem tisztelte a Monarchiát. Ezek a körülmények folyamatos rivalizálást váltottak ki a központi hatalmak között, ami olyannyira kiéleződött, hogy Conrad von Hötzendorf, az osztrák–magyar hadsereg vezérkari főnöke még a német szövetségest is „titkos ellenségként” definiálta.³

Ráadásul, ahogy a háború során folyamatosan nőtt a német befolyás az Oszmán Birodalomban, a Monarchia fokozta erőfeszítéseit, hogy megvetesse a lábát az oszmán piacokon, amelyeket Nagy-Britannia és Franciaország az oszmán kormányzat kapitulációkat eltörlő döntése miatt elhagyott.⁴ Így az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország az érdekütközés elmélyülésével egyre inkább rivalisznak, mintsem szövetségesnek kezdte tekinteni egymást. Amikor az oszmán hadügyminisztérium úgy döntött, hogy a Szezei-csatorna elfoglalásáért indított hadjáraton hegyi lövegekkel erősíti meg tüzérségi kapacitását, Pomiankowski altábornagy, a Monarchia isztambuli (konstantinápolyi) katonai attaséja kereste a módját, hogy ezt az alkalmat a független és befolyásos osztrák–magyar hadsereg propagálására használja fel.⁵

Ez a propaganda közvetlenül a magasabb rangú oszmán katonákat is célba vette. Az oszmán fronton szolgáló osztrák tisztek ugyanis megfigyelték, hogy az oszmán és a német parancsnokok általában nem kedvelik egymást, így a szimpátia hiányát az oszmán oldal befolyásolására használták fel. Latscher szá-

³ Oliver Stein, Propagandisten des k.u.k. Vielvölkerreiches: Österreichisch-ungarische Soldaten im Osmanischen Reich während des Ersten Weltkrieges. *Militär-geschichtliche Zeitschrift* 78 (2019) 418. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország közötti rivalizálás eredetéről ld. Günther Kronenbitter, Falsch verbunden? Die Militärallianz zwischen Österreich-Ungarn und Deutschland 1906–1914. *Österreichische Militärische Zeitschrift* 38 (2000) 36–38.

⁴ Az ezzel kapcsolatos további elemzést ld. Ernst Werner, Ökonomische und militärische Aspekte der Türkei-Politik Österreich-Ungarns 1915 bis 1918. In: *Jahrbuch für Geschichte*. X. Hrsg. von Ernst Engelberg et al. Berlin, 1974, 373–401.

⁵ Stein, Propagandisten des k.u.k. Vielvölkerreiches, 418–422.

zados,⁶ az osztrák–magyar hadsereg tüzértisztje arról számolt be, hogy a német tiszték a parancsnokságuk alatt álló török katonákkal a hadsereg parancsnoka, Kress von Kressenstein vezérkari ezredes figyelmeztetései ellenére is rosszul bántak.⁷ Valójában az osztrákok, akik sokkal nyugodtabbak voltak, jobb társnak tűntek a török katonák számára, mint a rideg és büszke németek.⁸ Ezzel szemben, bár a török és az osztrák–magyar katonák jól kijöttek egymással, a német tiszték bírálták osztrák kollégáikat, amiért azok, állításuk szerint, hízelegtek az oszmánoknak.⁹ Hans von Seeckt tábornok, az oszmán hadsereg egyik német tisztje ezt a magatartást az Oszmán Birodalom összeomlását elősegítő tényezők között említette.¹⁰ Megfigyelései szerint ugyanis ez a bensőséges kapcsolat olyan helytelen viselkedésre készítette a katonákat, mint a lopás, a feketekezeskedelem, a gyűjtögetés, a részegeskedés és a fegyelem hiánya, amelyeket többször jelentettek is a bécsi hadügyminisztériumnak.¹¹

Az osztrák–magyar fegyveres erők propagandájának egyéb formái az oszmán közvélemény meggyőzésére irányultak. Az 1916–1917-es palesztinai sáskajárás okozta éhínség ellen az osztrák–magyar tábori konyha rendszeresen süített és szolgált fel kenyeret a jeruzsálemi lakosságnak. A katonai orvosok nemcsak a katonákat, de a civileket is kezelték a Jeruzsálemben és Názáretben található tábori kórházakban olyan betegségek ellen, mint a tífusz, a kolera, a malária és a hasmenés. A szabadtéri mozik, a katonazenekar és a magyar cigányzenekar által szervezett koncertek tömegeket vonzottak, és szórakoztatták a lakosságot.¹² Mintegy 500 osztrák–magyar katona önkéntesen vett részt 1918-ban egy hatalmas tűz oltásában Isztambul belvárosában, amit a törökök nagyra értékelték.¹³

Herrlinger főgyógyszerész, az osztrák–magyar hadsereg isztambuli javító- és lőszerraktárának parancsnoka visszaemlékezéseiben – az uralkodó, I. Károly császár (IV. Károly magyar király) és felesége, Zita oszmán fővárosban tett 1918-as látogatásával kapcsolatban – szintén a Monarchia propagandatevékenységét emelte ki. Ahhoz képest, hogy II. Vilmos császár 1917-ben hétköznapi katonai egyenruhában látogatott a fővárosba, Károly fényűző magyar huszárlőtözetben

⁶ Friedrich Johann Latscher-Lauendorf (Bécs, 1884. augusztus 30.–Klagenfurt, 1964. november 26.).

⁷ Alexander Will, Grenzerfahrungen beim Waffenbrüder. Offiziere der Mittelmächte im Orient 1914–1918. In: *Europas Grenzen*. Hrsg. von Sabine Penth. St. Ingbert, 2006, 150. A dokumentum eredetijének lelőhelye: Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Politisches Archiv, Ministerium des Äusseren, Türkei, XII, Konstantinopel 1848–1918, Berichte 1916, Res. Nr. 143, 29. September 1916.

⁸ Hans Guhr, *Anadolu'dan Filistin'e Türklerle omuz omuz*. İstanbul, 2007, 112–114, 119.

⁹ Stein, *Propagandisten des k.u.k. Vielvölkerreiches*, 434–435.

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, *Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de bulunan Alman generallerinin raporları*. Ankara, 1966, 49.

¹¹ Stein, *Propagandisten des k.u.k. Vielvölkerreiches*, 436–437.

¹² Gil Stern Stern Zohar, Been There: A Forgotten Time. *Jerusalem Post* 2010. augusztus 27.; <https://www.jpost.com/Local-Israel/In-Jerusalem/Been-There-A-forgotten-time> (2023. március 20.).

¹³ Vidéky Emil, *Törökországi kalandok a világháborúban*. Budapest, 1933, 18–19.

érkezett az állomásra, ami hangsúlyozta a két nemzet közös származását, és jó benyomást tett a luxusra fogékony oszmán közönségre.¹⁴

Egy másik tényező, amely az osztrák–magyar politikát szövetségesével, az Oszmán Birodalommal kapcsolatosan irányította, az előbbi biztonsági aggályával függ össze. Az olyan forgatókönyvek, mint az esetleges orosz szövetség, amely a Monarchia balkáni területeit és a birodalom integritását veszélyeztette volna, arra sarkallták a Monarchiát, hogy az első világháborúban katonai segítséget küldjön az oszmán frontokra. A háborút követően azonban a kimerült és felbomlott Monarchia mintha elfelejtette volna az oszmán szövetséges irányában tanúsított egykori barátságos gesztusokat. Az 1919 márciusából származó hírek jó példái ennek a szemléletváltásnak. Az ausztriai sajtóban megjelent tudósítások szerint az osztrák kormány a háború alatt mintegy 100 középiskolás diákot vitt az Oszmán Birodalomból a Monarchia osztrák felébe. A két birodalom bukása után az új kormány leállította ennek a programnak a támogatását, és úgy döntöttek, hogy a diákokat hazaküldik. A fegyverszüneti záradékok és a szállítási korlátozások azonban nem tették lehetővé a hazautazást, ezért a diákokat ideiglenesen egy menekültkollégiumban helyezték el, amíg hazatérhetnek. Március 6-án azonban a brigettenauai Engerth utcában összevesztek egy helyi tizenévesekből álló csoporttal. A török diákok a kollégiumukban kerestek menedéket a kint összegyűlt tömeg elől, de egyikük kést rántott, ami ismét fokozta a feszültséget. Végül másnap az összes bécsi török diákot azonnal hazaküldték, mert a verekedésben hárman megsebesültek.¹⁵

Osztrák–magyar tüzérség a gallipoli fronton

Amikor az osztrák–magyar tüzérségi ütegek először érték el Gallipolit, az oszmán 5. hadsereg súlyos nehézségekkel nézett szembe. Korábban ugyanis sem közvetlen szárazföldi, sem tengeri kapcsolat nem volt az oszmánok és szövetségeseik között, ami lehetetlenné tette további utánpótlás küldését a hadsereg számára. A helyzet elfedése érdekében az oszmán tüzérség kénytelen volt valódi ágyúgolyók helyett zajgránátokat használni.¹⁶

Ilyen körülmények között a németek úgy döntöttek, hogy megszállják Szerbiát, és megnyitják a balkáni kapcsolatot a központi hatalmak között, hogy megakadályozzák a Dardanellák elestét. Ennek érdekében Németország

¹⁴ Vortrag des Militärapothekeers i. d. Re Mr. Richard Herrlinger ehem. Kommandant des k.u.k. Materialersatzdepot in Konstantinopel. *Pharmaceutische Post* 1935. december 7., 5. A török és a magyar nemzet közötti élénk kulturális kapcsolatokról az első világháború idején ld. Türkisch-ungarische Beziehungen. *Pester Lloyd* 1916. február 6., 11–12.

¹⁵ Die türkische Knabenkolonie in Wien. *Wiener Bilder* 1919. március 16., 9–10.

¹⁶ Org Vedat Garan'dan hatıralar. *Yakın tarihimiz. Birinci Meşrutiyetten zamanımıza kadar* 4/46 (1962) 214.

1915. szeptember 6-án katonai szövetséget kötött Bulgáriával, és egy német és osztrák–magyar csapatokból álló hadsereggel megszállta Szerbiát.¹⁷ Így végül 1915 novemberében érkezett utánpótlás az 5. oszmán hadseregnek. Addig a jól képzett oszmán tüzérség a rossz lőszerrel nem tudott volna jobb eredményeket elérni, annak ellenére, hogy az ellenséges erők elleni célzott lövéseik sikeresek voltak. Az oszmán hadsereg nem rendelkezett ágyúgolyókkal és aknavetőkkal, amelyek a legjobb fegyvereknek számítottak a Gallipoli domboldalain elhelyezkedő brit csapatok ellen. A törökök tábori ágyúi csak a támadó szövetséges csapatok vagy hadihajók ellen voltak hatékonyak, a pilzeni Škoda-gyárban gyártott osztrák–magyar mozsárágyúk és tarackok azonban a korszak legjobb tüzérségi eszközei voltak.¹⁸

Mindazonáltal az osztrák–magyar hadsereg nem rendelkezett megfelelő mennyiségű tüzérséggel az oszmánok ellátásához. Az oszmán hadügyminisztérium 1914 áprilisában rendelt először tizenkét, 10 cm-es lövegekből álló üteget (azaz összesen 48 löveget). Bár ez a megrendelés elkészült, az európai politikai helyzet miatt 1914 júniusában csak egy üteg került az Oszmán Birodalomba.¹⁹ A többi üteget – köztük a 14 db 7,5 cm-es (M15) hegyiágyú-üteget, a 7 cm-es hegyiágyú- és 15 cm-es nehéztarackütegeket (mod. 1899, 1915) (20 darab), valamint 80 hegyiágyút – 1916-ban sikeresen leszállították Törökországnak. 1915. október végén a bécsi főparancsnokság tájékoztatta Pomiankowskit, hogy egy 30,5 cm-es mozsár-, egy 15 cm-es ágyú- és egy 15 cm-es tarackos üteget küldenek a gallipoli frontra.²⁰ E célból két osztrák–magyar tiszt érkezett Törökországba, hogy személyesen is megtekintse a gallipoli frontot. A szemle fényében végül úgy döntöttek, hogy az infrastruktúra hiánya és az utak rossz állapota miatt az eredetileg megrendelt fegyverek helyett egy 24 cm-es mozsárüteget szállítanak.²¹

¹⁷ Muallim Kurmay Albay Fahri Belen, *Harb Akademisi 1934–1935 tedarikatından Çanak kale savası'ndan alınan dersler*. Haz. Tuncay Yılmaz. İstanbul, 2009, 144, 149.

¹⁸ *Deutsches Nordmährerblatt* 1915. december 7., 4; *Neues Wiener Journal* 1915. december 6., 2; Liman von Sanders, *Türkiye'de beş sene*. İstanbul, 2006, 124.

¹⁹ A maradékot az osztrák–magyar hadsereg más hadosztályaihoz telepítették „Türkei-Feldhaubitzbatterien” („Törökországi tábori tarackos üteg”) néven. Ld. Peter Jung, *Der k.u.k. Wüstenkrieg. Österreich-Ungarn im Vorderen Orient 1915–1918*. Graz, 1992, 43–44.

²⁰ Wolfdieter Bihl, *Die Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und dem Osmanischen Reich im Ersten Weltkrieg*. In: *IX. Türk Tarih Kongresi bildirileri*. II. Ankara, 1988, 1193.

²¹ A leszállított tüzérség harcképessége alacsonyabb volt, mint az oszmán kormány által korábban rendelt fegyvereké, így ez a döntés csalódást okozott az oszmán tisztviselőknek és a közvéleménynek. Ennek leküzdésére a Škoda-gyárban elkészítették a megrendelt fegyver azonos méretű, fából készült modelljét, és átadták azt az oszmán kormánynak. Ezt a „hősiesség emlékének ágyúja” (*hatıra-ı celadet topu*) elnevezésű famodellt büszkén állították ki a Beyazit téren, ahol a hadügyminisztérium volt. Az ezzel kapcsolatos költségek fedezése céljából az oszmán hadsereg tiszteletére jótékonyági akciót indítottak. Ez a fából készült makett ma is látható az isztambuli Török Hadtörténeti Múzeumban.

Az első osztrák–magyar üteg Kamillo Barber százados parancsnoksága alatt 183 katonával 1915. november 15-én jött meg az Edirne (Drinápoly) melletti Uzunköprübe. Ezt követően érkezett meg a gallipoli frontra a császári és királyi 9. számú 24 cm-es motoros mozsárüteg (*k.u.k. 24 cm. Motormörser-Batterie Nr. 9*). Ezt az Anafarta-csoport bal oldalán (Szuvla-öböl) vetették be. Később Alexander Kodar Edler von Thurnwerth százados vette át a csapatok parancsnoki tisztét Gallipoliban.

A mozsárüteg november 29-én kezdte meg a Kanlı Sırt (Lone Pine) településen állomásozó szövetséges csapatok bombázását, amelyeknek súlyos veszteségeket okozott.²² A hatékony tüzérségi tűznek köszönhetően a 134 000 katonából, 14 000 állatból és 400 darab tüzérségi eszközből álló szövetséges hadsereg 1916. január közepén kivonult Gallipoliból.²³ A mozsárüteget a palesztinai 4. hadsereg parancsnoksága alá helyezték, és két egységre osztották. Az első egység két ágyúját Haifába küldték. A 10,4 cm-es ágyúkkal ellátott második egység a császári és királyi 20. ágyúüteg (*k.u.k. 10-cm-Kanonenbatterie Nr. 20*) nevet kapta, csatlakozott a 2. és a 3. gázai csatához, és harcolt a Jordán völgyében zajló valamennyi összecsapásban.²⁴ A maradékot először visszaküldték Isztambulba, majd 1916 júniusában az Izmiri-öböl partvonalához telepítették.²⁵

A császári és királyi 36. számú 15 (14,9) cm-es tarackos üteg (*k.u.k. 15 [14,9] cm-Haubitzbatterie Nr. 36*) 1915. december 23-án érkezett a gallipoli frontra Karl Manouschek százados parancsnoksága alatt, és a Szeddülbahirral (Seddülbahir, Helles-fok) szemben lévő Szoganlideréhez (Soğanlıdere) telepítették.²⁶ Karácsony előestéjén, december 24-én az üteg megkezdte az ellenséges erők bombázását. Sikerük emlékére Szoganlıdere telepítési pontján emlékkövet állítottak.²⁷ A szövetséges erők kivonulása után az üteg a török tüzérségi katonák és tisztek kiképzését kapta feladatául Isztambulban.²⁸ Enver pasa, az oszmán

²² Zur Aufgabe von Gallipoli, Der Sieg bei Ari Burnu und Anafarta. *Der Tiroler* 1915. december 24., 1.

²³ Georg Bittner, Die Flucht der Engländer von Gallipoli. *Neues Wiener Journal* 1916. január 12., 8; Josef Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü*. İstanbul, 1990, 126; August Julius Urbański von Ostrymiecz, Ein Auszug aus dem amtlichen englischen Werk über den Weltkrieg. *Danzers Armee-Zeitung* 1932. október 14., 4.

²⁴ Jung, *Der k.u.k. Wüstenkrieg*, 43.

²⁵ Unter dem siegreichen Halbmond. Automobilistenbrief aus Kleinasie. *Fremden-Blatt* 1917. április 8., 32–34; İsmail Tosun Saral, Avusturya-Macaristan ordusu 9 numaralı 24 cm'lik motorlu havan bataryasının Türkiye'deki faaliyetleri hakkında rapor. *Düşünce ve Tarih* 2/6 (2015) 32–37.

²⁶ Die Österreichisch-ungarische Artillerie auf Gallipoli. *Neues Wiener Tagblatt (Tages-Ausgabe)* 1916. január 26., 3.

²⁷ *Österreichische Illustrierte Zeitung* 1916. május 7., 749. Az emlékmű eredeti felirata a következő: „Erinnerung an die Dardanellen-Kämpfe 1915/1916 öst.-ung. schw. H.-B. No. 36”. Ld. Die letzten Tage der Entente aus Gallipoli. Szenen aus dem neuesten Kriegsfilm. *Neuigkeits-Welt-Blatt* 1916. március 14., 1, 8. Az emlékmű pontos helye máig ismeretlen.

²⁸ Jung, *Der k.u.k. Wüstenkrieg*, 48.

hadügyminiszter 1916. február 7-én tett hivatalos látogatást az ütegnél.²⁹ Ezt követően Izmir tartományba küldték őket, és részt vettek az Izmiri-öböl bejáratánál lévő Uzunada (Kösten, Chustan) sziget visszafoglalásában.³⁰ Ez az üteg a háború végéig Törökország nyugati partvidékének védelmét kapta feladatul.³¹

Osztrák–magyar kiképzőosztatok az oszmán hadsereg szolgálatában

Az osztrák–magyar kiképzőosztatok 1916-ban és 1917-ben az oszmán hadsereg tüzérségi osztályát képezték ki. Ezeket az egyenként egy tisztből és hat altisztből álló különítményeket Oskar Gomolka főhadnagy, Hermann Pokorny hadnagy, Karl Jandeseck főhadnagy, Hermann von Steinhardt főhadnagy és Marschauer főhadnagy irányította, főparancsnokuk Fritz Iselstöger százados volt az osztrák–magyar hadsereg³² 14. számú hegyi tüzérosztályából. Ezt a lépést, az előzményekre tekintettel, mindkét fél támogatta. Egyrészt ugyanis az oszmán döntéshozók teljes mértékben tisztában voltak azzal, hogy a török hadsereg tüzérségéből hiányzik a nehéztüzérség, valamint a modern módszerek.³³ Másrészt az osztrák fél jó lehetőséget látott arra, hogy a fentiekben már ismertetett elvek szerint további gazdasági engedményeket csikarjon ki a törökből. Ennek ellenére voltak olyan hangok is, amelyek elleneztek ezt az elképzelést, azt állítva, hogy nem lenne hatásos az oszmán katonák kiképzése, mivel rövidlátóak, fegyelmezetlenek és kevésbé rátermettek, így a háború során csökkentenék az osztrák–magyar ütegek hatékonyságát.³⁴

Bár a kiképzőegységeket kezdetben Isztambulba helyezték át, később úgy döntöttek, hogy ezeket a különítményeket közvetlenül az oszmán területek különböző részein található hadsereg-parancsnokságokhoz kell küldeni, mégpedig a 2. hadsereg Diyarbakirban (Diyarbakır), a 3. hadsereg Erzindszánban (Erzincan), a 4. hadsereg Damaszkuszban, az 5. hadsereg Izmirben és a Dardanelláknál, valamint a 6. hadsereg Irakban lévő parancsnoksága alá. Így végül ezek a különítmények nemcsak kiképezték a török tüzéreket, hanem harcoltak

²⁹ Paul Schweder, *Çanakkale cephesi'nde Türklerin genel karargâhında*. İstanbul, 2012, 57–60.

³⁰ Von Sanders, *Türkiye'de beş sene*, 146–147; Die Smyrna Batterie. *Grazer Mittags-Zeitung* 1917. január 19., 2; Emin Çöl, *Çanakkale-Sina savaşları*. Ankara, 1977, 73.

³¹ Jung, *Der k.u.k. Wüstenkrieg*, 142.

³² Az osztrák–magyar katonai terminológiában a tüzérségnél a *Division* – magyarul 'tüzérosztály' – egy legalább 2 ütegből álló tüzérformációt jelent. A magyarra 'gyalog-', illetve 'lovashadosztály'-ként fordítandó seregtest neve németül *Infanteriedivision*, illetve *Kavalleriedivision*.

³³ Artilleristische Ausbildung in der Türkei. *Neues 8 Uhr Blatt* 1917. április 5., 2.

³⁴ Stein, *Propagandisten des k.u.k. Vielvölkerreiches*, 437.

is a csatákban, és a védelmi vonalak részét alkották.³⁵ A kiképzett török tüzérosztály nemcsak az akkor folyamatban lévő háborúban, hanem a török függetlenségi harcokban is sikerrel szerepelt.

Osztrák–magyar tüzérség a sínai és a gázai fronton

Az osztrák–magyar csapatok 1916 és 1918 között részt vettek a szuezi hadjáratban és Gáza védelmében. Elsőként egy különleges egység tevékenységét kell megemlíteni, amely az ellenséges erők stratégiai létesítményeit szabotálta. Georg Gondos tartalékos tiszt, mérnök és Dr. Paul Michael Simon 1915 első hónapjaiban önkéntesen, 50 török civil harcos és 10 török katona segítségével katonai helyszíneket támadott meg a Szuezi-csatorna környékén, például forrásokot, olajmezőket és repülőtereket. Ezek a szabotázsakciók sikeresen készítettek elő az oszmán hadsereg szuezi hadjáratát.³⁶

A tüzérosztályok közül külön ki kell emelni a „von Marno” nevű osztályt, amely 2 ütegből állt, egyenként 6 ágyúval. 1915. július 21-én Ahmed Dzsemál pasa, a palesztinai 4. hadsereg parancsnoka jelentést küldött az isztambuli hadügyminisztériumnak a Szuezi-csatorna elleni hadjáratban felhasználni tervezett és szükséges csapatok létszámáról és a fegyverek, valamint az utánpótlás mennyiségéről. Ez a jelentés kifejti, hogy a hadjárat szempontjából milyen létfontosságú az osztrák–magyar tüzérség a sínai és a gázai fronton. A Szuezi-csatornát védő brit és ANZAC-csapatok annak nyugati partján helyezkedtek el, az oszmán erők pedig a keleti part zord terepéről várták a támadást, ahol 3–5 méter hosszú és 15–30 méter széles akadályok voltak. Emiatt a hegyi tarackok nélkülözhetetlenné váltak az oszmán hadsereg számára, ugyanis csak német tüzérséggel volt felszerelve, és hiányoztak belőle a hegyvidéki terepen folyó harcokhoz megfelelő ágyúk. Ezért Dzsemál pasa két osztályt kért a főhadiszállástól, amelyek egyenként két hegyi tarackos ütegből állnának, és könnyen támadhatnák az ellenséges vonalakat a hadsereg jobb és bal szárnyán.³⁷

A Szuezi-csatorna elleni második hadjáratra³⁸ Dzsemál pasa 4. hadseregének parancsnoksága alatt „Birindzsi Kuvve-i Szeferije” (Első Expedíciós Erő) néven

³⁵ Friedrich Iselstöger, Kommando der k.u.k. Instruktions-Detachments für Gebirgsartillerie in der Türkei. In: *Ehrenbuch unserer Artillerie*. II. Hrsg. von Hugo Kerchnawe–Rudolf Niederleuthner. Wien, 1935, 512–517.

³⁶ Jung, *Der k.u.k. Wüstenkrieg*, 174; *Birinci Dünya Harbinde Türk harbi*. Cilt IV. Kısım I. *Sina Filistin cephesi. Harbin başlangıcından ikinci Gazze muharebeleri sonuna kadar*. Haz. Yahya Okçu–Hilmi Üstünsoy. Ankara, 1979, 232; Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye hatıraları*. İstanbul, 2006, 73, 77–78.

³⁷ Erden, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye hatıraları*, 148–150.

³⁸ Az első támadás, amelyre 1915-ben a gallipoli hadjárat során került sor azzal a céllal, hogy meggyengítse a brit erőket, sikertelen volt.

különleges haderő alakult. Ennek irányítását 1915. december 26-án Kress von Kressenstein vezérkari ezredes, a 4. hadsereg vezérkari főnöke kapta meg. Hadteste 1916. január 2-án alakult meg, és a Halílürrahman (Hebron)–Birüsszebi (Beerseba)–Hafirülvadzse (Hafir el-Audzsa) vonalon ment állásba. A hadtestet a 3. török gyalogoshadosztály és a „Pascha 1” német egység alkotta, amely az első szövetséges katonai egység volt, amely 1915 végén érkezett a sínai frontra. Ezt követően két osztrák–magyar hegyi tarackos üteg csatlakozott az alakulathoz, amelyek egyenként hat darab 10,5 cm-es ágyúból álltak.³⁹ Így Ali Fuat Erden saját szavaival élve: „Az Első Expedíciós Erő a török, német, osztrák, magyar és lengyel származásúak és a muszlimok, köztük a kadírik és a mevlevik vonzó szövetségévé vált.”⁴⁰

1915 végén és 1916 elején a Földközi-tenger keleti részén egy Adana, Bejrút, Haifa és az Iszkenderuni-öböl (Alexandretta) térségét lefedő hatalmas védelmi vonalat alakított ki a Birindzsi Kuvve-i Szeferije különböző lövegekből, köztük tábori ágyúból és partvédő ütegekből, amelyet 1916 áprilisában egy osztrák–magyar mozsárüteggel erősítettek meg. A Mersin és Jaffa közötti területet lefedő part védelmi vonalában egy osztrák–magyar katonatiszt felügyelete mellett expedíciót indítottak a legmegfelelőbb hely megtalálására, ahová ezt az üteget be lehetett volna telepíteni.⁴¹ Közben 1916. január 1-jén létrehoztak egy különleges tüzérosztályt „császári és királyi von Marno hegyi tarackososztály” (*k.u.k. Gebirgshaubitzdivision von Marno*) néven. Ez a hadosztály a budapesti 4. hegyi tüzérosztály első ütegeből állt, amelynek Rudolf Schaffer százados volt a parancsnoka, valamint a kassai 6. hegyi tüzérhadosztály második ütegeből. Mindkettőben 7,5 cm-es lövegek voltak. Az osztályt kifejezetten a Szezezi-csatornáért vezetett hadjáráthoz való csatlakozásra alakították ki. Az erről szóló parancsot vonakodva ugyan, de Ferenc József császár aláírta, mondván: „Na, ezeket sem látjuk többet!”⁴² Adolf Wilhelm Marno von Eichenhorst tüzérszázados, egy élénk, monoklis, fényűzéséről ismert tiszt kapta az osztály parancsnokságát,⁴³ amelynek teljes létszáma 22 tiszt és 813 katona volt, akik többnyire magyar származásúak voltak.⁴⁴ Az osztály részt vett a sínai és a gázai fronton vívott összes csatában, és 1916 kora nyaratól egészen a háború legvégéig, 1918

³⁹ Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi. Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve askeri hazırlıkları ve harbe girişi*. Ankara, 1991, 339. Pomiankowski ezeknek az ágyúknak a kaliberét 10 cm-ben adja meg: Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü*, 227.

⁴⁰ Erden, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye hatıraları*, 177.

⁴¹ Erden, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye hatıraları*, 112.

⁴² Jung, *Der k.u.k. Wüstenkrieg*, 52–55.

⁴³ Marno von Eichenhorst. In: *Wiener Genealogisches Taschenbuch*. VI. Hrsg. von Hans von Stratowa. Wien, 1934, 129.

⁴⁴ Jan Christoph Reichmann, „*Tapfere Askers“ und „Feige Araber“*. *Der osmanische Verbündete aus der Sicht deutscher Soldaten im Orient 1914–1918*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades (Westfälische Wilhelms-Universität). Münster, 2009, 189.

októberéig együtt harcolt az oszmán hadsereggel.⁴⁵ Két részletben érkeztek Isztambulba, 1916. március 13-án és 16-án. Enver pasa március 17-én meglátogatta őket, és ugyanezen a napon díszszemlét tartottak V. Mehmed Resád szultán tiszteletére, aki az osztályt látva a következőket mondta Pomiankowski tábornok ott jelenlevő képviselőjének: „Látom, az ön katonái teljesen tudatában vannak annak, hogy egy győztes hadsereghez tartoznak”, majd átvette az osztály ezüsből készült plakettjét.⁴⁶ Az osztály az oszmán fővárosban szervezett társadalmi és kulturális rendezvények után indult el a frontra.

A von Marno osztály március 28-án és 29-én két csoportban indult el vonattal Isztambulból Hajdarpasa állomásról, és három nap alatt érte el Csamalan (Çamalan) Pozantit, a Taurosz-hegység északi peremét, ahol a vasút véget ért. Ezt követően az egész hadosztály gyalog volt kénytelen átkelni a keskeny Gülek-hágón (más néven Kilíkiái kapu). Az ágyúkat húzó állatokat, például vízbivalyokat, ökröket, lovakat és öszvéreket gondosan előkészítették. A hadosztály lőszerét és egyéb holmijait viszont német teherautókkal tervezték szállítani. Emiatt a Kilíkiái kapunál is felállítottak egy hadseregszállító alakulatot. A hágó keskeny útját előzetesen megfelelő állapotba hozták, hogy a teherautók is át tudjanak rajta haladni. Ez volt az első alkalom, hogy az osztrák–magyar csapatok átkeltek a Taurosz-hegységen.

A Kilíkiái kaput követően a felszerelést felpakolták egy vonatra, a csapatok pedig elindultak Mamure (Anamur) állomásra. Ezt követően ismét gyalogosan haladtak át a Núr-hegységen (Amanus), kivéve a löszert és a rakományt, amelyeket keskeny nyomtávú vasúton küldtek. Az osztály magával hozta a tábori konyháját is. Végül megérkeztek Damaszkuszba, ahol maga Dzsemál pasa és Friedrich Kraus, a damaszkuszi osztrák–magyar konzul fogadta őket. Kijelenthető, hogy a von Marno osztály 1916. április 9-ei jeruzsálemi bevonulása nagyobb szenzáció volt, mint damaszkuszi fogadtatásuk. Marno és vezérkara nagyobb jelentőséget tulajdonított a város megszerzésének. Az egész osztály teljes díszegyenruhában vett részt a parádén. A cél az volt, hogy jó benyomást keltsenek a helyi lakosságban, egyszersmind német szövetségeseikkel szemben is versenyelőnybe kerüljenek. Az állomáson vidám és izgatott tömeg gyűlt össze, hogy virággal köszöntse a 400 osztrák–magyar katonát. A felvonuláson 14 tiszt, egy katonaoorvos és egy káplán is részt vett. A katonazenekar és egy cigányzenekar kellemes dallamokkal és katonai indulókkal szórakoztatta a

⁴⁵ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Allerhöchster Oberbefehl Chef des Generalstabs (a továbbiakban: AT-ÖStA/KA AhOB GSt), Militärattachés Konstantinopel, Akten 66 Artilleriekommando in der Türkei 1916–1918, [fol. 17–21]; KA/Mil.-Bev. Konstantinopel, Res. No. 811, Artilleriesituation für Oktober 1917, Abschnitt der Geb. Haub. Abt. I. d. T. Arenstorff tüzérszázados Pomiankowski tábornoknak, 1917. október 12-én.

⁴⁶ Der Islam im Weltkrieg. Enthüllung der Eisernen Haubitze in Constantinople. Oesterreichisch-Ungarische Artillerie in der Türkei. *Pester Lloyd* 1916. május 16., 6; Oesterreichisch-Ungarische Artillerie in der Türkei. *Der Tiroler* 1916. május 16., 4–5.

tömeget. A felvonulás a Damaszkuszi kapunál ért véget, ahol az osztrák–magyar Szent Pál zárándokház lett az osztály főhadiszállása. Este a katonazenekar az osztrák–magyar konzulátusnál folytatta a zenélést, ahol a konzul kisebb fogadást szervezett a katonatiszteknek és a város előkelőségeinek.⁴⁷

1916 áprilisának első napjaiban először a német hadsereg 300. repülőszázada, majd az osztrák–magyar hadsereg hegyi tarackososztálya érkezett meg. 1916. április 12-én, 14 napos fárasztó út után az északi Negevben fekvő Birüsszebi városa mellett vették be magukat a sivatagba. Az osztály létszáma olyan nagy volt, hogy 8 lövegre mintegy 1000 katona jutott. A tüzérek mind magyar származásúak voltak, a török tisztekkel való kommunikációhoz tolmácsra volt szükségük. Felkészítették őket a kemény sivatagi körülményekre, így azonnal megkezdték az alkalmazkodás előkészületeit.⁴⁸

Az osztály a von Kress parancsnoksága alatt álló Első Expedíciós Erő részeként csatlakozott a szuezi hadjáráthoz El-Aristól a csatornáig. Az ágyúkat nagyon nehéz körülmények között mozgatták a sivatagon keresztül.⁴⁹ Végül július 23-án érkeztek meg a Birülabd–Birülbajúd vonalra, és július 29-én Refet Bej (Bele) alezredes, a 4. hadsereg 1. hadosztályának parancsnoksága alá kerültek. Július 30-án az osztály parancsot kapott a csatorna megtámadására.⁵⁰ Augusztus 4-én oszmán repülőgépek támadták a brit állásokat a német és osztrák–magyar tüzérség heves támogatásával.⁵¹ A brit csapatok azonban ellentámadásba lendültek.⁵² Így kezdődött meg az első csata Romaninál, amelynek eredményeként az oszmán erők visszavonultak Kátya (Katia) irányába.⁵³ Itt került sor a következő ütközetre, amelyben a brit csapatok megtámadták az oszmán hadsereget, amire válaszul az osztrák–magyar tüzérség augusztus 7-én ellentámadásba lendült. Az Első Expedíciós Erők nagy része másnap a Birülabd–Birülbajúd vonalra vonult vissza.⁵⁴ A Schaffer százados parancsnoksága alatt álló császári és királyi 1/4. budapesti hegyiágyú-üteg (*Gebirgskanonenbatterie Nr. 1/4 aus Budapest*) bátorságának köszönhetően a visszavonulás sikeres volt.⁵⁵

Augusztus 9-én a brit 4/6. lovasdandár megtámadta az oszmán frontot Birülabdnál és a tartomány attól délre eső területén, aminek következtében az

⁴⁷ Gerda Sdun-Falscheer, *Jahre des Lebens. Die Geschichte einer Familie im Palästina um die Jahrhundertwende bis zum Zweiten Weltkrieg*. Stuttgart, 1989, 517.

⁴⁸ Friedrich Kress von Kressenstein, *Son haçlı seferi. Kuma gömülen imparatorluk*. Çev. Tahir Balaban. İstanbul, 2007, 180.

⁴⁹ Şerif Güralp, *Bir askerin günlüğünden Çanakkale cephesi'nden Filistin'e*. İstanbul, 2003, 94.

⁵⁰ Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi*, 371, 374.

⁵¹ Güralp, *Bir askerin günlüğünden*, 102.

⁵² Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi*, 367.

⁵³ Güralp, *Bir askerin günlüğünden*, 100, 104, 105.

⁵⁴ Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi*, 388.

⁵⁵ Major Dr. Adelhart v. Fedrigoni, *Die Kärntner Gebirgshaubitzz-Batterie 1/4 bei Ghaza*. *Salzburger Volksblatt* 1937. július 3., 12.

Első Expedíció Erő augusztus 14-én visszavonult El-Arisba. Ez a hadmozdulat súlyos veszteségeket okozott a fáradtság, a kimerültség, az ivóvízhiány és a rossz higiéniai körülmények miatt. 4 halálesetet, 11 kolerás, 60 vérhasos és bélgyulladásos esetet jelentettek. A fizikai és pszichológiai problémák is kihívást jelentettek az osztálynak.⁵⁶ Ez a visszavonulás néhány erőtlen szeptemberi brit támadást követően véget vetett a Szezi-csatornáért vívott hadjáratnak.⁵⁷

E hadjárat után az osztályt, amely két, egyenként 6 ágyúból álló ütegből állt, átszervezték, és a Birülabd–Jeruzsálem vonalra telepítették át.⁵⁸ A von Marno osztályt október 7-én visszahívták Betlehembe (Bejtüllahim), a császári és királyi 1/4. hegyiágyú-üteget a Kármel kolostorban, míg a császári és királyi 2/6. számú kassai hegyitarack-üteget (*k.u.k. Gebirgshaubitzbatterie Nr. 2/6 aus Kassa*) a Szalézi kolostorban szállásolták el. A tüzérség első utánpótlását október 19-én szerezték be. November 18-án von Kress a hadosztály 83 katonáját török háborús érdeméremmel tüntette ki; von Marno, Truszkowski százados és Scharff főhadnagy, von Marno segédje pedig a német Vaskereszt másodosztálya kitüntetését kapta. November 20-án Dzsemál pasa és magas rangú isztambuli katonatisztek látogatása alkalmából díszszemlét szerveztek. A hír, hogy Ferenc József császár meghalt, november 23-án jutott el az osztályhoz, ezért november 24-én különleges istentiszteletet tartottak. Ennek keretében az osztály meglátogatta a keresztény szent helyeket, és imádkozott a néhai császár lelkéért, valamint hűséget fogadott az új császárnak, Károlynak.

Közben karácsonykor folytatódtak a további brit támadások előkészületei. Bár mindkét üteg megtette a szükséges intézkedéseket az esetleges előrenyomulás ellen, a brit erők egy hadihajókkal támogatott rajtaütést követően elfoglalták El-Arist, majd Magdebe (Magdhaba) ellen is légitámadást hajtottak végre, és december 23-án elfoglalták a helyőrséget. Ettől kezdve a gázai front elsődleges célja Palesztina és Szíria védelme lett.⁵⁹

Az ellenséges támadások nem akadályozták meg az osztrák–magyar erőket abban, hogy 1916-ban békésen ünnepeljék a karácsonyt. Betlehemben istentiszteletet tartottak a jeruzsálemi érsek részvételével, akinek a városba való pompás bevonulása nagy feltűnést keltett.⁶⁰ Ez súlyos kritikát váltott ki a török tisztek részéről osztrák–magyar kollégáikkal szemben, amiért közömbösen viselkedtek a folyamatos támadásokkal szemben, illetve mert ők jobban el voltak látva, mint török kollégáik. Az oszmán tiszteket az is zavarta, hogy állandóan kérésekkel bombázták őket.⁶¹

⁵⁶ Unsere Artillerie am Suezkanal, 7.

⁵⁷ Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi*, 392.

⁵⁸ Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi*, 399.

⁵⁹ Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi*, 426–436.

⁶⁰ Weihnachten unserer Artillerie in Bethlehem. *Neue Freie Presse* 1917. február 14., 12.

⁶¹ Von Kress, *Son haçlı seferi*, 238–239.

Az 1917-es év a Tellelrefah (Tall Rafah) elleni januári brit támadással kezdődött. A von Marno osztály februárban és márciusban sikeresen visszavonult a Gáza–Tel es-Seríaa vonalra, amelyet több oszmán lovashadosztály védett.⁶² Mivel von Marnót 1917. március 5-én újabb szolgálatra az olasz frontra vezényelték, 1917. március 6-án Wladislaw Ritter von Truszkowski századosnak adta át az osztály parancsnokságát, amelyet ezt követően „hegyitarack-osztály Törökországban” (*Gebirgshaubitzeabteilung in der Türkei*) névre kereszteltek át. Ettől kezdve az osztálynak nagy nehézségekkel kellett megküzdenie, főleg a Gázáért vívott csaták során. Az első március 26–27-én történt,⁶³ a második április 17–19-én,⁶⁴ a harmadik csata pedig 1917. október 30.–november 2. között zajlott. Az első csata súlyos veszteségekkel végződött, amelyek közül ki kell emelni Truszkowski osztályparancsnok halálát. Dzsemál pasa saját szavai szerint holtan találták a fegyverével a kezében, az általa védett ágyú mellett, ezért nagy megbecsülésre tett szert.⁶⁵ Truszkowski parancsnokon kívül az osztály két ütege további 2 tisztet és 4 katonát veszített, 7 tüzér pedig megsebesült, ezenkívül eltűnt vagy fogságba esett 2 tiszt, 32 tüzér és egy török származású tolmács.⁶⁶ A súlyos veszteségek ellenére az oszmán hadsereg derekasán ellenállt, és visszaverte a brit támadást, ami 2000 áldozatot követelt tőlük.⁶⁷ Truszkowski halála után Rudolf Schaffer százados, az első csata egyik hőse vette át a parancsnokságot.⁶⁸ Annyira elkötelezett volt, hogy bár a háború során háromszor is megsebesült, soha nem adta fel a parancsnokságot. Adelhart von Fedrigoni őrnagy, osztrák–magyar katonatiszt emlékirataiban azt írta, hogy Refet (Bele) pasa, az oszmán hadsereg 22. hadtestének parancsnoka egyszer egy katonai szertartás keretében homlokon csókolta, ami a török kultúrában a tiszteletadás megszokott és őszinte módja, és a vacsoránál mellette foglalt helyet. Katonatarásai egymás között „Gáza bejének” (*Herr von Ghaza*) nevezték.⁶⁹

A második gázai csata olyan heves volt, hogy a brit erők nehéztüzérséget és gázgránátokat használtak a támadás során. A francia Requin hadihajó is támogatta őket. Az Ali Muntar-hegyen túl elhelyezkedő császári és királyi 1/4. hegyi tarackosüteg ellenállt a támadó erőknek.⁷⁰ Ez a csata a tüzérek sikere volt a brit tankok, vagyis „Őfelsége szárazföldi hajói”-nak (*His Majesty's Land Ship*, azaz *HMLS*) büszkeségei ellen. A hét brit Mark I-es tank közül az oszmán tüzérség

⁶² Von Kress, *Son haçlı seferi*, 225.

⁶³ Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi*, 513–531.

⁶⁴ Artilleriesituation für Oktober 1917. Arenstorff tüzérszázadostól Pomiankowski tábornok-nak, 1917. október 12. AT-ÖStA/KA AhOB GSt, KA/Mil.-Bev. Konstantinopel, Res. No. 811.

⁶⁵ Ahmet Cemal Paşa, *Hatıralar*. İstanbul, 2006, 205.

⁶⁶ Ld. a 64. jegyzetbeli hivatkozást.

⁶⁷ Der Kampf um Gaza. *Salzburger Chronik* 1917. április 6., 6.

⁶⁸ Iselstöger, Kommando der k.u.k. Instruktions-Detachments, 516.

⁶⁹ Güralp, *Bir askerin günlüğünden*, 100.

⁷⁰ Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi*, 631.

hármat teljesen kilőtt. Ezenkívül az osztrák–magyar tüzérség megsemmisítette a HMLS War Babyt, a HMLS Nuttyt és a HMLS Sir Archibaldot.⁷¹ Falih Rifki Atay török katona így írta le a harcok intenzitását és a tankok harcképtelenné tételét:⁷²

„Láttál már valaha »halott tankot«? Milyen meghatók a gyilkolásra tervezett holmik hullái... Az egyik pont a lövészárkunk előtt borult fel. Hatalmas, eldőlt és lemerült tömegével akadályt képezett az árkok között. Az osztagok néma, filccel a lábukon álló őrei, akik éjszaka látták a tank elülső oldalát, igyekeznek semlegesíteni egy esetleges hirtelen támadást, amely ezt az akadályt kihasználhatná. Egy éjjel az egyik járőröző örünk megfordult, és meglátott maga mögött egy brit katonát. Ő maga két dologra gondolt: Ha puskával lelövi, akkor mind a török, mind a brit lövészárkokból minden golyó erre a gyanús zajra zúdulna. Ha szuronyral döfi le, akkor feleslegesen fosztja meg magát az élve vagy rabként elfogottak után ígért öt aranypénztől. Ekkor valami furcsa dolog jutott az eszébe. Levette a zokniját, amelyre nem emlékezett, mióta volt rajta, és a bal kezébe rejtette. Majd ököllel tarkón vágta a britet, és a ruhadarabot a szájába dugta. A fogoly, miután kijózanodott, így nyilatkozott: »Először megütött, és megtántorodtam, majd ismeretlen mérget tömött a számba, így elájultam.«”

Maróti Géza, akit azért küldtek a frontra, hogy a sajtóhadiszállás számára háborús képeket rajzoljon, a gázai csatákban megsemmisült brit tankokról képeket is festett. Személyesen találkozott Dzsemál pasával, és több héten át járt a front legveszélyesebb részein. A harcok fontosabb pillanatait örökítette meg, de megrajzolta Dzsemál pasa portréját is, amelyet később átadott neki. A képek további sorsát illetően sajnos semmilyen információval nem rendelkezünk. A magyar festő a háború után végül csak nagy nehézségek árán tudott hazatérni, de két, a harcokban elesett osztrák katona levelét magával vitte, és eljuttatta Bécsben élő családtagjaiknak.⁷³

Az utolsó csata végül Gáza elestéhez vezetett, mert a török és az osztrák–magyar tüzérség közötti koordináció hiánya miatt a brit hadsereg döntő győ-

⁷¹ Heavy Branch Machine Gun Corps (later Tank Corps) (HBMGC) War Diary: 19 April 1917, Reference Map Gaza 1/40,000 52nd Division, 155 Brigade, Order No. 42; „The Second Battle of Gaza, Palestine”, Australian Light Horse Studies Centre Desert Column Forum; https://alh-research.tripod.com/Light_Horse/index.blog?topic_id=1113723 (2023. március 20.).

⁷² Atay, *Ateş ve güneş*, 158.

⁷³ A Maróti emlékirataiból származó részleteket ld. *Lapis Angularis. IV. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből. Maróti Géza emlékiratai*. Szerk. Fehérvári Zoltán–Prakfalvi Endre. Budapest, 2002, 92–162; továbbá ld. Gábor Fodor, Hungarian Accounts from the World War I Ottoman Fronts. *Archiv Orientalní* 88 (2020/3) 484.

zelmet aratott.⁷⁴ A 2/6. üteg bátran harcolt, török katonái közül Juszuf Efendi tüzér törzsőrmester volt a parancsnokhelyettes. Ő tanúja volt a harcok tragikus jeleneteinek is. Leírásából tudjuk, hogyan élték túl a heves brit tüzet Robert Hofmann főhadnagy, az üteg parancsnoka higgadt vezetésének és rátermettségének köszönhetően. Hofmann főhadnagy és Strasser egészségügyi zászlós hősiesen rohantak a szakasz felé, hogy az ellenséges tűz alatt megmentsék ütegük jelzőtisztjeit. Mateyka zászlósnak, aki nem engedelmeskedett Hofmann főhadnagy parancsának, ellenséges lövedék oltotta ki az életét. Juszuf parancsot kapott, hogy keresse meg a telefonistákat, akik még az árokban maradtak. Útban a főhadiszállás felé a török katonák egy csoportja ellenségnek gondolva elfogta őt, és súlyosan megverték: „Ilyen felfordulás és lárma közepette nem volt könnyű megmagyarázni nekik, hogy nem egy »britet«, hanem egy »osztrákot« fogtak el.” Az igazságra végül csak akkor derült fény, amikor a lövészárokból az egészségparancsnok elé vitték.⁷⁵

Ahmet Efendi tüzér törzsőrmester az üteg egy másik török tagja volt, őt egy fennmaradt rajz alapján ismerjük.⁷⁶ Portréja egy rajzfüzetből származik, amely 1937-ben véletlenül került a tulajdonosához. Krishne Urs, aki a brit indiai hadsereg gyalogsági tisztjeként vett részt egykor a háborúban, az előző évben tett berlini látogatásakor adta át azt a német katonai hatóságoknak. A könyvet egy halott német tiszt mellett találta, ezért úgy gondolta, hogy a könyv az övé. A német hatóságok később kiderítették, hogy a könyv tulajdonosa nem is német, hanem osztrák volt, ezért visszaszolgáltatták Ausztriának. A rajzfüzet valójában Hofmann főhadnagyé volt, akit Juszuf Efendi a fent említett hősies tettéért dicsért. A füzetben kaptak helyet tulajdonosának a gázai frontról készített rajzai is. A könyvecskét egy teherautóban hagyta, amelyre az üteg rakományát pakolták, és amikor a teherautó az anabtai harcok során megsérült, a könyv elveszett. Hofmann a hosszú menetelés után Palesztinából a Jordán völgyébe, majd Hauránon át a szíriai Daraába jutott. A háború után Bécsben neves festő lett, és a *Die Muskete* című karikatúramagazinnak is dolgozott.⁷⁷

Nissim Behmoiras tüzér törzsőrmestert szintén ebben a csatában lőtték le 1917. július 25-én; később a Bethany tábori kórházban hunyt el. A 22 éves Behmoiras egy olyan zsidó család sarjaként vett részt a háborúban, akik korábban Edirnéből vándoroltak Brünnbe. Mivel folyékonyan beszélt törökül, a gázai fronton a császári és királyi 20. számú ágyúüteghez nevezték ki tolmácsnak. Juszuf Efendi törzsőrmester az ő haláláról is részletesen megemlékezett:⁷⁸

⁷⁴ Jung, *Der k.u.k. Wüstenkrieg*, 108–110.

⁷⁵ Feuerwerker D. Jussuf, Mit 10.4-Zentimeter-Kanonen in der Schwarmlinie. Erlebnis an der türkischen Front. *Neues Wiener Journal* 1937. augusztus 5., 11.

⁷⁶ Robert Hofmann, Meine Erlebnisse im heiligen Lande. In: *Ehrenbuch unserer Artillerie*. II. 521.

⁷⁷ *Das interessante Blatt* 1937. július 1., 10, 16.

⁷⁸ Jussuf, Mit 10.4-Zentimeter-Kanonen in der Schwarmlinie, 11.

„Nem volt kellemes a nagy hőségben homokárkokban kuporogni, miközben órákon át süvítettek a lövedékek a fejünk fölött, és csapódtak be a közvetlen közelünkben. Egy hüvelykujjnagyságú gránátszilánk zúgva fűrődött a homokba Boichmores [Behmorias], a tolmácsunk lába között, aki derék, de kissé félénk ember volt. Sápadt arccal ásta ki, és megfogadta: »Ezt a darabot egész életemben magammal fogom hordani emlékül.« Nem sokáig hordta magánál. Még aznap meghalt.»

A harmadik gázai csatában aratott győzelem megnyitotta a brit erők előtt a Jeruzsálembe vezető utat.⁷⁹ December 7-én kezdték meg a város ostromát, és az oszmán tisztviselők 9-én hagyták el a várost.⁸⁰ A törökök és keresztény szövetségeseik beszámolóí között ellentmondások vannak Jeruzsálem elestét illetően.

Mehmet Âkif Ersoy, a török himnusz, az *İstiklâl Marşı* híres költője azt írta, hogy amikor Jeruzsálem elesett, ő maga Bécsben tartózkodott. Az ablakon kinézve látta, hogy az utcán vidám tömeg ünnepel. Eleinte azt feltételezte, hogy valamiféle győzelmi ünnep ez. A győzelem azonban nem az osztrák–magyar hadsereg, hanem a kereszténység győzelme volt. Valaki a tömegből így szólt hozzá: „Az angolok Allenby parancsnoksága alatt bevonultak Jeruzsálembe. A szent város megszabadult a félholdtól, és visszaszerezte a keresztet!”⁸¹ W. H. T. Squires amerikai orvos, aki később Jeruzsálemben járt, szintén megemlékezett egy katolikus ápolónőről, aki a sebesült török katonákat ápolta, de végül könnyek között hálát adva imádkozott Istenhez, mert a törökök kivonultak a városból.⁸²

1917-ben Hans Sedlmayer hadnagy parancsnoksága alatt egy új, két nagy hatótávolságú ágyúból álló tüzérsztyált küldtek a gázai frontra.⁸³ Ezek az ágyúk Isztambulba érkeztek, és ott csatlakoztak Kodar százados 24 cm-es motorizált mozsárütegének erőihez. Ez az új üteg a császári és királyi 20. számú ágyúüteg nevet kapta, és 1917. május 10-én és 11-én a Taurosz-hegységen átkelve érkezett meg Szíriába a korábban már ismertetett útvonalon Pozanti, Csamalan, a Kilíkiái kapu, Anamur és Rajak érintésével. Amint megérkeztek a célállomásra, az üteg azonnal akcióba lépett, és július 20-án megtámadott egy

⁷⁹ Kriegsschauplatz Orient, Der Fall von Gaza. *Auszug aus der Tagespresse* 1917. november 17., 18.

⁸⁰ Robert-Tarek Fischer, *Österreich im Nahen Osten. Die Grossmachtpolitik der Habsburgermonarchie im Arabischen Orient 1633–1918*. Wien, 2006, 260.

⁸¹ Mithat Cemal Kuntay, *Mehmet Âkif. Avrupalının gerçek yüzü*. İstanbul, 1939, 150.

⁸² Michael J. Mortlock, *The Egyptian Expeditionary Force in World War I. A History of the British-Led Campaigns in Egypt, Palestine and Syria*. Jefferson, 2010, 154.

⁸³ Hans (Johann) Sedlmayr 1896. január 8-án született a Sopron (Ödenburg) közeli Szarvkón (Hornstein). A háborút követően a bécsi Műszaki Egyetemen művészettörténetet tanult, mivel katonai szolgálata alatt a bizánci és a török-iszlám építészet iránt érdeklődött. Később jelentős karriert futott be művészettörténészként.

angol repülőteret.⁸⁴ Október 12-étől Hugo Friedrich százados vette át az üteg parancsnokságát. Így 1917. október elején az osztrák–magyar ütegek által az oszmán hadseregnek nyújtott tüzérségi támogatás a következőképpen alakult: 7 cm-es M99 hegyi ágyúk (5 db); 7 cm-es M15 hegyi ágyúk (29 db); 10,5 cm-es M16 hegyi tarackok (10 db); 15 cm-es M14 típusú nehéz tábori tarack (1 db), 2400 magyar tüzér és 170 osztrák tiszt.⁸⁵ Pomiankowski tábornok a törökországi 1. számú osztrák–magyar mozgó egység 6 teherautóját bízta meg a megrongálódott ütegek helyreállításával. Heinrich Loewy főhadnagy is azok között a tisztek között volt, akik ebben az egységben szolgáltak; azonban megbetegedett, és 1917. szeptember elején az isztambuli osztrák–magyar kórházban meghalt. Remek zongoraművész volt, akit az osztrák oktatási minisztérium kitüntetett.⁸⁶ Eközben a hegyi tarackos osztályt átszervezték, és Damaszkuszban 10 cm-es tábori tarackokkal egészítették ki, végül átnevezték *k.u.k. Feldhaubitzaabteilung in der Türkei*-re („Osztrák–magyar tábori tarackos különítmény Törökországban”).⁸⁷ A császári és királyi 1/4. számú hegyiágyú-üteg csatlakozott ehhez a frissen felállított alakulathoz, a 2/6. számú üteg pedig 1918 márciusában hagyta el a frontot.

Az oszmán erők Jeruzsálem eleste után még hat hónapig tudták tartani a vonalakat.⁸⁸ A brit csapatok megtámadták a nyugati partot és Jordániát, de 1918. március 30–31-én visszaverték őket. Egy hónappal később légitámadást hajtottak végre, de az osztrák–magyar ütegek masszív ellenállása május 3-án ismét visszavonulásra sarkallta a brit erőket.⁸⁹ Két héttel később került sor I. Károly uralkodó háromnapos isztambuli látogatására.

Vereség, a háború vége és a tüzérség hazatérése

A brit csapatok 1918. szeptember 18–19-én indították meg a döntő támadást, és szeptember 19. és október 26. között a központi hatalmak közel 3700 katonáját ejtették fogságba. A harcok az osztrák–magyar tüzérség részéről 540 halálos áldozatot követeltek, és 12 ágyú semmisült meg.⁹⁰ Október végén az Oszmán Birodalom megadta magát, és aláírták a mudroszi fegyverszünetet. A vonatkozó záradék értelmében 1918. október 31-én az oszmán hadsereget teljesen feloszlatták, és az osztrák–magyar ütegeket visszahívták Isztambulba. Az oszt-

⁸⁴ Jung, *Der k.u.k. Wüstenkrieg*, 102.

⁸⁵ Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasuspolitik der Mittelmächte*. I. Wien, 1992, 132.

⁸⁶ Oberleutnant Heinrich Loewy. *Oesterreichische Volks-Zeitung* 1917. szeptember 25., 5.

⁸⁷ Jung, *Der k.u.k. Wüstenkrieg*, 144.

⁸⁸ Von Kress, *Son haçlı seferi*, 367.

⁸⁹ Die englische Niederlage in Palästina. Mitwirkung österreicherischer Artillerie. *Linzer Tages-Post* 1918. május 14., 2; Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü*, 393.

⁹⁰ Jung, *Der k.u.k. Wüstenkrieg*, 167.

rák–magyar csapatoknak három hónapon belül el kellett hagyniuk a török területeket. Először az oszmán főváros ázsiai oldalán lévő gyűjtőpontokon gyülekeztek, majd 1919 januárja és májusa között a Stella és Resit Pasa nevű hajókkal csoportosan vitték őket vissza hazájukba.⁹¹ Akik a határidő lejártáig nem hagyták el vagy nem tudták elhagyni az országot, azokat hadifogolyként kezelték. A kitelepítésre gyakran súlyos körülmények között került sor. Míg például az osztrák–magyar hadseregen belül az olasz, cseh és szlovák származású katonák az antanthatalmak védnöksége alatt olyan kiváltságokat kaptak, mint a korai és biztonságos evakuálás, addig a németeket és a magyarokat méltánytalan bánásmódban részesítették.

A hadifoglyok helyzetét illetően elmondható, hogy 1919 végén 8952 osztrák–magyar katona volt az oszmán frontokon a brit erők fogságában. Közülük 1200-at, akiket a szíriai és a gázai frontokon kaptak el, Egyiptomban tartottak fogva.⁹² Őket a Tell Rifaat-i táborban gyűjtötték össze; áthelyező zászlóaljuk pedig a Szezei-csatornánál lévő el-kantarai tábor volt. A magyar származású tiszteket a Szejdibesír táborba küldték, a többieket pedig olyan táborokba szállították, mint Rasz et-Tín, Tura, Maádi, Kaszr en-Níl és Tell el-Kebír. A nem tiszteket a Vörös Barakkban és a Heliopolisban őrizték, amely korábban kórházként működött Kairóban.⁹³

Az osztrák–magyar tiszteken kívül, akiknek a száma 21–23 körül volt,⁹⁴ török, német és bolgár tiszteket is őriztek a Szejdibesír táborban. A Tell el-Kebír táborban viszont összesen 125 osztrák–magyar katona tartózkodott, rajtuk kívül pedig közel 30 000 török és 1000 német hadifogoly volt itt összegyűjtve.⁹⁵ Őket 1919 decemberében engedték szabadon, majd hazatértek. Ez volt a katonák utolsó csoportja, amely elhagyta a török területeket.

Ennek ellenére néhányan nem térhettek haza, mivel végső nyughelyük Törökország lett. Néhányan az Üszküdarban (Üsküdar) lévő német kórházban haltak meg, és a kórház kertjében temették el őket. Földi maradványaikat később az isztambuli Tarabja (Tarabya) kerületben lévő német nagyköveti nyári rezidencia kertjébe szállították át.⁹⁶

- Danzosch gyalogos, k.u.k. honvéd R.29, magyar (1886–1919. február 21.)
- Erben Vincent gyalogos, Haub. B.2, magyar (1887–1919. január 19.)
- Josef Kanalas, magyar (1888–1918. december 18.)

⁹¹ Heimkehrer aus der Türkei. *Grazer Tagblatt* 1919. január 22., 10; Flüchtlinge aus Konstantinopel. *Arbeiter Zeitung* 1919. május 9., 5.

⁹² Udvary Jenő, Angol szuronyok között. In: *Hadifogoly magyarok története*. I. Szerk. Pilch Jenő. Budapest, 1930, 330.

⁹³ Udvary, Angol szuronyok között, 359.

⁹⁴ Udvary, Uo.

⁹⁵ Udvary, Angol szuronyok között, 361.

⁹⁶ [http://www.denkmalprojekt.org/2015/istanbul-tarabya\(deutsche-kriegsgraeberstaette_tr.html](http://www.denkmalprojekt.org/2015/istanbul-tarabya(deutsche-kriegsgraeberstaette_tr.html) (2023. március 23.).

- Kiss Antal k.u.k. honvéd R.29, közlegény, magyar (1892–1919. február 24.)
- Marek Josef közlegény, cseh (?–1918. december 17.)
- Johann Naggi tüzér, Haub. B.33, magyar (1888–1918. december 20.)
- Paul Paul tüzér, Geb. K.36, osztrák (1897. október 11.–1918. december 4.)

Az isztambuli Feriköy katolikus temetőjében temették el az oszmánokkal együtt harcoló katonák egy részét. Emlékükre 2000-ben és 2007-ben emléktáblát avattak:

- Báró Arthur von Groedel tüzér főhadnagy (1887. november 19.–1917. július 5.)⁹⁷

- Erasmus de Seegner (megh. 1916. november 23.)
- Josef Kolsky szanitéc (megh. 1918. február 27.)
- Gottlieb Honek szanitéc (megh. 1918. február 7.)
- Ignatz Fuchsbichler főtüzér (megh. 1916. február 2.)
- Matthäus Mayerkolm (megh. 1917. augusztus 7.)
- Albert Facuch (megh. 1918. szeptember 7.)

1930. június 13-án az isztambuli magyar kolónia Tahy László magyar meghatalmazott miniszter és rendkívüli követ védnöksége alatt a háborúban elesett osztrák–magyar katonák emlékére egy ma már sajnálatos módon elveszett oszlopot állíttatott. Az alkalomhoz illően gyászmisét és ünnepséget tartottak, amelyen Tahy és felesége is részt vett. A fehér márványból készült oszlopon a következő felirat szerepelt: „Hiszek egy Istenben. Hiszek egy hazában. Hiszek Magyarország feltámadásában! Amen.”⁹⁸

Zárásként még egy rövid adalék: Roman Kasselring, a császári és királyi 20. számú ágyúüteg egyik tisztje 1933-ban Csehszlovákiából küldött táviratot, amelyet magának Kemal Atatürknek címzett. A háború után a csehszlovák vasút főszerelőjeként dolgozó Kasselring levelében a török elnököt ünnepelte, és gratulációját fejezte ki a Török Köztársaság kikiáltásának 10. évfordulója alkalmából.⁹⁹

⁹⁷ Sírfeliratán ez áll: „Gallipolinál halt meg, miközben a hazát mentette.”

⁹⁸ 8 *Órai Ujság* 1930. június 13., 7.

⁹⁹ Mehmet Önder, Atatürk’e mektuplar. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 4/10 (1987) 113–114.

FÜGGELÉK

Az osztrák–magyar hadsereg részeként az Oszmán Birodalomban az első világháború alatt szolgálatot teljesítő tüzér- és egyéb támogató egységek listája

- K.u.k. 24 cm Motor-Mörser-Batterie Nr. 9 (1915–1918)
- K.u.k. 15 cm Haubitzbatterie Nr. 36 (1915–1918)
- K.u.k. Gebirgshaubitzdivision von Marno; 1917-ben átnevezték: Gebirgshaubitzabteilung in der Türkei (1916–1918)
- K.u.k. 10 cm Kanonenbatterie Nr. 20 (1918)
- K.u.k. Instruktionsdetachements (1916–1918)
- K.u.k. Instruktionsdetachment Oberleutnant Gomolka (1916–1917)
- K.u.k. Instruktionsdetachment Leutnant Pokorny (1916–1917)
- K.u.k. Instruktionsdetachment Oberleutnant Jandsek (1916–1917)
- K.u.k. Instruktionsdetachment Oberleutnant von Steinhardt (1916–1917)
- K.u.k. Instruktionsdetachment Oberleutnant Edler (1916–1917)
- K.u.k. Instruktionsdetachment Oberleutnant Maschauer (1916–1917)
- K.u.k. Instruktionsabteilung für Gebirgsartillerie (1918)
- K.u.k. Instruktionsabteilung für Scheinwerfer (1918)
- K.u.k. Instruktionsabteilung für Minenwerfer (1918)
- K.u.k. Instruktionsabteilung für Infanteriegeschütze (1918)

The role of the Austro–Hungarian artillery in Ottoman fronts in the World War I

Emre SARAL

Taking the alliance between the Ottoman Empire and Austria-Hungary during World War I into account, it is rarely known that around 7000–12 000 troops from the Austro-Hungarian army fought on the Turkish fronts, mainly in Gallipoli and Sinai-Palestine until the very end of the war in 1918. The major share of these forces undoubtedly belongs to the artillery. They arrived in Turkey for the first time on the Gallipoli front in late November 1915 with the aim of expelling enemy forces. With the passage of time, various batteries were given different tasks including the defence of the Gulf of İzmir (Smyrna), training the Ottoman artillery, taking part in the first expeditionary force on the Sinai front, and the defence of Palestine. The field guns of the Ottoman Army were only effective against assaulting allied troops or naval vessels. The Austro-Hungarian mortars and howitzers produced in the Škoda factory in Plzen were the best and unrivalled artillery of the period. A motor mortar battery and a

howitzer battery was deployed in different locations of the Gallipoli peninsula beginning from November 1915. They played a pivotal role in the withdrawal of the Entente Powers in January 1916. After the closure of the front, Austro-Hungarian artillery trained the Ottoman Army.

The Austro-Hungarian troops took part in the Suez campaign and defence of Gaza between 1916 and 1918 respectively. Mountain howitzers became essential for the Ottoman Army against the British and Anzac troops defending the Suez canal and German artillery lacked such cannons for fights in a mountainous terrain. So, the Austro-Hungarian artillery was expected to fulfil this gap. Among the artillery classes, a special division called “von Marno”, composed of 22 officers and 813 soldiers, who were mostly of Hungarian origin, participated in all of the battles on Sinai and Gaza fronts and fought together with the Ottoman army from early summer of 1916 until the very end of the war in late October 1918.

In the end of the war, in accordance with the Treaty of Mudros, signed in October 30th, 1918, the Ottoman Army was totally dissolved and the Austro-Hungarian batteries were recalled to Istanbul. The entire Austro-Hungarian troops were obliged to leave the Turkish territories within three months. They first gathered at certain meeting points on the Asian side of the Ottoman capital and afterwards they were taken to their homelands in groups between January and May 1919. Around 9000 Austro-Hungarian soldiers were kept as prisoners during the fights. They were released and able to return home in the end of 1919. Graves of some Austro-Hungarian soldiers who died during and in the aftermath of the war are located in Turkey.

Gondolatok Halasi-Kun Tibor pályájáról I. Útja a turkológiához (1914–1936)¹

Halasi-Kun Tibor három nemzet tudományos életében hagyott maga után tiszteletre méltó örökséget: a magyaréban, a törökében és az amerikaiéban. Élete és szellemi hagyatéka a horvátokat és a szlovákokat is érinti. Tudományos eredményeiről és kulturális diplomáciai törekvéseiről, turkológiai gondolatairól más és más nemzetek fiai különböző szempontok szerint írhatnak, s kell is, hogy írjanak. Nem kétséges, hogy kellemes és kedves közép-európai (az Osztrák–Magyar Monarchia örökségén álló) nyitottságával, valamint az 1930-as évekbeli magyar turkológia nagy kérdéseibe való beavatottságával és felkészültségével, közel fél évszázados tudományos és oktatási munkásságával gazdagította és továbbgondolásra készítette a 20. század második felének nemzetközi turkológiáját. New Yorkban, a Columbia Egyetemen tanítványaival sok elemében magyar gyökereken nyugvó turkológiai iskolát teremtett meg. Útja azonban New Yorkig egyáltalán nem volt szokványos, de meglepő sem, mert a 20. század középső harmadában számos közép-európai – köztük sok magyar² – tudós került az Amerikai Egyesült Államokba, a Columbia Egyetemre is, s futott be ott nagy karriert. Az ide vezető utak sajátos összjátékai voltak a tehetségnek, a jó felkészültségnek, valamint a zavaros közép-európai politikai viszonyoknak és a véletleneknek. Közülük a nukleáris energia kutatásában nagy eredményeket elért professzorok életútja jól ismert. A magyar turkológusok és altajisták neve már alig. Halasi-Kun Tibor 1952 őszén érkezett a New York-i Columbia Egyetemre; Eckmann János (1905–1971) 1961-ben az University of Californiára Los Angelesbe; Bodrogligeti András (1925–2017) ugyanide 1962-ben; Sinor Dénes (1916–2011) pedig ugyanebben az évben a bloomingtoni Indiana Universityre. Mindegyikük Budapesten Németh Gyula (1890–1976)

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.1.97>

¹ A tanulmány megírását a 20708B800 *Emlékezetkultúra az antikvitástól a modernitásig* című kutatási projekt keretében a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara támogatta. A tanulmány hosszabb angol nyelvű változata: János Hóvári, *The Way of Turkology in Budapest: Destination Ankara (1914–1943)*. Introduction into the Biography of Tibor-Halasi Kun (1914–1991) I. *Archivum Ottomanicum* 39 (2022) 13–63. Itt mondok köszönetet Varga Petra könyvtárosnak a hivatkozások pontosításában nyújtott segítségéért.

² Marx György, *A Marslakók érkezése. Magyar tudósok, akik Nyugaton alakították a 20. századi történelmet*. Budapest, 2000.

tanítványa volt.³ Mindannyiuk iskolát teremtett amerikai egyetemén, és meghatározó helyük lett a 20. század utolsó harmadának amerikai turkológiai életében. E sorok írója az úttörőnek tekinthető Halasi-Kun Tibor egykori szellemi és lelkeségi turkológiai „nagyböröndjének” a tartalmát próbálja leltárba venni, amelyet a magyar tudós az Amerikai Egyesült Államokba vitt magával.

Két világháború és a hidegháború kihívásai és veszteségei – néhány bevezető gondolat

Halasi-Kun Tibor, a 20. századi magyar és nemzetközi turkológia nagy alakja 1914. január 19-én született Zágrábban. 1991. október 19-én halt meg a New Milford-i otthonához közeli kórházban, s az amerikai kisvárosban temették el (Upper Merryall Cemetery, New Milford, Lichtfield, Connecticut, USA).⁴ Az a 77 év, amelyet maga mögött hagyott, úgy volt teljes, ahogyan a két világháborút és a hidegháborút megélt nemzedékeknek az megadathatott.⁵ Az első világháború következményei gyermekkorát árnyékolták be: élelmiszerhiány, spanyolnátha, Trianon (a Magyar Királyság 1920. évi felosztása) következtében vándorlás egyik utódállamból a másikba. A második világháború már súlyosabb nyomokat hagyott életében. Hajszálon múlt, hogy 1941-ben a 2. Magyar Hadsereggel nem vezényelték a szovjet frontra. Miközben készülődött, hogy elfoglalja helyét az újraalapított kolozsvári tudományegyetem turkológiai tanszékén 1942 őszén,⁶ a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban közölték vele, hogy

³ György Hazai, Gyula Németh. In: *Németh Armağanı*. Haz. János Eckmann–Agâh Sırrı Levend–Mecdut Mansuroğlu. Ankara, 1962, 12; Róna-Tas András, *Németh Gyula*. Budapest, 1990, 51–56.

⁴ Ödön Schütz, In Memoriam Tibor Halasi-Kun (Jan. 19, 1914 – Oct. 19, 1991). *Archivum Ottomanicum* 13 (1993–1994) 7–17; Hazai György, Halasi-Kun Tibor. *Magyar Tudomány* 99 (1992/4) 503–504; Erdal Çoban, Türkiye’de bir Macar Türkolog: Tibor Halasi-Kun. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 56 (2016/2) 413–439; István Vásáry, Halasi-Kun, Tibor. In: *Macar Türkologlar. Küçük Biyografik Ansiklopedi*. Yay. Gábor Fodor. Ankara, 2022, 94–97.

⁵ Hazai György (1932–2016), Halasi-Kun Tibor nagy tisztelője és barátja emlékiratában ezt a következőképp foglalta össze: „Az életút kronológiai kerete nem a mi választásunk. A századot [ti. a 20. századot], amelyben élnem adatott, igazán nem lehet szeretni. Ami közöttünk történt, azért a mi generációnk ugyancsak megfizetett. A század maga ugyanakkor kihívás volt minden gondolkodó ember számára. Számomra ezt kalandos posztok megtetéték: nehéz közegekben kellett embernek, európai polgárnak maradnom.” Hazai György, *Ellenszélben szélárnyékban. Memoár*. Dunaszerdahely, 2018, 11.

⁶ Kolozsvár az ún. második bécsi döntés értelmében 1940. augusztus 30-án visszakerült a Magyar Királysághoz. A budapesti Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium döntött arról, hogy a román hatalom által 1920-ban megszüntetett, 1872-ben alapított Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemet újraindítja. Az egyetemen 1897-től 1920-ig Altajisztika Tanszék működött, amelynek fontos szerepe volt a magyar és a nemzetközi orientalisztikában. A magyar egyetempolitika 1941-ben ezt a hagyományt kívánta feléleszteni.

a tárca döntése időközben megváltozott: kinevezést kapott az ankarai Magyar Intézet (Hungaroloji Enstitüsü) vezetésére, s amint a török féltől megérkezik a beutazási engedélye – a második világháború kellős közepén –, útnak indulhat. Törökországi kiküldetése felmentéssel járt egy későbbi frontszolgálat alól: ez akkor életmentő volt. 1943-ban kétszer tette meg vonattal a Budapest–Ankara utat szerbiai és bulgáriai bombázások közepette, feleségét és pár hónapos kisfiát 1944 februárjában szintén ezen az úton vitte ki Budapestről Ankarába. A vonatúton a török határig számos légitámadást kellett átélniük. Budapesti házuk (Daru utca 8–9.) 1945 januárjában a szovjetek és a németek közötti harcoknak esett áldozatul. Halasi-Kun Tibornak a háború végére semmije sem maradt Budapesten: sem lakása, sem könyvei, sem értékes jegyzetei; édesanyja és öccse pedig különböző okok miatt – igaz, csak 1946 végén – Csehszlovákiába költöztek át. 1945. február 23-án, amikor Törökország hadat üzent a hitleri Németországnak, a török hatóságok nem csupán az országban található német állampolgárokat internálták, hanem a velük szövetséges magyar állampolgárokkal is ezt tették. A Halasi-Kun család Fuad Köprülü (1890–1966) közbenjárására szabadult ki pár hét után ebből a kelepceből. A hidegháború még súlyosabb csapás volt Halasi-Kun Tiborra és családjára, mint a két korábbi világégés. De az is igaz, hogy ezzel nyílt ki számukra egy új kapu.

A magyar kommunista erők szovjet segítséggel 1947 májusában egy szervezkedésre hivatkozva letartóztatták a polgári elkötelezett Nagy Ferenc (1903–1979) miniszterelnök belső munkatársait, őt magát pedig svájci száműzetésbe kényszerítették.⁷ A magyar kormányfő két bizalmi munkatársa 1947-től az ankarai magyar követségen szolgált: Andaházi Kasnya Béla (1888–1981) követként, Fábry Pál (1919–2018) pedig követségi titkárként, azzal a megbízással is, hogy ha a kommunisták Budapesten szovjet segítséggel a Nagy Ferenc-kör tagjait letartóztatják (a miniszterelnök munkatársai tudtak erről a tervről), kezdjék meg a külföldi ellenállás megszervezését. Nagy Ferenc leváltását követően 1947 júniusában az ankarai magyar követség összes munkatársával disszidált. A diplomata brit politikai védelmet kért, majd Argentínába és az Egyesült Államokba emigráltak. Ezzel egyidejűleg a Szovjetunió és Törökország közötti hidegháborús szembenállás is erősödött, s ez kihatott a szovjet befolyás alá került országok nemzetközi kapcsolataira is. Halasi-Kun Tibort mint a Budapestről kiküldött kulturális diplomatát, az 1936 óta működő ankarai Magyar Intézet vezetőjét 1948. március 26-án azonnali hatállyal hazarendelték, s ezt 1948. július 27-én kormányhatározatban is kihirdették: ha ezt nem teljesíti, családtagjaival együtt megfosztják állampolgárságától. Ő megtagadta a hazatérést: pár hónap múlva minden családtagjával együtt hontalan lett. 1961-ben kapott amerikai állampolgárságot. Magyar állampolgárságát sohasem kapta vissza: amerikai állampolgárként 1973-tól utazhatott be Magyarországra. Állását Anka-

⁷ Bryan Cartledge, *The Will to Survive. A History of Hungary*. London, 2006, 434–444.

rában 1948-ban elveszítette, mert a magyar állam a hidegháborús szembenállás jegyében bezárta az ankarai Magyar Intézetet. Halasi-Kun Tibor családjával hontalanként Törökországban maradhatott, és egy időre állást is kapott az Ankarai Egyetemen. A hungarológiai oktatást is folytathatta, de az egyetemen tanító külföldi – többnyire egykori németországi menekült – tanárok körül kitört török belpolitikai vita miatt ezt is elveszítette. Halasi-Kun Tibor, ha akarta, ha nem, a nemzetközi kommunizmus számon tartott ellensége lett. Ekkor joggal gondolta úgy, hogy élete végéig magyar emigráns marad Törökországban.

1952-ben azonban a török kormány New Yorkba, az Egyesült Államokba küldte. Ezt egy hidegháborús fordulatnak köszönhetette: Törökország 1952. február 18-án csatlakozott a NATO-hoz. A török kormány javítani kívánta a Törökországgal kapcsolatos országhépet az Amerikai Egyesült Államokban, és ezzel a feladattal Halasi-Kun Tibort bízta meg. E sorok írója 1989–1990-ben hosszabb időt töltött Halasi-Kun Tibor és felesége társaságában New Milford-i házukban. Látták a kommunista rendszer összeomlását. „Megértük ezt is” – mondták örömmel. Jól tudták természetesen, hogy a hidegháborúval nyerték el New York-i életüket s vele együtt meghatározó helyet a nemzetközi turkológiában. De azt is tudták, eközben mennyi mindent veszítettek: hazájukat, ahova több mint két évtizedig nem tehették be a lábukat. Sorsuk alakulásának nagy fordulatai nem tőlük, hanem külső – idővel történelminek nevezett – politikai erők sakkjátékától függött. Ebben mindig megtalálták a helyük, ügyesen ragadták meg az új lehetőségeket, de nem is volt más útjuk. A Halasi-Kun házaspárt, amióta 1942. január 5-én Budapesten összeházasodtak, a turkológia is összetartotta (a germanista Éva néni csodálatra méltó turkológus professzorné lett). Ez számukra életforma volt. Két gyermekük született, akik kiskorukban számos kalandot éltek át. 1956-tól kezdve a 25 hektáros New Milford-i birtok (389 W. Meetinghouse Road, New Milford, CT) fogta őket egybe, ahol együtt teremtetek meg szinte őserdőből egy nagyon kellemes és kedves lakóhelyet: a Halasi-Kun ranchet vagy kolóniát. Itt folyt egybe a családi élet és a turkológia: amerikai tanítványok és kollégák, valamint távoli országokból érkezett vendégek gyakori látogatásai révén.

Halasi-Kun Tibor szinte véletlenül lett turkológus. Gimnazistaként a történeti földrajz érdekelte: a szláv nyelvekben való jártassága okán a Balkán-félsziget helyneveinek története. Érettségi vizsgáján (1931 júniusában) a kormányzati kiküldött az akkor 41 éves Németh Gyula turkológus professzor volt, aki pár perc alatt egész életére nézve meghatározó hatást gyakorolt rá. A visszaemlékezések szerint a döntő mondat hozzávetőlegesen így hangozhatott el: „Fiatalember, Ön a török nyelvek ismerete nélkül semmit sem fog megérteni a Balkán-félsziget történelmi földrajzából!” Halasi-Kun Tibor ezen mélyen elgondolkozott, s 1931 szeptemberében a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Keleti Szemináriumában Németh Gyulához iratkozott

be, 1932-től pedig a Török Filológiai és Magyar Őstörténeti Intézet hallgatója volt. Hamar rá kellett jönnie, hogy Németh Gyula mellett egy formálódó, tartalmaiban és módszereiben új, széles kitekintésű turkológiai-őstörténeti-nyelvészeti iskolának egyik első hallgatója lett. Professzora többek között azzal a szándékkal vezette be újabb és újabb kutatási területekre, hogy azt a fiatalabbaknak pár év múlva már ő maga is tovább tudja adni. A rendkívül magas termetű, megnyerő modorú és szorgalmas Halasi-Kun Tibor az alacsony, kicsit rigolyás, sértődékeny, de igazi tanárlelkületű professzorának, aki ezt a szellemiséget az Eötvös Collegiumból hozta magával,⁸ legkedvesebb tanítványa lett. Németh Gyula pár évtized múlva is turkológiai szellemi gyermekének tartotta Halasi-Kun Tibort, s azt szerette volna, ha hazajön az emigrációból, és átveszi helyét a budapesti egyetemen. A mester és a tanítvány 1944 és 1957 között nem látták egymást: a második világháború és a hidegháború következményei miatt nem találkozhattak. Az 1957. évi müncheni XXIV. Orientalisztikai Világkongresszuson látták egymást viszont. Itt zajlott le az a bizonyos „hazahívó” beszélgetés, amelyről szűk (többnyire magyar) turkológus körben Halasi-Kun Tibor többször is beszélt.⁹ A kérésre és/vagy javaslatra Halasi-Kun Tibor válasza határozott nem volt. Nem hitt abban, hogy a magyar kommunista hatóságoktól olyan könnyedén amnesztiát kaphatna; de jól tudta azt is, hogy a Németh Gyula-örökséget akkorra már Ligeti Lajos (1902–1987) nézte ki magának, aki jól állt a budapesti hatalom meghatározó köreinél; ő maga családjával kényelmesen berendezkedett New Yorkban; fiainak ismét nyelvet kellene váltaniuk, s egyébként is, mi várna rájuk a kommunista Magyarországon. Így Halasi-Kun Tibor nem lett Budapesten turkológiai mesterének örököse, de iskolájának számos elemét a New York-i Columbia Egyetemen megvalósította, amivel új távlatokat nyitott az Amerikai Egyesült Államok turkológiai tudományos életében.

⁸ Az Eötvös Collegium ma is létező, báró Eötvös Loránd vallás és közoktatási miniszter által 1895-ben a párizsi École Normale Supérieure mintájára létrehozott tehetséggondozó és elitképző intézmény a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem (1950-től Eötvös Loránd Tudományegyetem) rendszerében. Ld. Imre Garai, *An Elite Teacher Training Institute: The History of Eötvös József Collegium 1895–1950*. Budapest, 2019. Németh Gyula 1909–1913 között volt Eötvös-collegista, ahol a kiváló nyelvész, Gombocz Zoltán (1877–1935) tanítványa lett, aki 1927 és 1935 között sok más tiszte között az Eötvös Collegium igazgatója is volt. A Collegiumnak szinte napjainkig nagy szerepe van a magyar turkológiai képzésben. Az intézmény 1916-tól 1947-ig egy törökországi diáknak ösztöndíjas helyet biztosított. A Collegium nevezetesebb turkológus hallgatói: Németh Gyula, Bekir Sitki Çobanzade, Ligeti Lajos, Ragıp Hulüsi Özdem, Hamit Zübeyir Koşay, Ural Ahat Bikkul, M. Tayyip Gökbilgin, Peter Mijatev, Hasan Eren, Şerif Baştav, Mándoky-Kongur István, Ivanics Mária, Baski Imre, Henryk Jankowski, Hóvári János, Gyarmati Imre, Elena Dojcsinova.

⁹ Ezt a történetet Halasi-Kun Tibortól és feleségétől többször hallottam, de tőlük függetlenül Hazai Györgytől is, aki erről a beszélgetésről a helyszínen Halasi-Kun Tibortól vagy feleségétől, Éva nénitől értesült. Sajnos azonban ezt memoárjában nem jegyezte le, bár magáról a kongresszusról írt, mivel az az ő életében is sorsdöntő volt. Ld. Hazai, *Ellenszélben*, 61–62.

Amikor Halasi-Kun Tibor 1952-ben 38 évesen Ankarából a török kormány megbízásából a New York-i Columbia Egyetemre került, új élete kezdődött el: a török tanulmányok és a turkológia egyik építőmestere lett az Egyesült Államokban, sokakat segített tanulmányaikban, kutatásaikban és tudományos közleményeik megjelentetésében. Egyetemi és akadémiai életéhez számos olyan támogatást megkapott az Amerikai Egyesült Államokban – még ha sokan igyekeztek is keresztbe tenni neki –, amely sokáig hihetetlen volt számára. Tartalmas életútjában a nagy törést borzalmas betegsége, a Parkinson-kór okozta, amely élete utolsó évtizedében kínozta. Ellene feleségével, Éva nénivel keményen, okosan és nagyrabecsülést érdemlően küzdöttek. Sajátos, hogy a betegség első jelei 1978-ban, várva várt moszkvai útján jelentkeztek először, amikor a szovjet fővárosban találkozott a számos türk nyelvet kiválóan ismerő Nyikolaj Alekszandrovics Baszkakovval (1905–1996): közös (amerikai–szovjet) kutatások megindítását tervezték, különösen a kelet-európai kunokra és az ősmagyar-ság volgai kapcsolataira vonatkozóan. Ebből azonban nem lett semmi, pedig az amerikai–szovjet kapcsolatokban, még az afganisztáni háború ellenére is, akkor már időnként az nyihülés szelei is fújtak.

Halasi-Kun Tibort betegsége legyengítette, de a tudományos munkát sohasem adta fel. A turkológiai feladatok élete utolsó pillanatáig erőt adtak neki. Éva néninek, mellette élő fiainak (Ádám és Tibor/Boby), menyecinek, unokáinak, barátainak és tanítványainak köszönhetően szinte az utolsó időkig meg is tudott felelni ennek.

Az előbbi sorok csak szerény felvetések abból a gazdag és mély turkológuséletből, amelynek e sorok írója egyelőre csak az első 38 évét igyekszik összefoglalni a források és a Halasi-Kun házaspár (Tibor és Éva néni) által neki elmondottak alapján. Olyan formában próbáltam a történelmi-politikai-tudományos háttérrel megragadni, hogy abból Halasi-Kun Tibor tisztelői közül azok is, akik az egykori magyar és török világot nem ismerik részleteiben, megérthessék, milyen is volt egy magyar turkológus élete két világháború és a hidegháború árnyékában.

A Halasi-Kun Tibor 1914 és 1952 közötti életútjáról szóló – részben már kész, részben készülő – munkámat annak angol nyelvű változatában három nagy fejezetre bontottam. Az első Halasi-Kun Tibor születésétől ankarai megérkezéséig, 1943-ig tart. Ezt már közreadtam.¹⁰ A második nagy fejezet 1943–1951 közötti ankarai éveiről fog szólni. A harmadik témája pedig az lesz, hogyan nyílt meg útja Ankarából a New York-i Columbia Egyetemre 1952-ben. Mindhárom tanulmány angol nyelvű megjelentetését az általa alapított *Archivum Ottomanicum*-ban tervezem. Nagy megtiszteltetés, hogy róla szóló írásaimat magyar nyelven a *Keletkutatás* is közli, terjedelmi okok miatt kissé más elosztásban.

¹⁰ Ld. az 1. jegyzetet.

Nomen est omen: Kún Tibor Pálból Halasi-Kun Tiborig

Halasi-Kun Tibor 1914. január 19-én Zágrábban született. Édesapja Kún Tibor Pál (1881–1921) Zágrábban szolgáló vasúti főigazgató volt. Fiát is az ő nevén, Kún Tibor Pálként anyakönyvezték Zágrábban.¹¹ Halasi-Kun Tibor¹² a Pál keresztnévet sohasem használta, de a hivatalos iratokon ez a keresztnév is gyakran előbukkan. Családi nevét fokozatosan változtatta meg. Gimnazista évei alatt lett a Kún Tiborból Kun Tibor.¹³ Ezt felfoghatjuk úgy is, hogy a fiatal gimnazista – talán valamelyik tanára hatására – nevének írását hozzáigazította a magyar akadémiai névírási gyakorlathoz.¹⁴ Az is nagyon valószínű, hogy magyarországi kun öntudata is ezekben az években alakult ki, s a családi hagyományból tudta, hogy korán elhunyt édesapja a kiskunsági Halasról (Kiskunhalasról) származott.¹⁵ A Halasi előnév felvétele egyrészt ennek nyomatékosítását jelentette, másrészt pedig azt, hogy meg tudják különböztetni a többi Kun Tibortól, akik akkor Magyarországon több ezren lehettek. A Halasi előnév felvételét az érettségije táján dönthette el. 1931-ben egyetemi beiratkozásakor már a „H. Kun

¹¹ Nem volt lehetőségem az eredeti anyakönyveket felkutatni. Az eredeti dokumentum minden bizonnyal horvát nyelvű, mert a báni kormánynak ez volt a hivatalos nyelve. Halasi-Kun Tibor születési állampolgársága magyar volt, de ekkoriban Horvátország minden lakója, legyen horvát vagy egyéb nemzetiségű, magyar állampolgár volt. A nemzetisége az okmányon nyilvánvalóan magyar. A vallása: helvét hitvallás, azaz magyar református.

¹² A *Tibor* név jellegzetes magyar személynév, amely a *Tiborc* rövidített változata. Etimológiája vitatott (Ladó János, *Magyar utónévkönyv*. Budapest, 1978, 218). Tibor névnapja, amely a magyar kultúrkörben, reformátusok között is fontos családi ünnep: április 14. és augusztus 11. Egyes szerzők szerint a latin *Tiberius* magyarítása, más etimológia szerint pedig arab eredetű: „tibr/tibir=gold/silver in grains or nuggets just from the mine it is before touched by the fire or the hammer” (*Redhouse Yeni Türkçe–İngilizce Sözlük = New Redhouse Turkish–English Dictionary*. İstanbul, 1992, 1176). A magyar kultúrában a *Tibor* név keleti eredetének lehetősége a 19. század utolsó harmadában került be a köztudatba, s ezáltal népszerű lett, különösen a magyar reformátusok körében, akik gyermekeik első keresztnevének megadásakor kerülték a római katolikus névadási gyakorlatot. A nagy hatású Czuczor–Fogarasi szótárban a következőt találjuk: „A törökben Hindoglu [ti. Artin Hindoglu, *Dictionnaire abrégé turc–français*. Vienne, 1838, 144 – H. J.] szerint tibr v. tibir am. aranykard; s az arabban (Zenker [azaz Julius Theodor Zenker, *Dictionnaire turc–arabe–persan*. I. Leipzig, 1862, 144 – H. J.] szerint) tibr. am. nemes ércz, termés ércz.” Czuczor Gergely–Fogarasi János, *A magyar nyelv szótára*. VI. Budapest, 1874, 290.

¹³ A budapesti Református Főgimnáziumban a nevét az V. osztályig (az 1927/1928-as tanévtől) Kún Tiborként írta, ezt követően mindig Kun Tiborként. Ld. *A Budapesti Református Gimnázium értesítője az 1926–27 iskolai évről*. Közzétette Ravasz Árpád. Budapest, 1927, 30.

¹⁴ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. II. H–Ó. Szerk. Benkő Lóránd. Budapest, 1970, 667–668.

¹⁵ A magyarországi kunok történetével kapcsolatban ld. István Mándoky Kongur, *Newcomers from the East. Hungarians and Kipchak-Turks in Europe*. Ed. by Ádám Molnár. (Uppsala University Bibliotheca Turcica, 1.) Uppsala–Budapest, 2015, 352. Halasi-Kun Tibor kun gyökereire emlékezve 1984-ben (70. születésnapjára) a *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları* különszámot jelentetett meg *Turks, Hungarians and Kipchaks. Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun* címen. Ld. *Journal of Turkish Studies* 8 (1984).

Tibor” nevet használta: így szerepel az 1931/1932. évi almanachban is.¹⁶ Egyértelmű, hogy a „H.” a Halasi név monogramja. A következő években azonban az almanachokban „Kun Tibor” néven találjuk meg, és egy 1932-ben Ligeti Lajoshoz írt levelében is a „Kun Tibor” aláírás szerepel.¹⁷ A doktori szigorlati okmányán, amely 1936. december 18-án kelt, nevét „halasi Kun Tibor”-ként írták.¹⁸ Itt a „halasi” megjelölés nemesi előnévi formában íródott. A doktori adatokat bejegyző egyetemi hivatalnok a hivatalos okmányokban „Kun Tibor” nevet talált, így a „halasi” nevet nemesi előnévnek tekintette, amelyet akkor már a hivatalos igazolványokban nem mindig írtak be, de bemondásra vagy kérésre feljegyeztek.

Halasi-Kun Tibor azt, hogy hivatalos okmányaiban is a Halasi Kun nevet viselhesse, vélhetőleg 1939/1940-ben kérelmezte a Belügyminisztériumban. 1940–1941. évi katonai szolgálata végén zászlós rendfokozata kinevező okiratában „Dr. Halasi Kun Tibor Pál” szerepel.¹⁹

Első megjelent tudományos publikációjában 1936-ban a „Halasi Kun Tibor” nevet használta kötőjel nélkül.²⁰ Az Ankarából Budapestre a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba küldött jelentéseiben is a „Halasi Kun” aláírás szerepel.²¹ Halasi-Kun Tibor felesége, Metzger Éva, akivel 1941-ben házasodott össze, s aki 1941 és 1943 között egy katolikus lánygimnáziumban tanított, s neve megjelent az iskola évkönyveiben, „Dr. Halasi Kun Tiborné Metzger Éva” néven szerepel.²²

Úgy ítélem meg, hogy a Halasi-Kun Tibor névívási forma – azaz a kötőjel használata – az Amerikai Egyesült Államokba való költözésével (1952) alakult ki, a névelívási tévesztések, valamint az ottani hivatalokban a kereszt- és családnév összekeverésének elkerülése érdekében. Tanulmányomban, igazodva

¹⁶ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Almanachja az MCMXXXI–MCMXXXII. tanévre. Lezárattott 1932 augusztus 31-én.* Budapest, 1932, 218.

¹⁷ Ligeti Lajoshoz 1932. február 7-én, Budapesten írt levele, amelyben egy feladat alól menti ki magát betegsége miatt: *Kun Tibor Ligeti Lajosnak, Budapest, 1932. február 7.* Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Ms. 6494/91.

¹⁸ *Bölcsészdoktori szigorlatok 1925/26–1937/38.* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Levéltára, 8/L 4, 164.

¹⁹ *Honvédségi Közlöny. Személyes ügyek* 53 (1941/58) 796.

²⁰ Halasi Kun Tibor, Gennadios török hitvallása. *Kőrösi-Csoma Archivum* I. kiegészítő kötet (1936/2) 139–247.

²¹ *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből (1945–1948).* Szerk. Gönyei Antal. (Források a Magyar Népi Demokrácia Történetéhez, 8.) Budapest, 1988, 469, 471, 475.

²² *A Soproni Szent Orsolya Rend Budapesti „Szent Angéla” leánygimnáziumának évkönyve az iskola fennállásának 14. évében az 1941–42. iskolai évről.* Közzéteszi Mater Vámosi Angéla. Budapest, 1942, 16. Ugyanígy az 1942/1943. iskolai évben is: *A Soproni Szent Orsolya Rend Budapesti „Szent Angéla” leánygimnáziumának évkönyve az iskola fennállásának 15. évében az 1942–43. iskolai évről.* Közzéteszi Mater Vámosi Angéla. Budapest, 1943, 9.

a családban ma is folytatódó névadási gyakorlathoz, mindenütt a Halasi-Kun Tibor nevet használom.

Halasi-Kun Tibor rendkívül büszke volt anyai felmenőire, akik egy történelmi magyar nemesi család tagjai voltak. Édesanyja leánykori neve: Tholt Piroska, akinek felmenői Liptó vármegyei, eredetüket az Árpád-korra visszavezető nemesek voltak, a nagy- és kis-selmeczi Tholtok.²³ Többnyire kismemesek voltak, akik Halasi-Kun Tibor születésének idején már mind valamilyen értelmiségi szakmával rendelkeztek. Édesanyja a nevét Árpád-házi Szent Piroskáról (1088–1134) kapta, aki Szent László magyar király (uralk. 1077–1095) Bizáncba férjhez adott leánya volt, aki az egykori birodalom történetéből úgy ismeretes, mint Magyarországi Irén/Eiréné, II Komnénosz János bizánci császár felesége.²⁴ Eiréné/Piroska császárné mozaikja a mai napig fennmaradt az isztambuli Hagia Sophiában.²⁵ Ez a legkorábbi magyar női arcbrázolás. Halasi-Kun Tibornak, amikor Isztambulban a Hagia Sophiában megfordult, volt oka ennek kapcsán is édesanyjára gondolni, aki a bizánci császárné magyar nevét viselte.

Zágráb: felhőtlen gyermekkor a háború árnyékában (1914–1920)

Halasi-Kun Tibor szülei minden bizonnyal Budapesten találkoztak, s valószínűleg a magyar fővárosban házasodtak össze. Kún Tibor magas beosztású vasúti mérnök/tiszt volt, akit a Magyar Államvasutak (MÁV) még az 1910-es évek előtt vezényelt Zágrábba: 1909 novemberében szervezője volt egy festészeti kiállításnak, amelynek a zágrábi MÁV-iskola tornacsarnoka adott otthont.²⁶ Tudjuk róla azt is, hogy 1909. november 9-én mint zágrábi mérnök felvételt nyert a Magyar Földrajzi Társaságba.²⁷ Zágrábi vasúti főtiszt szerepe további kutatást igényel, s ennek forrásai is rendelkezésre állnak.²⁸

Zágráb az Osztrák–Magyar Monarchia egyik fontos vasúti csomópontja volt. A főpályaudvar a Magyar Államvasutakhoz tartozott, amelynek főigazgatósága Budapesten volt. Az ügyiratkezelés magyar nyelven folyt a horvátországi szakaszokon is. Zágrábban nagy számban szolgáltak magyar vasutasok. A magyar nyelv használata a horvátországi vasúti szakaszon komoly vitákat váltott ki a horvát belpolitikában, de konfliktust okozott Budapest és Zágráb között is.²⁹

²³ Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. XI. Pest, 1865, 165–171.

²⁴ Georgi Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*. Oxford, 1968, 376.

²⁵ Ld. https://hu.wikipedia.org/wiki/Szent_Piroska#/media/F%C3%A1jl:Byzantinischer_Mozaizist_um_1118_002.jpg (2023. október 22.).

²⁶ Képzőművészet. *Az Ujság* 1909. november 28., 15.

²⁷ Választmányi ülés 1909. november hó 9-én. *Földrajzi Közlemények* 37 (1909) 432.

²⁸ A MÁV 1900–1921 közötti üzletvezetési iratait a MÁV budapesti és pécsi levéltára őrzi.

²⁹ Sokcsevits Dénes, *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011, 416–417.

A Kún család egy sajátos – többnyire vasutas – magyar közösségben élt Zágrábban,³⁰ nyitotta a többségi horvátok és az Osztrák–Magyar Monarchiából odakerült más nemzetiségek felé. Bár jól tudjuk, voltak komoly nyelvi-politikai ellentétek az ott élő közösségek között. Ebben a többnyelvű világban a *lingua franca* a német volt, amelyet az Osztrák–Magyar Monarchiában minden iskolázott ember beszélt valamilyen szinten.

Halasi-Kun Tibor szülőháza Zágrábban a Petrinjska ulica 52. volt, a főpályaudvarral majdnem szemben.³¹ A család ennek valamelyik lakásában élt. Halasi-Kun Tibor öccse, Kún György József (később Halasi-Kun György József) is ebben a házban született 1916. július 28-án.³² A ház falán 2000. április 25-e óta horvát és magyar nyelvű emléktábla jelzi, hogy ott született Halasi-Kun Tibor, akadémikus, egyetemi tanár és tudományos kutató.³³

³⁰ Az 1910. évi népszámlálás szerint Zágrábnak 4028 magyar nyelvű lakosa volt. Az első világháború előtti zágrábi magyar kolóniáról ld. Kiss Gy. Csaba, Budapest–Zágráb: oda-vissza: Zágráb magyar Atlantiszából. *Irodalmi Szemle* 55 (2012/6) 60–62; Filip Škiljan, *Mađari u Zagrebu*. Zagreb, 2017, 40–47.

³¹ A Petrinjska ulica volt az egyik olyan főút, amely a főpályaudvart a zágrábi belvárosal összekötötte; ld. Tamara Marić–Nataša Jakšić, Petrinjska ulica u Zagrebu. *Arhitektonskourbanistički slojevi od druge polovice 18. do kraja 20. stoljeća*. *Prostor. Znanstveni Časopis za Arhitekturu i urbanizam* 19 (2011/2) 322–335. A Petrinjska ulica 52. számú épület egy időben készült a mellette lévő 50. számúval 1909–1910 között. Tervezője és építtetője a híres horvát építész, Rudolf Lubynski (1873–1935) volt. Ld. Marić–Jakšić, Petrinjska ulica u Zagrebu, 328–329; Aleksander Laslo, Rudolf Lubynski, prilog definiciji stambenog tipa. *Arhitektura* 37–38 (1984–1985) 169–195; Uő, Modern Architectural Town Planning in Zagreb. In: *Shaping the Great City. Modern Architecture in Central Europe 1890–1937*. Ed. by Eve Blau–Monika Platzer. Munich–London–New York, 1999, 136–144.

³² Halasi-Kun György személyes közlése e sorok írójának 1993/1994-ben.

³³ Az emléktábla állításának kezdeményezője Halasi-Kun György volt, aki 1995. szeptember 20-án kelt levelében fordult ezzel a javaslatával Kosáry Domokoshoz, a Magyar Tudományos Akadémia elnökéhez, hogy támogassa a tervet, és kezdeményezze annak megvalósítását a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia elnökénél. Kosáry Domokos levele ebben az ügyben Ivan Supek horvát akadémiai elnökhöz 1995. szeptember 26-án kelt. Kosáry elnök urat Božidar Finka akadémikus még ebben az évben tájékoztatta arról, hogy a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia illetékes bizottsága a javaslatot 1995. december 4-i ülésén megvitatta, Halasi-Kun Tibor munkásságát illetően kikérte Nenad Moačanin turkológus véleményét, s a javaslatot egyhangúlag elfogadta. Ezt követően azonban az emléktábla-állítás ügye elakadt. A helyzetről Halasi-Kun György 1997. március 24-én Pécsen kelt levelében tájékoztatta Bagi Gábort, a Magyar Külügyminisztérium helyettes államtitkárát, s kérte közbenjárását. Szalay Zsolt zágrábi magyar nagykövet utasítást kapott arra, hogy járjon el az ügyben (ld. Magyarország Külügyminisztériumának Irrattára 3690/1997.04.04.). Szalay azonban semmit nem tett, miként az 1999-ben örökébe lépő Csóti György sem, de a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia sem. Így vállalta magára az emléktábla-állítás ügyét Halasi-Kun György professzor kérésére a Horvátországi Magyar Tudományos és Művészeti Társaság, amely az állításhoz szükséges engedélyeket beszerezte, s az emléktáblát elkészíttette. Nenad Moačanin kérésemre küldött tájékoztatása szerint avatására 2000. április 25-én került sor. Az emléktáblát Tigyi József pécsi orvosakadémikus és Szkála Károly horvátországi magyar tudós avatták fel. Ld. *Népszabadság* 2000. április 26., 21.

Halasi-Kun Tibort Zágrábban keresztelték meg magyar reformátusnak, talán a főpályaudvar közelében lévő MÁV-iskola dísztermében, ahol rendre tartottak magyar nyelvű református istentiszteletet. Kizárt, hogy erre az 1882–1884 között épült zágrábi evangélikus templomban³⁴ került volna sor, ugyanis 1913-ban a helyi, főleg német nyelvű evangélikus és többségében magyar nyelvű református közösség között, akik korábban közösen rendeztek istentiszteleteket, szakítás következett be, amiről a korabeli magyar protestáns sajtóban is jelentek meg hírek. A több száz fős zágrábi magyar református közösség önállósodott, s maga tartotta fenn a saját református egyházi életét, amiben Halasi-Kun Tibor édesapjának fontos szerepe volt. Presbiterként 1913. február 9-én alapítója volt a Zágrábi Magyar Református Egyházközségnek, amely a pápai székhelyű Dunántúli Egyházkerülethez tartozott. Ettől kezdődően az 1918. évi uralomváltásig a zágrábi református missziói lelkész László Levente volt. Minden bizonnyal ő keresztelte meg Halasi-Kun Tibort a közösség istentiszteleti helyéül szolgáló MÁV-iskola dísztermében.³⁵

Halasi-Kun Tibor jól beszélt horvátul, és szerette is ezt a nyelvet. Elmondása szerint horvát gyermekek között nőtt fel, természetes, hogy a magyar mellett (melyet otthon és szűk baráti körben használtak) megtanult horvátul. Elmondása szerint gyakran elszökő kislány volt, mert többet akart ismerni a világból, mint a zágrábi főpályaudvar és környéke, amely Olaszországnak az Osztrák–Magyar Monarchia elleni hadba lépését (1915. május 23.) követően évekig az olasz front egyik legfontosabb háttérlogisztikai vasútállomása volt.

Halasi-Kun Tibornak életkorából következően nem voltak közvetlen emlékei az első világháborúból azon túl, hogy a zágrábi főpályaudvaron (Zagreb Glavni Kolodvor)³⁶ mindig történt valami. Az Osztrák–Magyar Monarchia az első világháború vesztese lett, s Padovában 1918. november 3-án az antant képviselőivel fegyverszüneti megállapodást írt alá.³⁷ Az 1102-től fennálló magyar–horvát perszonálunió 1918 őszen véget ért.³⁸ A horvát országgyűlés (Sabor) 1918. október 29-én kimondta Horvátország kilépését nem csupán az Osztrák–Magyar Monarchiából, hanem a Magyar Királyságból is, s csatlakozott a megalakuló Szerb–Horvát–Szlovén Államhoz. A Károlyi Mihály vezette magyar kormánynak 1918. november 13-án az antant képviselőivel kötött belgrádi kon-

³⁴ *Evangelička crkva u Republici Hrvatskoj*; <https://ecrh.hr/zagreb/> (2022. július 27.).

³⁵ Az egyházközség megalakulására a MÁV Magyar Iskolájának dísztermében került sor. Az istentiszteletet is ebben a teremben tartották. Ld. A zágrábi ref. egyház megalakulása. *Magyarország* 1913. február 11., 6.

³⁶ Dragan Damjanović, In the Shadow of Budapest (and Vienna). Architecture and Urban Development of Zagreb in the Late 19th and Early 20th Centuries. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 67 (2018/4) 522–551.

³⁷ Bullitt Lowry, *Armistice 1918*. Kent, 2000, 112–114.

³⁸ Branka Magaš, *Croatia Through History. The Making of a European State*. London–San Francisco–Beirut, 2007, 287–493.

venciója értelmében a Magyar Királyság déli területeit a Dráva–Maros vonaláig át kellett adnia az antantnak és szövetségeseinek.³⁹ Ez Horvátország esetében azt jelentette, hogy a szerb–horvát–szlovén fegyveres erők (többnyire az Osztrák–Magyar Monarchia közös, úgynevezett k. u. k. ezredeiből és a Magyar Honvédségből kivált horvát vezényleti nyelvű alakulatok) mindenütt átvették a helyi hatalmat. Az antant azonban megkívánta, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia vasúti rendszere – benne a Magyar Államvasutak – továbbra is működjön: erről szólt a belgrádi konvenció IV. pontja.⁴⁰ Mind a győzteseknek, mind a veszteseknek érdeke volt, hogy a vasútrendszer működőképes maradjon, s annak szétválasztására csak a Párizs környéki békét követően, szervezeten kerüljön sor. Ez azt jelentette, hogy a magyar vasutasok a szerb–horvát–szlovén uralom beköszönte után is Zágrábban maradtak, s szolgálatukat nemzetközi megállapodások védték. Ebben csak a trianoni békeszerződés aláírása után következett be változás.⁴¹ A békeszerződés hatályba lépését (1921. július 31.) követően annak 64. cikke értelmében⁴² az új államalakulatokba került magyaroknak hat hónap állt rendelkezésére, hogy döntsenek, mely országban akarnak élni, s mely állampolgárságot választják: optálnak vagy maradnak. Többes állampolgárságra nem volt lehetőség. A zágrábi magyar vasutasoknak 1921 végéig kellett dönteniük arról, hogy felveszik-e a szerb–horvát–szlovén állampolgárságot, és felesküsznek-e a szerb Karagyorgyevics dinasztiára. A legtöbb magyar vasutas azt választotta, hogy megy, és valahol a megmaradt Magyar Királyságban keres munkát. De voltak olyanok is, akik maradtak.⁴³

Halasi-Kun Tibor öt és fél évesen kezdte meg iskolai tanulmányait 1919 szeptemberében Zágrábban. Nekem számos alkalommal elmondta, hogy az első évet (az 1919/1920-as tanévet) horvát tannyelvű iskolában járta,⁴⁴ ennek dokumentumait azonban egyelőre nem tudtam megtalálni. Édesapja semmiképp sem

³⁹ *Documents concernant l'exécution de l'Armistice en Hongrie (Novembre 1918 – Mars 1919)*. Budapest, 1919, 7–9.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Carlile Aylmer Macartney, *Hungary and Her Successors. The Treaty of Trianon and Its Consequences 1919–1937*. London–New York–Toronto, 1937, 480–487.

⁴² „Azok a személyek, akiknek a volt Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó valamely területen van illetőségük és ott a lakosság többségétől fajra vagy nyelvre nézve különböznek, a jelen Szerződés életbelépésétől számított hat hónapi időtartamon belül Ausztria, Magyarország, Olaszország, Lengyelország, Románia, a Szerb–Horvát–Szlovén Állam vagy a Cseh–Szlovák Állam javára optálhatnak, aszerint, amint a lakosság többsége ott ugyanazt a nyelvet beszéli és ugyanahhoz a fajhoz tartozik, mint ők. A 63. cikknek az opciójog gyakorlására vonatkozó rendelkezései a jelen cikkben megállapított jog gyakorlására is alkalmazást nyernek.” *A trianoni diktátum. Eredeti szöveg francia és magyar nyelven*. [Budapest], 2009, 47–48.

⁴³ Többek között e sorok írójának egyik felmenője, anjai nagyapjának testvére, Gyócsi István, aki Kutinán volt vasutas, a maradást választotta.

⁴⁴ A magyar tannyelvű zágrábi MÁV-iskolát 1918 végén bezárták, így magyar tannyelvű iskola nem is maradt Zágrábban.

kívánt Zágrábban maradni és a szerb–horvát–szlovén államra felesküdni. Így a család 1920 nyarán végleg elköltözött Budapestre.

Halasi-Kun Tibor amerikai útlevelében zágrábi születése után származási országként Jugoszlávia szerepelt. Az amerikai hatóságoknak ő *jugoszláv* volt, noha csak egy sajátos átmeneti időszakban, 1918–1920 között élt magyar állampolgárként a Szerb–Horvát–Szlovén Államban, Jugoszláviában (ezt a nevet az ország 1930-ban vette fel) azonban sohasem. Sokat viccelődött azon, mennyi előnye származott az 1950-es évek közepe és az 1970-es évek között az amerikai útlevelében lévő bejegyzéséből, amikor Európába látogatott, s Németországban vagy Ausztriában bérelt kocsival utazott Jugoszlávián át Törökországba. (Az 1970-es évek elejéig nem léphetett be Magyarországra.) Többször is nevetve mesélte, milyen sok hasznát vette szinte tökéletes horvát és nagyon jó szerb nyelvtudásának jugoszláviai átutazásai során. E sorok írója az 1980-as években pár alkalommal tanúja volt Halasi-Kun Tibor professzor úr és Nenad Moaćanin zágrábi turkológus budapesti találkozásainak: jó érzés volt hallani, amikor Halasi-Kun Tibornak horvátul megeredt a nyelve.

Kún Tibor Pál hirtelen halála 1921-ben: sírjának szerepváltása 1992-ben

Halasi-Kun Tibor hétévesen, öccse, György ötévesen lett félárva. Édesanyjuk, akinek egyelőre még nem sikerült megállapítanom pontos születési dátumát, ekkor 30 év körüli fiatalasszony lehetett. Vele nemcsak az történt, hogy fiatalon özvegy lett, hanem férje halálával két kisgyermekkel állandó jövedelem nélkül maradt. Miután Kún Tibor Pál a már említett politikai események következtében 1920 nyarán kilépett a zágrábi főigazgatói szolgálatból, elveszítette ottani fizetését. Budapesten új MÁV-tiszti kinevezésére várnia kellett egy olyan helyzetben, amikor vasúti tisztek ezrei folyamodtak ugyanezért, akik nem kívántak az utódállamokban maradni, s ott többségüket egyébként nem is kívánták alkalmazni. A MÁV nyilvánvalóan segítette az állományában lévöket, de középosztályi járandóságot nem tudott biztosítani. Egyelőre nem tudtam rábukkanni, hogy Kún Tibor Pál Budapesten hol tudott elhelyezkedni. A zágrábi távozással a jól berendezett és belakott zágrábi otthon, amely egyébként szolgálati lakás volt, elveszett. A családnak Budapesten, amíg a MÁV vezetése nem rendelkezett újabb kinevezésről, rokonoknál kellett laknia, vagy lakást kellett bérelnie egy olyan időszakban, amikor a magyar főváros tele volt menekültekkel. Ebben a helyzetben a családfőnek és feleségének ésszerű döntése volt az, hogy a hat és fél éves Tibort az édesanya felvidéki (akkor már csehszlovákiai) rokonaihoz küldték. Valószínűleg senki sem gondolt ekkor arra, hogy a kisfiú egy év múlva haldokló édesapját látja viszont Budapesten.

Kún Tibor Pál 1921. július 30-án hunyt el Budapesten. Betegségéről és haláláról adatok eddig nem kerültek elő. 40 éves volt, túlélte a spanyolnáthajárvány legkritikusabb szakaszait 1918–1919-ben, de lehetséges, hogy a spanyolnáthát követő heveny influenza vitte el 1921 nyarán. Síremléke ma is megvan a Nemzeti Örökség Intézetének irányítása alatt álló Fiumei Úti Sírkertben (34. számú parcella, 11. sor, 2. sírhely).⁴⁵ Halasi-Kun Tibor, miként öccse, György is, – miután az 1970-es évektől beutazhattak Magyarországra – budapesti tartózkodásaik során rendre látogatták a sírhelyet. A temetőigazgatóság 1991-ben rendezni kívánta a régi parcellákat, s ez azt jelentette volna, hogy a sírt felszámolják. Amikor ez a hír New Milfordba érkezett, Halasi-Kun Tibor levelet írt Kosáry Domokosnak (1913–2007), a Magyar Tudományos Akadémia elnökének, hogy 1986-tól meglevő akadémiai tiszteleti tagsága okán ezt a helyet sírhelyül jelölje ki neki.⁴⁶ Az MTA teljesítette ezt a kérést, így ez a sírhely jelenleg is Halasi-Kun Tibor akadémikus kijelölt budapesti sírhelye.

Halasi-Kun Tibor 1991. október 19-én hirtelen meghalt. Éva néni – tekintettel a családra – úgy döntött, hogy férje hamvainak nyughelye az Amerikai Egyesült Államokbeli Upper Merryall Cemeteryben (New Milford, Litchfield, CT) lesz, ahova 2001-ben őt is temették. Nagyon akarta azonban azt is, hogy férjének legyen emlékjele édesapja sírján; s ez egyben szimbolikus magyarországi sírhelye is legyen. Éva néni három barátot kért fel, hogy a Magyar Tudományos Akadémiánál ennek érdekében tegyék meg a szükséges lépéseket: Hazai György akadémikust, Schütz Ödön (1916–1999) turkológust és armenológust, valamint e sorok íróját. A nekem küldött, New Milfordban 1991. november 11-én kelt levél a következő:

„Kedves János! Most már csak egy nagy kérésem lenne a sírral kapcsolatban. Ha megkeresnék a barátok az Akadémiát, hogy egy emléktáblát helyeznének a sírra Tibor emlékére, hogy vihessek majd rögtön rá Tibor itteni sírjából. Így emléke tovább élhet szeretett hazájában. Love to all three of you.⁴⁷ Könnyek között, szeretettel: Éva.”⁴⁸

⁴⁵ A sír jelenleg Halasi-Kun Tibor (1914–1991) néven van nyilvántartásban. Ld. <http://fiumeiutisirkert.nori.gov.hu/> (2022. július 31.).

⁴⁶ A levél második része a következő: „A sírhely, ami édesapám sírhelye volt (Halasi-Kun Tibor [valójában Kún Tibor Pál – H. J.], 1921), ma is sértetlen, csak a borító nagy fekete svéd gránit követ emelték le róla (az illetékes temető hatóságoknál talán még meg is van a kő mivel a levétel tavaly történt, úgy látszik a parcella újra való felosztásával kapcsolatban).” (Halasi-Kun Tibor Kosáry Domokoshoz, New Milford, CT, 1991. június 29.). Az eredetit nyilván az MTA Irattárában iktatták. Egy másolat a személyes tulajdonomban van, amelyet Éva néni férje halálát követően küldött el nekem, és amelyet New Milfordban 1991. november 11-én adott postára.

⁴⁷ Ti. az imént említett három barát (Hazai, Schütz, Hóvári).

⁴⁸ A levél személyes tulajdonomban van.

Éva néninek – miután Hazai Györggyel és Schütz Ödönnel egyeztettem – 1992. február 19-én kelt levelemben számoltam be az előkészületekről. Biztosítottam, hogy a Magyar Tudományos Akadémia megtette a szükséges intézkedéseket a sírhely védelmében, és Kosáry Domokos elnök úr egyetértett az emléktábla-avatással. Kértem az özvegyet, hogy március közepéig tegyen javaslatot az emléktábla szövegére, s jeleztem, hogy ezt követően akkor, amikor Éva néninek alkalmas a magyarországi utazás, a táblát felavatjuk.⁴⁹ Éva néni csak ősszel tudott utazni, így Hazai Györggyel és Schütz Ödönnel együtt azt javasoltuk, hogy az emléktábla-állításra Halasi-Kun Tibor halálának első évfordulóján, 1992. október 19-én kerüljön sor. Az emlékezés szervezője és a meghívó kiküldője a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya volt, de leginkább Hazai György akadémikus. A kiküldött meghívón a szervezők tisztelettel emlékeztek meg a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjáról, a Pázmány Péter Tudományegyetem, valamint az Ankarai és a Columbia Egyetem néhai tanáráról és az ankarai Magyar Intézet egykori igazgatójáról.⁵⁰ Az emléktábla fő mondata Éva néni javaslatára a következő lett: „A bánatot jól ismerte, de a haragot nem. A tudós, a tanár, a mentor, a humanista.” Éva néni ígéretének megfelelően egy marék földet hozott Halasi-Kun Tibor amerikai sírjából a budapesti parcellába. A Magyar Tudományos Akadémia részéről Hazai György emlékezett, az egykori egyetemi társak közül pedig Schütz Ödön. Az emléktábla-avatáson jelen voltak a magyar turkológusok, az akadémiai tisztségviselők, Éva néni budapesti rokonai, valamint a török nagykövet és a budapesti amerikai nagykövetség kulturális diplomatája.⁵¹

Éva néni legalább egy hetet töltött Budapesten, s találkozott rokonaival és barátaival. Ez volt az utolsó útja szülőhazájába.

Liptóújvár/Liptovský Hrádok, Csehszlovákia (1920–1923)

Halasi-Kun Tibor mindig jó kedvvel emlékezett vissza liptóújvári általános iskolai éveire. Édesanyja nővére a helyi postahivatalban dolgozott, gyermektelen volt, és ahogyan csak tudta, támogatta özvegyen maradt húga életét, akinek nagy lelki és anyagi segítség volt, hogy iskolás fiát a nővére befogadta. A kisváros egyik szép villájában laktak, amelyet Villa Ol'gának hívtak.⁵² Halasi-Kun

⁴⁹ Ennek a levélnek egy részlete megjelent az *Archivum Ottomanicum* 1993–1994. évi emlékkötetében: Memorial Mosaic. *Archivum Ottomanicum* 13 (1993–1994) 25.

⁵⁰ A meghívó több példánya személyes tulajdonomban van.

⁵¹ Koszta-iskola, Halasi-emléktábla. *Magyar Nemzet* 1992. október 20., 16.

⁵² Egy 1942-ben készült fénykép a villáról: Liptovský Hrádok – Villa Ol'ga; <http://www.antikliptov.com/pohladnice/1342/> (2022. július 31.).

Tibor szívesen beszélt arról a liptói tájról, ahol a Béla-patak a Magas- és az Alacsony-Tátra közötti Liptói-medencében beleömlik a Vágba.

A kisvárosnak akkor közel 1000 lakosa volt, túlnyomórészt szlovákok, akik közül a többség evangélikus, a kisebbség katolikus volt.⁵³ Mindkét felekezetnek volt általános iskolája. Eddig nem tudtam kideríteni, hogy Halasi-Kun Tibort (akkor még Kún Tibor volt) melyik iskolába adták, de úgy vélem, hogy az evangélikusba.

Halasi-Kun Tibor ezekre az évekre visszaemlékezve azt beszélte nekem: „Gyorsan rájöttem, hogy a horvát nyelv miként szlovákosítható.” Hamarosan a tanító kedvenc diákja lett, s amikor felügyelő jött, hogy felmérje a tanulók szlovák nyelvtudását, mindig neki kellett felelnie. Nem kérdéses, hogy szlovák nyelvtudásában nagy segítsége volt nagynénje férje, Juraj Martinka (1864–1938) is, aki fontos szlovák értelmiségi volt. Gyuri bácsi evangélikus volt, Budapesten a Pázmány Péter Tudományegyetemen szerezte szlovák nyelv és irodalom szakos diplomáját, és magyarul is tökéletesen beszélt. Liptóútváron a múzeumi élet megalapítója volt, aki nem annyira tanári diplomájával, mint erdészeti és muzeológusi képességeivel lett a két világháború közötti szlovákiai múzeumi élet fontos személyisége.⁵⁴

Halasi-Kun Tibor haláláig megőrizte tökéletes szlovák nyelvtudását, és nagyon szívesen is beszélt ezen a nyelven. Erre szüksége is volt, ugyanis édesanyja, Kún Tiborné, született Tholt Piroska 1946-ban Tibor öccsével, Györggyel és annak családjával a szlovákiai Rózsahegyre, majd Kassára költözött, s végül a jászói öregotthonban hunyt el az 1970-es évek elején. Halasi-Kun György 1958-ban feleségével együtt Csehszlovákiából Jugoszlávián át az Egyesült Államokba disszidált.⁵⁵ Halasi-Kun Tibor Csehszlovákiába előbb beutazhatott, mint Magyarországra. Az amerikai állampolgárság megszerzését (1961) követően meglátogathatta édesanyját Kassán és Jászón. A tőle örökölt rózsahegy-i és kassai ingatlanjait a csehszlovák állam kisajátította vagy a család kassai ügyvédje játszotta át másoknak.

Halasi-Kun Tibor édesanyjához való látogatásai közepette többször járt Prágában (ide érkezett a repülő New Yorkból). Jó barátságot ápolt a prágai Károly

⁵³ História Liptovský Hrádok; <https://www.liptovskyhradok.sk/hist-ria.html> (2022. július 31.).

⁵⁴ Juraj Martinka. In: *Slovenský biografický slovník*. IV. T–Ž. Martin, 1994, 80. Martinka 1927-től a pozsonyi Erdészeti Múzeum igazgatója lett. Az ő nevéhez fűződik a szlovák falvak bemutatásának koncepciója is. Simona Jaššová–Radovan Sýkora, *Koncepcie výstavby Múzea slovenskej dediny*. In: *Múzeá v prírode Koncepcie – realita a vízie. Zborník príspevkov z prvého ročníka konferencie Únie múzeí v prírode konanej 15. a 16. mája 2019 v Skanzene Výchylková*. Ed. Helena Kotvasová. Čadca, 2019, 42, 45. Ld. <http://muzeavprirode.cz/wp-content/uploads/2020/02/muzea-v-prirode-koncepcie-realita-a-vizie.pdf> (2022. július 31.). Itt mondok köszönetet Tuček Viktorának a szlovák vonatkozások pontosításáért.

⁵⁵ George Halasi-Kun Obituary (2011); <https://obits.nj.com/us/obit/trenton/name/george-halasi-kun-obituary?id=23006501> (2022. július 31.).

Egyetemen tanító magyar születésű Blaskovics József (1910–1990) professzorral, aki az első csehszlovákiai turkológiai tanszék alapítója volt,⁵⁶ és aki maga is Németh Gyula-tanítvány volt Budapesten.⁵⁷ Halasi-Kun Tibor minden lehetséges eszközzel támogatta Blaskovics József munkásságát. E sorok írója szívesen emlékezik arra, hogy Halasi-Kun Tibor New Milford-i házában, a könyvtár egyik szögletében a prágai professzornak számos kézírata feküdt. Ők egymás között természetesen magyarul beszéltek, de ha valaki idegen jött, szlovákra váltottak. Halasi-Kun professzor úr jól értette a cseh nyelvet (1920–1923 között a liptóújvári szlovák iskolában csehül is tanult), de nem beszélt jól. Ebben talán számos lelki ok is közre játszott: megítélése szerint a cseh politikusok és értelmiségiek robbantották szét az Osztrák–Magyar Monarchiát s a Magyar Királyság területi egységét.⁵⁸ Ezzel kapcsolatos véleményét szívesen mondta el magyar barátainak, de amerikai tanítványainak is igyekezett álláspontját elmagyarázni. Sőt, gyakran hozzátette azt is, hogy a cseh értelmiség sohasem tekintett kellő tisztelettel a szlovák kultúra értékeire. Szlovák–cseh intellektuális és történelmi vitákban egyértelműen szlovákpárti volt, de ennek ellenére Prágában éppúgy otthon érezte magát, mint Pozsonyban vagy Kassán.

A Református Gimnáziumban Budapesten (1923–1931): a szóbeli érettségi és a turkológia

Az 1859-ben alapított Budapesti Református Főgimnázium az 1920-as években nem csupán az egyetlen budapesti református fiúgimnázium volt, hanem a főváros egyik legjobb iskolája is.⁵⁹ Halasi-Kun Tibort édesanyja 1923 nyarán Liptóújvárról Budapestre hozta, miként öccsét, Györgyöt is, s ettől kezdődően

⁵⁶ Életútjáról ld. Vojtech Kopčan, Za docentom Josefem Blaskovicsem. *Historický Časopis* 39 (1991) 127–128.

⁵⁷ Hazai, Gyula Németh, 12.

⁵⁸ A Magyarországon felnőtt neves amerikai történész, John Lukacs (1924–2019) egy magyarul adott interjújában a következőképpen nyilatkozott erről: „Lényegesen és kivételesen hozzájárultak mindehhez [ti. a Magyar Királyság felosztásához – H. J.] (főleg 1917–18-ban) a leendő utódállamok (talán leginkább a csehek) propagandistái. Elsősorban Párizsban, kivételesen Londonban is, valamint az Egyesült Államokban Masaryk és társai elsőrangúan képviselték, szorgalmazták alakuló államaik és népeik érdekeit, s még fontosabb: céljaik francia, angol (továbbá amerikai és olasz) támogatását.” John Lukacs, A magyar katasztrófa. Az első világháború. In: *Az első világháború következményei Magyarországon*. Szerk. Tomka Béla. Budapest, 2015, 39. Ld. továbbá Ádám Magda–Josef Hanzal, *Edvard Beneš. Arckép kettős tükörben*. Budapest, 2008; Andrea Orzoff, *Battle for the Castle. The Myth of Czechoslovakia in Europe, 1914–48*. Oxford, 2003.

⁵⁹ Szilágyi Erzsébet, *A Budapesti Református Gimnázium, a „Lónyay” története*. I. *Diákok 1859–1952, 1993–2009*. Budapest, 2009, 407; Uő, *A Budapesti Református Gimnázium, a „Lónyay” története*. II. *Események 1859–1952, 1993–2009. Tanárok 1859–1952, 1993–2009*. Budapest, 2009, 350.

a család Halasi-Kun Tibor házasságkötéséig (1941-ig) együtt élt valamelyik pesti kertés házaspár területén.⁶⁰ Édesanyjának valahol munkát kellett vállalnia, de a fiúk után némi özvegyi járulékot is kapott a MÁV-tól. Halasi-Kun Tibor elmondta, hogy szerény körülmények között éltek, de ami igazán kellett, az megvolt.

Halasi-Kun Tibor 8 évig, 1923-tól 1931-ig tanult a Lónyay utcai gimnáziumban az A osztályban. Osztálytársa volt a későbbi kiváló klasszika-filológus, a korai görög matematika nagy ismerője, Szabó Árpád (1913–2001); az erdélyi gyökerű Jékely Zoltán (1913–1982), a neves költő és könyvtáros; valamint Borzsák István (1914–2007), a kitűnő klasszika-filológus. Egy évvel alatta járt a B osztályba Benda Kálmán (1913–1994), a jeles magyar történész, akivel az 1970-es évektől kezdve, amikortól visszajárhatott Magyarországra, minden itthon tartózkodása során eltöltött egy estét. Ezeknek az alkalmaknak 1979-et követően többször e sorok írója is résztvevője volt.⁶¹ A Református Gimnázium egykori diákjairól 2009-ben megjelent kötetben azonban sem Kún Tibor, sem Halasi-Kun Tibor nem szerepel.⁶²

Halasi-Kun Tibor jeles gimnáziumi tanuló volt, csak tornából (testnevelésből) kapott mindig rossz jegyet. Az utolsó évben ebből felmentett volt, s így lehetett az 1930/1931-es tanév második félévében kitűnő tanuló. Nyolc évig tanult latint és németet, négy évig pedig ógörögöt.⁶³ Francia és angol nyelvtudását magánúton szerezte. Minden évben kapott pénzjutalmat jó tanulmányi eredményéért, erre rá is szorult, mivel édesanyja két fiút tartott el özvegyen. Halasi-Kun Tibor tanulmányai során leginkább a földrajz érdekelte, azon belül is a történeti földrajz, amelynek Magyarországon Csánki Dezső (1857–1933) és

⁶⁰ A kerület nevére nem tudok visszaemlékezni, pedig hallottam Halasi-Kun Tibortól, s lakás-címét sem találtam meg eddig egyetemi irataiban.

⁶¹ Benda Kálmán, a hú osztálytárs Halasi-Kun Tibor halálát követően kondoleáló levelet írt Éva néninek. Ebből pár sor megjelent az *Archivum Ottomanicum* 1993–1994. évi emlékkötetében „Amikor utoljára Budapesten találkoztunk, akkor is arról beszélt, hogy milyen munkába kezdett, és mit szeretne rövidesen befejezni. Sajnos erre már nem futotta idejéből – munkássága így is maradandó. Többször beszéltem fiatal magyar turkológusokkal, Tibort tekintik példaképüknek, az ő nyomába szeretnének lépni.” Memorial Mosaic, 25. Benda Kálmán ezt követően 1994. március 13-án hunyt el.

⁶² Szilágyi, *A Budapesti Református Gimnázium*. I.

⁶³ *A Budapesti Református Gimnázium értesítője az 1923–24. iskolai évről*. Közzétette Ravasz Árpád. Budapest, 1924, 13; *A Budapesti Református Gimnázium értesítője az 1924–25. iskolai évről*. Közzétette Ravasz Árpád. Budapest, 1925, 14; *A Budapesti Református Gimnázium értesítője az 1925–26. iskolai évről*. Közzétette Ravasz Árpád. Budapest, 1926, 22; *A Budapesti Református Gimnázium értesítője az 1926–27. iskolai évről*. Közzétette Ravasz Árpád. Budapest, 1927, 30; *A Budapesti Református Gimnázium értesítője az 1927–28. iskolai évről*. Közzétette Ravasz Árpád. Budapest, 1928, 36; *A Budapesti Református Gimnázium értesítője az 1928–29. iskolai évről*. Közzétette Ravasz Árpád. Budapest, 1929, 37; *A Budapesti Református Gimnázium értesítője az 1929–30. iskolai évről*. Közzétette Ravasz Árpád. Budapest, 1930, 40; *A Budapesti Református Gimnázium értesítője az 1930–31. iskolai évről*. Közzétette Ravasz Árpád. Budapest, 1931, 45.

Kogutowitz Manó (1851–1908) voltak a megalapozói.⁶⁴ Mivel a fiatal Halasi-Kun Tibor jól tudott szláv nyelveket, a Balkán-félsziget történeti földrajzában kívánt új felfedezéseket tenni. 1931-ben a gimnáziumi tanulók országos földrajzversenyén harmadik helyezett lett.⁶⁵ Iskolájáról egy Budapesten a *Magyar Nemzet*nek 1984-ben adott interjújában így nyilatkozott: „A Lónyay utcai gimnáziumba jártam, s ma már tudom, *szinte mindent ennek az alma maternek köszönhetek*” (kiemelés az eredetiben).⁶⁶

Halasi-Kun Tibor 1928. május 28-án, pünkösdhétfőn konfirmált 58 iskola-társával együtt, ami a lelki érésen túl a felnőtt reformátusok közé való belépést is jelentette.⁶⁷ Nem volt különösebben templomba járó, de egész életében magyar kálvinistának tartotta magát. Ezen semmit sem változtatott az, hogy felesége, Éva néni mélyen hívő katolikus volt, s két fiát is római katolikusnak keresztelték.

Írásbeli érettségi magyar irodalomból, latinból és matematikából volt, ezek 1931. május 15-én, 16-án és 18-án zajlottak le. Az igazi megmérettetésre, a szóbeli érettségire egy hónappal később került sor.

Halasi-Kun Tibor vizsgájára szorgalmasan tanulva aligha gondolhatott arra, hogy ez a szóbeli érettségi, amelyre 1931. június 18-án vagy 19-én került sor, neki egész életére szóló elkötelezettséget fog hozni. A vizsga elnökének, Dr. Jalsoviczky Károly vallás- és közoktatásügyi minisztériumi tanácsosnak az érettségiztetés rutinfeladat volt. Nem úgy a vizsga menetét ellenőrző kormánykiküldöttnek, Németh Gyulának, a jeles turkológusnak, aki maga is a református felekezethez tartozott, sőt a gyülekezeti életben is szerepet vállalt, ezért is hívták a református gimnáziumba érettségiztetni.

Találkozásukat Halasi-Kun Tibor hozzátételezen a következőképp mesélte el e sorok írójának: „Németh Gyula az érettségi vizsgán megkérdezte, mivel akarok egyetemi éveim alatt foglalkozni. Mondtam, hogy a Balkán-félsziget történelmi földrajzával, és ahhoz tökéletesítem a szláv nyelvekben való járatosságomat. Fiatalember – mondta –, a török nélkül semmire sem megy, mert a balkáni helynévanyag tekintélyes része török, vagy annak hatása alatt alakult. Jöjjön hozzám a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Keleti Intézetébe!” Ez tartalmában egyezik azzal, ahogyan erre Schütz Ödön, aki mint egyetemi társ számos alkalommal hallhatta a történetet,

⁶⁴ Izsák Éva, Bécs–Budapest–Belgrád regionális geopolitikai szerepe a XIX–XX. században. In: *Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései*. Szerk. Hajdú Zoltán–Pap Norbert–Tóth József. Pécs, 2001.

⁶⁵ *A Budapesti Református Gimnázium értesítője az 1930–31. iskolai évről*, 28.

⁶⁶ Raj Tamás, „A keleti kultúrák egymásra utaltak”. Halasi-Kun Tibor professzor a turkológiáról. *Magyar Nemzet* 1984. augusztus 10., 6.

⁶⁷ *A Budapesti Református Gimnázium értesítője az 1927–28. iskolai évről*, 13.

emlékezett vissza barátjáról írt nekrológiájában.⁶⁸ Halasi-Kun Tibor pedig a már említett 1984-es interjújában röviden a következőt nyilatkozta: „Az érettségén kormánybiztosként Németh Gyula elnökölt. Ő beszélt rá a turkológiára, s ezért az egyetemen hálás tanítványa lettem.”⁶⁹

Ezzel a véletlen találkozással és a professzori szigorral elmondott jótanáccsal eldőlt Halasi-Kun Tibor sorsa: Németh Gyula határozott meghívására turkológus lett.

Halasi-Kun Tibor gimnáziumi évei alatt Magyarország is megváltozott. Az ország túlélte a trianoni sokkot, és az új földrajzi keretek között gróf Bethlen István miniszterelnöksége (1921–1931) alatt átgondolt, lépésről lépésre történő országépítés kezdődött. 1927 elejétől a pengő bevezetésével a Magyar Királyságnak szilárd nemzeti valutája lett. Komoly iparfejlesztés indult el. Rómának és Budapestnek az első világháborút követő időszakban számos érdeke azonos volt: az Olasz Királyság kivezette a Magyar Királyságot a Trianon okozta diplomáciai elszigeteltségéből.⁷⁰ Az ifjú gimnazista olyan híreket olvashatott az újságokban, hogy hazája túl van a kemény időkön. Akkor még nem tudhatta, hogy az a miniszter, aki gimnáziuma fölött is örködött, a magyar történelem egyik legnagyobb formátumú kultuszminisztere volt: gróf Klebelsberg Kuno (1875–1932), aki 1922–1931 között szolgálta a magyar iskolaügy fejlesztését az alapfokú iskoláktól az egyetemekig.⁷¹ Az 1980-as évekbeli beszélgetéseinken gyakran felmerült a neve, Halasi-Kun Tibor mindig elismeréssel szólt róla.

A Lónyay utcai Református Gimnázium sajtós lenyomata volt az akkori magyar társadalomnak. A magyar reformátusok nagy szerepet töltöttek be a magyar állami életben, így Halasi-Kun Tibornak számos olyan osztálytársa volt, akinek édesapja valamilyen hivatalban dolgozott alacsonyabb vagy magasabb beosztásban. Néha egy-egy református arisztokrata is koptatta a gimnázium lépcsőit. Nagy számban voltak a diákok között lelkészgyermek, akiknek édesapja kisvárosban vagy faluban szolgált.⁷² Ők tisztában voltak a magyar társadalom számos égető szociológiai problémájával. Halasi-Kun Tibor tőlük ismerhette meg az alföldi társadalmat és a paraszti küzdelmeket, mert nyarait továbbra is többnyire felvidéki (szlovákiai) rokonainál töltötte vegyes, magyar–szlovák kisvárosi környezetben.

Iskolatársainak legalább negyede trianoni menekült volt, amint ő maga is. Jó barátjának, Benda Kálmánnak a családja nagyváradi volt: édesapja ezredesként

⁶⁸ Schütz, In Memoriam Tibor Halasi-Kun, 7–8.

⁶⁹ Raj, „A keleti kultúrák egymásra utaltak”, 6.

⁷⁰ Cartledge, *The Will to Survive*, 353–362; Romsics Ignác, *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, 1991, 179–181.

⁷¹ Ujváry Gábor, „Egy európai formátumú államférfi”. *Klebelsberg Kuno (1875–1932)*. Budapest–Pécs, 2014.

⁷² Szilágyi, *A Budapesti Református Gimnázium*. I. passim; Benda Kálmán, A Lónyay utcai Gimnázium. *História* 13 (1991) 5–6, 13–14.

szolgált az egykori fontos katonavárosban. Egyik napról a másikra ők is olyan földönfutók lettek, mint Halasi-Kun Tibor a szüleivel együtt.⁷³

Amikor első ízben találkoztam Halasi-Kun Tiborral, ő meglett korú professzor volt, jómagam pedig egyetemista. A kellemes beszélgetések során be kellett látnom, hogy nagyon jól ismeri a nemzetközi politikai élet mozgásait (s rám új ismeretek tárházát zúdította), mosolyogva beszélt a világban megtörtént politikai pálfordulásokról, de nem szeretett határozott véleményt mondani, mindig egy kicsit sejtelmes maradt. Nem hagyta, hogy érzelmei és sérelmei mindent felülírjanak, s ezek vezessék véleménynyilvánítását. Ezt barátai közül többen naivitásnak tartották, véleményem szerint azonban ez inkább a sokat látott ember élettapasztalata, aki tanúja volt lelkesedéseknek, csalódásoknak, áskálódásoknak, cserbenhagyásoknak és sok minden másnak. Úgy tűnik, gimnazistaként is inkább tanult, mint hogy végtelen politikai viták résztvevője lett volna: készült a jövőre, amely sohasem olyan lett, mint amilyet tervezett, vagy amilyenre számított.

Halasi-Kun Tibor politikai gondolkodásában – iskolája hatására is – a magyar református ethoszt követte. Bármennyire is tisztelte szülőhazáját, az Osztrák–Magyar Monarchiát, a Habsburgokkal való magyar történelmi küzdelmekben függetlenségpárti volt. Habár ennek az ő életében már aligha volt politikai relevanciája, ez napjainkig része a magyar történelemtől szóló hazai diskurzusnak. Érettségiző diákként már jól tudta, hogy a Magyar Királyságnak egy gyorsan változó világban magának kell megállnia a lábán, még akkor is, ha ez nehéz vagy szinte lehetetlen.

Azon döntése nyomán, hogy Németh Gyula javaslatát elfogadva életútját a turkológia felé fordította, a Török Köztársaság és a többi türk nép kilépett földrajzi atlaszai lapjairól, és figyelme, gondolkodása egy olyan világ felé fordult, amelynek megismeréséért és boldogulásáért fél évszázadig küzdött.

Néhány gondolat Németh Gyula turkológiai iskolájáról (1932–1950)

Németh Gyula felszólítása az érettségiző gimnazistának, hogy „fiatalember, turkológiát kell tanulnia”, egyben hallgatótoborzás is volt ahhoz a programhoz, amelyet a Magyar Tudományos Akadémián 1927. január 3-án adott elő a neves intézmény centenáriumi megemlékezései keretében *Akadémiánk és a keleti filológia* címmel.⁷⁴ Az előadásban részletes áttekintést adott a magyar orientalisztika történetéről, hangsúlyozva benne a Magyar Tudományos Akadémia történelmi szerepét. Németh Gyula világosan látta, hogy nem csupán a magyar turkológiá-

⁷³ Péter Katalin, Köszöntő. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993, 9–10.

⁷⁴ Németh Gyula, *Akadémiánk és a keleti filológia*. Budapest, 1928. Németh Gyula 1922-től volt a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Ld. Róna-Tas, *Németh Gyula*, 73.

nak, amelynek egyetemi professzora volt, hanem a magyar orientalisztika egészének együtt kell tovább erősítenie a magyar és nemzetközi kutatási és oktatási beágyazottságát. Azt is jól tudta, bár előadásában e tekintetben elég visszafogott volt, hogy az egyes orientalisztikai területeken a kutatásnak és az oktatásnak új struktúráját kell létrehozni. Ez azonban csak akkor lehet sikeres, ha a magyar orientalisztikának szervezettebb nemzetközi kapcsolatai alakulnak ki; másrészt pedig ha a hazai turkológia új módon kapcsolódik a magyarságtudományhoz: a magyar őstörténet komplex kutatásához, középkori türk kapcsolataink monografikus feltáráshoz, a magyarországi oszmán hódítás forrásainak kiadásához s a 19–20. századi török megújulási mozgalmak történetének és irodalmának magyar szempontú feltáráshoz. Az előadás záró fejezetében ezt olvashatjuk:⁷⁵

„Büszke lehet Akadémiánk az elmúlt évszázad alatt a keleti filológia terén kifejtett munkásságára, – mondhatnám, – ha ebben a percben különös nyomatékkal nem érezném a felelősség súlyát, mely a meddő elégedettség helyett minden erőnk lehető teljes kifejtésére ösztönöz. [kiemelés tőlem – H. J.]

Annyi bizonyos, hogy az elmúlt száz év keleti filológiai eredményeire a Magyar Tudományos Akadémia azzal az érzéssel tekinthet vissza, hogy a jövő száz év munkássága meg van alapozva.

Bár elmondhatná ugyanezt az, aki száz év múlva beszámol – a mi munkásságunkról.”

A zárószavak *expressis verbis* kimondják, hogy Németh Gyula 1927-ben az orientalisztika megújulást hozó fejlesztéséért szállt síkra. Szavait súlyossá tette az akkorra kivívott akadémiai és egyetemi tekintélye, nemzetközi turkológiai kapcsolattrendszere, de az is, hogy maga mögött tudhatta a volt Eötvös-collegisták segítségét, akik fontos szerepet tölthettek be a magyar tudományos és egyetemi életben, s kapcsolataik számai, ha kellett, a kormányfőig is elértek. Németh Gyulának 1930-ban jelent meg a *Honfoglaló magyarság kialakulása* című kötete,⁷⁶ amely nem csupán összegzése volt az addigi kutatásoknak, hanem egy magyar őstörténeti kutatási programnak is alapvető útvezetője lett: terv arra, hogy miként lehet a magyar keletkutatást és az őstörténetet egy rendszerben ötvözni.⁷⁷ Ennek szervezeti megvalósításához az is lehetőséget teremtett, hogy Kmoskó Mihály egyetemi tanár, a jó nevű arabista és teológus 1931. április 8-án váratlanul elhunyt.⁷⁸ Ezt követően Németh Gyula lett a Keleti Szeminá-

⁷⁵ Németh, *Akadémiánk*, 17–18.

⁷⁶ Németh Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, 1930.

⁷⁷ Róna-Tas, *Németh Gyula*, 111–126.

⁷⁸ Ormos István, *Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály 1876–1931*. Budapest, 2017, 247.

rium⁷⁹ vezetője, s az 1931/1932-es tanévben óráit is ennek keretei között hirdette meg, de ezzel egyidejűleg a Magyar Nyelvtudományi Intézetnek is vezető tanára volt.⁸⁰

Németh Gyula időközben javaslatokat tett a kari és az egyetemi vezetésnek a szemináriumi rendszer átalakítására a korábban már említett szempontjai alapján. Terveit elfogadták, és ezzel indulhatott meg az 1932/1933-as tanévben a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a Török Filológiai és Magyar Őstörténeti Intézet működése.⁸¹ Ez nyilvánvalóan összefüggésben volt azzal, hogy az 1932/1933-as esztendőben Németh Gyula a bölcsészettudományi karnak dékánja is volt.⁸²

Az új intézet létrehozásával kapcsolatos döntés akkor született meg – 1931 végén vagy 1932 elején –, amikor Magyarországon tetőzött a gazdasági világválság. Bethlen István miniszterelnök és vele együtt Klebelsberg Kuno kultuszminiszter 1931. augusztus 24-én lemondott.⁸³ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élén két éven belül két miniszter is volt, akik távol álltak attól a magyar tudós körtől, ahova Németh Gyula tartozott. Az átalakítási tervhez azonban nem kellett különösebb minisztériumi támogatás. Valójában az történt, hogy az új intézet tanár- és kutatóigényét a karon belüli átcsoportosítással oldották meg, ami arra utal, hogy Németh Gyulának komoly támogatói köre volt kollégái között. Az Intézet tekintélyét tovább emelte az, hogy a magyar őstörténeti kurzusok az 1932/1933-as tanévtől kezdve (egészen 1950-ig) kötelezők lettek

⁷⁹ A Pázmány Péter Tudományegyetem ránk maradt almanachjait átnézve úgy tűnik, hogy a turkológiának volt professzora, de nem volt tanszéke vagy intézete. Az 1921/1922-es tanévben találkozzunk először a Keleti Szemináriummal, amelynek igazgatója a remek ókorász, Mahler Ede volt, tanársegédje pedig Dávid Antal. Ld. *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Almanachja az MCMXXI–MCMXXII. tanévre. Lezárattott 1922 augusztus 31-én.* Budapest, 1922, 66. Az 1924/1925-ös tanévben a szemináriumot továbbra is Mahler Ede vezette, de a négy vezetőtanár egyike ekkor már Németh Gyula. Ld. *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Almanachja az MCMXXIV–MCMXXV. tanévre. Lezárattott 1925 augusztus 31-én.* Budapest, 1925, 68. A szeminárium vezetését az 1928/1929-es tanévben Kmoskó Mihály vette át. Ld. *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Almanachja az MCMXXVIII–MCMXXIX. tanévre. Lezárattott 1929 augusztus 31-én.* Budapest, 1929, 68. Az 1931/1932-es tanévben már Németh Gyula a Keleti Szeminárium vezetője. Ld. *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Almanachja az MCMXXXI–MCMXXXII. tanévre,* 96.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Igazgatója: Németh Gyula; vezetőtanára: Pröhle Vilmos; fizetés nélküli tanársegéde: Ligeti Lajos. Ld. *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Almanachja az MCMXXXII–MCMXXXIII. tanévre. Lezárattott 1933 augusztus 31-én.* Budapest, 1933, 81; Suzanne Kakuk, Cent ans d'enseignement de philologie turque à l'Université de Budapest. In: *Studia Turcica.* Ed. Lajos Ligeti. Budapest, 1971, 7–27; Róna-Tas, *Németh Gyula,* 57–58.

⁸² *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Almanachja az MCMXXXII–MCMXXXIII. tanévre,* 2.

⁸³ Romsics, *Bethlen István,* 236.

a Bölcsészettudományi Kar magyar és történelem szakos hallgatóinak is, akik a diákok többségét adták.

A Török Filológiai és Magyar Őstörténeti Intézet súlyát azonban leginkább az növelte, hogy együttműködést indított el a magyar őstörténet és a korai magyarság történetét illetően az egyes tanszékek, intézetek és professzorok között. Egy olyan új hálózat állt össze, amelynek máig élő hatása van a magyar bölcsészettudományban. A legfontosabb társprofesszorok és szakterületük a következők voltak: Moravcsik Gyula (1892–1972), bizantinológia; Melich János (1872–1963), szlavisztika; Györffy István (1884–1939), etnográfia; Gombocz Zoltán (1877–1935), magyar nyelvészet és nyelvtörténet. Utóbbi egyébként nyelvészeti kérdésekben Németh Gyula Eötvös Collegium-i mentora volt. Ligeti Lajos, aki Németh Gyula után a második ember volt az intézetben, részben magyar őstörténeti kérdésekkel foglalkozott, de ekkor már megkezdte önálló mongolisztikai útjának építését is, amelyet 1928–1930 közötti belső-mongóliai tanulmányútjával alapozott meg.⁸⁴ Minden említett professzor tanítványokat nevelt ki. Ők lettek Halasi-Kun Tibor egyetemi társai és barátai.

Németh Gyula számos ok miatt lett a magyar egyetemi élet meghatározó turkológusa és az őstörténet szakértője, majd 1918 végén a Pázmány Péter Tudományegyetem egyetemi tanára s az egyetemi turkológiai oktatás vezetője.⁸⁵ Vámbéry Ármin⁸⁶ (1832–1913) az ő egyetemi éve alatt (1909–1913) már idős volt, s inkább legenda, mint tanár.

A nagy tehetségű Thúry József⁸⁷ (1861–1906), aki az egyetemi katedrán Vámbéry örökébe lépett, hirtelen meghalt. Kúnos Ignác⁸⁸ (1860–1945) fiatalon a Pázmány Péter Tudományegyetem oktatója lett, de 1899–1922 között a József Nádor Tudományegyetemen a Keleti Kereskedelmi Akadémiát irányította, majd évekig Törökországban élt, így nem lehetett riválisa a fiatal Németh Gyulának.

A Némethnél kicsit idősebb Mészáros Gyula⁸⁹ (1883–1957) akadémiai karrierje katonai és diplomáciai szolgálatai miatt elakadt az első világháború idején, majd Magyarországról Törökországba kellett menekülnie, mert egyik szervezője volt a – Trianonért bosszút állni kívánó – csehszlovák korona és francia frank-hamisításnak.⁹⁰ Amikor az ügy nyilvánosságra került, Franciaország kérte a kiadatását. Musztafa Kemál azonban, akinek évekig tudományos és kulturális tanácsadója volt, menedékjogot biztosított neki. Mészáros 1943–1944-ben

⁸⁴ Az itt szerzett tapasztalatait foglalta össze 1934-ben megjelent könyvében: Ligeti Lajos, *Sárga istenek, sárga emberek*. Budapest, 1934.

⁸⁵ Róna-Tas, *Németh Gyula*, 47–50.

⁸⁶ István Vásáry, Vámbéry, Ármin. In: *Macar Türkologlar*, 240–243.

⁸⁷ Mária Ivanics–István Vásáry, Thury, József. In: *Macar Türkologlar*, 234–235.

⁸⁸ István Vásáry, Kúnos, Ignác. In: *Macar Türkologlar*, 140–143.

⁸⁹ István Vásáry, Mészáros, Gyula. In: *Macar Türkologlar*, 158–159.

⁹⁰ Andor Klay, Hungarian Counterfeit Francs: A Case of Post-World War I Political Sabotage. *Slavic Review* 33 (1974) 107–113.

résztevője volt a magyar és a brit kormány közötti isztambuli titkos tárgyalásoknak.⁹¹ A második világháborút követően az Egyesült Államokba emigrált, és ott is halt meg.

Pröhle Vilmos⁹² (1871–1946) a kolozsvári egyetem altajisztikai tanszékén tanított 1908–1916 között, majd átment az akkoriban alapított debreceni tudományegyetemre. 1920–1922 között Debrecen egyik parlamenti képviselője volt a magyar országgyűlésben. 1923-ban a kormányzó kinevezte a Pázmány Péter Tudományegyetem tanárának, ahol különböző keleti nyelveket oktatott. Nem volt azonban olyan beágyazottsága a budapesti egyetemen, hogy fiatal kollégája szárnyalását meg tudta volna akadályozni.

Nem kétséges, hogy a Németh Gyula-i iskolának az 1930–1943 közötti időszak a fénykora volt. Az intézet talapzata a turkológiai nyelvészet, a magyar–türk nyelvi kapcsolatok, valamint a magyarországi kunok és az oszmánok nyelvi hagyatékának kutatása volt, továbbá az Oszmán Birodalom története, habár annak meghatározó kutatója, Fekete Lajos (1891–1969)⁹³ csak 1939-ben lett az intézet professzora.

Németh Gyula a második világháború és az azt követő magyarországi politikai helyzet következtében sok fontos tanítványát elveszítette. Az intézetét azonban 1950-ig fenn tudta tartani, amiben annak is szerepe volt, hogy 1947–1949 között az egyetem rektori tisztét is betöltötte. 1950-ben a nagy egyetemi átszervezés keretében megszűnt a Török Filológiai és Őstörténeti Intézet, s vele a turkológiai és altajisztikai kérdések magyarságtudománnyal való összefonódottsága is. A Németh Gyula-i tanítási módszert azonban tanítványai Magyarországon és szerte a világban megőrizték; turkológiai szellemisége töredezetten ugyan, de máig velünk él.

Németh Gyulának tudományos céljai megvalósításához az 1930-as években tehetséges tanítványokra és munkatársakra volt szüksége. Ezt a törekvését a magyar tudományos élet egyértelműen támogatta, hiszen a világválság kellős közepén kapott intézetalapítási lehetőséget. Egy új tudósnemzedéket kívánt kinevelni, amellyel a magyar turkológiát és őstörténetkutatást új utakra terelheti. Ebben lett egyik legkiválóbb tanítványa és reménysége Halasi-Kun Tibor.

A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tanácsa 1931-ben hozta meg döntését a Török Filológiai és Magyar Őstörténeti Intézet létrehozásáról. Ennek azonban csak úgy volt értelme – miként azt már fentebb jeleztük –, ha a teljes kar metodológiája megújul, és általánosan bevezetik a prosezemináriumrendszert, amit elsődlegesen a magyar

⁹¹ Kállay Miklós, *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–44.* I. Budapest, 1991, 217, 319–320; Miklós Kállay, *Hungarian Premier. A Personal Account of a Nation's Struggle in the Second World War.* New York, 1954, 181.

⁹² István Vásáry, Pröhle, Vilmos. In: *Macar Türkologlar*, 184–187.

⁹³ Géza Dávid, Fekete, Lajos. In: *Macar Türkologlar*, 66–69.

nyelvészek szorgalmazták. Ez a döntés csak 1933-ban született meg, amire Németh Gyula utólag – az 1947. szeptemberi egyetemi évnnyitón – annak okán, hogy egyetemének két évre rektora lett, a következőképp emlékezett: „A prozemináriumi oktatás tehát megvalósult és folyik a Bölcsészeti Karon idestova 15 év óta. Az intézmény lényegében bevált, a Kar tanárai egyre erősebben veszik igénybe, s a bölcsészeti oktatás a prozemináriumok nélkül ma már nehezen képzelhető el.”⁹⁴ Az ekkor 57 éves Németh Gyula vallott arról is, hogy mit gondol az egyetemi tanításról:⁹⁵

„Az egyetemi tanár elsősorban tudós, az emberi szellem munkásságának egyik legfontosabb tényezője s nagy feladatának csak egyéni képességeivel, szelleme sajátos alkotottságával tud megfelelni. A tudomány haladását a kutatók lelki alkatának sokfélesége teszi lehetővé. A kutató, a problémák mélyére hatoló egyéniség az, amelyik a megfelelő képességekkel rendelkező fiatal lelket megkapja, magához kapcsolja, vele az egyetemi munka, a tudományos kutatás lényegét megérteti és az egyetem nevelő hatásának befogadására képessé teszi.

Ebből két dolog következik. Az egyik az, hogy *az egyetemi tanár nevelő munkáját soha előírás szerint nem végezheti* [kiemelés tőlem – H. J.], a másik az, hogy az egyetemnek és a kormánynak fokozott gonddal és felelősségérzettel kell az egyetemi tanárságra alkalmas tudós nevelőket kiválasztani.”

Akik ismerték Halasi-Kun Tibort, mind tudják, hogy ezeket a mondatokat akár ő is mondhatta volna. Nem kétséges, hogy Németh Gyula alapjaiban formálta tanítványa elképzeléseit a tudományosságról, az egyetemi oktatásról és a tanári-diák viszonyról.

Németh Gyula idézett 1947. évi beszédéből megtudhatjuk, hogy a prozemináriumrendszer bevezetése – amely saját egyetemi pénzügyi keretből történt – érintette egyes magas fizetést kapó professzorok járadékait, akiket azonban a prozemináriumi lobbis meggyőzött, s így 1934 és 1946 között közel száz fiatal kutatónak és oktatónak tudtak állást ajánlani s ezzel a magyar bölcsészet tudományos és oktatói utánpótlását biztosítani.⁹⁶

Amikor Németh Gyula beszéde elhangzott, a Magyar Kommunista Párt egyes műhelyeiben szovjet tanácsadók bevonásával már zajlott a magyar

⁹⁴ Németh Gyula Dr. 1947–48. tanévi rector magnificus székfoglaló beszéde: Nevelés az egyetemen. In: *A Pázmány Péter Tudományegyetem Tanácsának 1947. szeptember 20-i beiktató és tanévet megnyitó ünnepélyes nyilvános ülésén mondott beszédek*. Budapest, 1947, 26 (a továbbiakban: Németh, Nevelés az egyetemen).

⁹⁵ Németh, Nevelés az egyetemen, 25.

⁹⁶ Németh, Nevelés az egyetemen, 26.

felsőoktatás átalakításának tervezése, amelynek meglettek a hazai segítői is. Ez lépésről lépésre történt, természetesen Németh és a többi Eötvös-collegista kizorításával és mellékpályára állításával. 1950-ben az egyetem is új nevet kapott: az intézményt 1635-ben Nagyszombatban megalapító római katolikus bíboros Pázmány Péter (1570–1637) nevét 1950-ben báró Eötvös Loránd (1848–1919) fizikus nevére változtatták (a bárói cím elhagyásával), s így jött létre a napjainkban is ezen a néven működő Eötvös Loránd Tudományegyetem. Ez természetesen nem csupán névcsere volt, hanem teljes átszervezés mind az oktatáspolitikát, mind az intézményeket illetően. A változás a magyar orientalisztikát többnyire hátrányosan érintette, de erről akkor veszélyes lett volna beszélni.⁹⁷ Az új szovjet szelek kétségtelenül hoztak új lehetőségeket a magyar orientalisztikában, főleg egyes terepkutatások területén, minthogy azok a szovjet blokkhoz tartoztak. Törökország hidegháborús ellenfél lett, s Budapestről így kellett rá – kisebb-nagyobb olvadásokkal – tekinteni egészen a hidegháború végéig. Az akkori, Moszkvát szolgáló tudományátszervezési és szemléleti változtatások, amelyek a magyar orientalisztikát tudatosan letérítették a Németh Gyula-i útról, máig hatóan rányomták bélyegüket a magyar turkológiára.⁹⁸

Az egyetemi évek és a doktorátus Budapesten (1931–1935)

Halasi-Kun Tibor egyetemi tanulmányait 1931 szeptemberében a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Indogermán és keleti nyelvészet szakcsoportja keleti szemináriumában kezdte meg mint török filológia szakos bölcész. Erre és az ehhez hasonló szakokra nagyon kevesen jártak, mert az egyetem után leginkább csak tanári diplomával lehetett elhelyezkedni. Ez nagyon komoly határozottságra és elkötelezettségre vall a turkológiai tanulmányokat illetően egy olyan fiatalembernél, aki nem számíthatott számottevő családi támogatásra sem egyetemi éve alatt, sem azt követően. Halasi-Kun Tibor egyetemi tanulmányai kezdetétől tandíjmentességet élvezett, mivel kitűnő eredménnyel érkezett gimnáziumából, s egyetemi éve alatt is kiváló tanuló volt. Számos visszaemlékezés szerint akkor ő volt évfolyamának egyetlen török szakos hallgatója. Halasi-Kun Tibor egyetemi indexe nem maradt ránk, de a nyomtatásban is kiadott tanrendekből rekonstruálhatjuk, hogy mit tanult.

Az 1931/1932-es tanév első félévében Németh Gyula három kurzust tartott a hallgatóinak a Keleti Szemináriumában: 1) „*Oszmán-török nyelv. (Kezdőknek.)* Hetenként 2 óra.” 2) „*Az orkhoni feliratok.* Hetenként 2 óra.” 3) „*Válogatott*

⁹⁷ Ezzel kapcsolatban ld. Czeglédy Károly, *Orientalisztika*. In: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970*. Főszerk. Sinkovics István. Budapest, 1970, 554–569.

⁹⁸ Ld. Hazai, *Ellenszélben*, 235–253.

fejezetek a török filológiából. Hetenként 1 óra.”⁹⁹ Mindhárom kurzus Halasi-Kun Tibornak szólt. Az oszmán-török nyelvbe való bevezetés tankönyve Németh Gyula 1916-ban megjelent híres *Türkisches Übungsbuch*ja volt, amelyet kiegészítő köteteivel együtt – az arab betűs oszmán-török szövegeket latin betűre is átírva – a központi hatalmak (a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia) Oszmán Birodalomban szolgáló katonáinak készítette.¹⁰⁰ (E sorok írója Fodor Pállal közösen 1975–1976-ban még ebből sajátította el az oszmán-török nyelv alapjait Dávid Géza irányítása alatt.) Halasi-Kun Tibor az 1950-es, 1960-as években a mesterétől tanultakat követve e kiadványokat adta az oszmán-török nyelvet tanulni kezdő hallgatói kezébe a New York-i Columbia Egyetemen.¹⁰¹

Az orkhoni feliratokat tárgyaló kurzus bevezetés volt az ótörök írásbeliség kezdeteibe, amely ezt követően kellő eligazodást adott a hallgatónak a rovási írások bonyolult rendszerében is annak magyar vonatkozásaival együtt. A professzor valószínűleg ekkor fejezte be a nagyszentmiklósi aranykincs rovásfelirataival foglalkozó cikkét,¹⁰² s ezzel a fiatal tanítványt némiképp bevezette a tanulmányírás rejtelmeibe is. A harmadik kurzus arról szólt, amivel a professzor akkor épp foglalkozott: megítélésem szerint a besenyők és az onogur-bolgárok nyelvi emlékeivel, ami kapcsolódott a nagyszentmiklósi kincs feliratainak olvasásához is.

Halasi-Kun Tibor a török nyelv alapjait Abdul Latíf törökországi lektortól sajátíthatta el. Bár Abdul Latífról sohasem hallottam Halasi-Kun Tibortól, nyelvőrái számára minden bizonnyal kezdő szintűek voltak.¹⁰³ Az arab és/vagy

⁹⁹ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXI–MCMXXXII. tanév első felére.* Budapest, 1931, 58.

¹⁰⁰ Hazai, *Ellenszélben*, 35. A sorozat jelentőségéről a latin betűs írás törökországi bevezetését illetően ld. Agop Dilâçar, Prof. J. Németh’s Role in the Turkish Alphabet and Language Reform. In: *Hungaro–Turcica. Studies in Honour of Julius Németh.* Ed. by Gyula Káldy-Nagy. Budapest, 1976, 351–356.

¹⁰¹ Julius Németh, *Turkish Grammar: English adaptation of the German original by Tibor Halasi-Kun.* (Publications in Near and Middle East Studies, B/1.) ’s-Gravenhage, 1962; Julius Németh, *Turkish Reader for Beginners.* English adaptation of the German original by Tibor Halasi-Kun. (Publications in Near and Middle East Studies, B/2.) The Hague–Paris, 1966.

¹⁰² Németh Gyula, *A nagyszentmiklósi kincs feliratai.* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 30.) Budapest, 1932; Gyula Németh, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Mit zwei Anhängen.* I. *Die Sprache der Petschenegen und Kumanen.* II. *Die ungarische Kerbschrift.* (Bibliotheca Orientalis Hungarica, 2.) Budapest–Leipzig, 1934.

¹⁰³ Abdul Latíftot ebben a félévben el kívánták volna tanácsolni az egyetemről, ezt azonban az 1912. évi lektori szerződésére hivatkozva a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium visszautasította. Az ellene irányuló panaszok nem szüntek meg ezután sem. Az ezzel kapcsolatos iratokat ld. Az ELTE Levéltára, 745, 1017, 1053, 1090/1931–33, 973/1935–36, 780/1936–37. Az eljárás háttérében elsődlegesen Abdul Latífnak a muszlim hitre tért magyar tudós Germanus Gyulával (1884–1979) való vitája állt. Ld. Adam Mestyan, Materials for a History of Hungarian Academic Orientalism. The Case of Gyula Germanus. *Die Welt des Islams* 54 (2014) 4–33; Abdul Latífra

a perzsa nyelvbe Pröhle Vilmos vezette be, ezek közül valamelyiket kötelezően választania kellett. A turkológusoknak ebben a félévében további három fontos kurzusa volt. Az egyik Kúnos Ignác órája: „*A latinbetűs török népirodalom*. Hetenként 2 óra.” Ezenkívül Fekete Lajos két kurzust tartott: 1) „*Oszmánli-török elbeszélő kútfők olvasása. (Folytatás.)* Hetenként 1 óra.” 2) „*XVI. századbeli oszmánli-török oklevelek és iratok olvasása*. Hetenként 1 óra.”¹⁰⁴ Mivel mindkét professzor órája nyelvi felkészültséget igényelt, aligha valószínű, hogy a fiatal, de elszánt hallgató ebbe már be tudott volna kapcsolódni. Halasi-Kun Tibor több alkalommal elmondta e sorok írójának, hogy meghatározó tanárának tartotta Melich Jánost, a kiváló szlavistát. Nagyon valószínű, hogy a szláv nyelvekben jártas egyetemi hallgató felvette valamelyik kurzusát: 1) „*A szláv nyelvek összehasonlító nyelvtana. (Szóképzés.)* Hetenként 2 óra.” 2) „*A magyar nyelv jövevényszavai, (szláv, német, francia, olasz)*. Hetenként 2 óra.”¹⁰⁵

Az 1931/1932-es tanév második félévében a Keleti Szeminárium tanrendje némileg változott. Németh Gyula kurzusai a következők voltak: 1) „*Codex Cumanicus*. Hetenként 2 óra.” 2) „*Régi török prózairók*. Hetenként 2 óra.” 3) „*Válogatott fejezetek a török filológiából*. Hetenként 1 óra.” Ekkor kapta Halasi-Kun Tibor az első bevezetést a *Codex Cumanicus* kutatásába s ezzel együtt a krími tatár nyelvtörténetbe és a török nyelvek latin betűs átírásának szakirodalmába. Ez a témakör egyszersmind lehetőséget adott a két öntudatos magyar kunnak, hogy Németh Gyula professzor a fiatal Halasi-Kun Tibort a magyarországi kunok nyelvemlékeinek kutatásába bevezesse. Abdul Latífnál a török, Pröhle Vilmosnál pedig az arab vagy perzsa nyelv tanulását folytathatta. Fekete Lajos az első félévi kurzusait vitte tovább: ezek felvételéhez az ifjú hallgatónak még minden bizonnyal nem volt kellő török nyelvtudása.¹⁰⁶ Melich János folytatta a magyar nyelv jövevényszavaival foglalkozó kurzusát, de órát tartott az „ó-egyházi szláv nyelvtanról” és „a szlávok őskoráról” is.¹⁰⁷ Ezek valamelyikére az ifjú turkológus valószínűleg járt.

Az 1932/1933-as tanév első félévében, amikor Halasi-Kun Tibor másodéves volt, Németh Gyula a következő órákat tartotta a Keleti Szemináriumban: 1) „*Oszmán-török nyelv*. Hetenként 2 óra.” 2) „*Bevezetés a török nyelvészetbe*.

vonatkozóan ld. Fodor Pál, A budapesti imám. Kísérlet a boszniai muszlimok integrációjára (1909–1911). *Történelmi Szemle* 59 (2017/2) 315–323; Uő, The Budapest Imam. An Attempt to Integrate the Bosnian Muslims (1909–1911). *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 59 (2022) 181–194.

¹⁰⁴ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXI–MCMXXXII. tanév első felére*, 59.

¹⁰⁵ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXI–MCMXXXII. tanév első felére*, 63.

¹⁰⁶ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXI–MCMXXXII. tanév második felére*. Budapest, 1931, 54–55.

¹⁰⁷ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXI–MCMXXXII. tanév második felére*, 59.

Hetenként 2 óra.” 3) „*Válogatott fejezetek a török filológiából*. Hetenként 1 óra.”¹⁰⁸ Halasi-Kun Tibor ebben a tanévben kezdte el mesterével Moriz Wickerhauser (1815–1874) oszmánli szöveggyűjteményének¹⁰⁹ olvasását. Ezt Németh Gyula az oszmanisztikai képzés alapjának tartotta, s tanítványa ebben a New York-i Columbia Egyetemen is méltó követője maradt.¹¹⁰ Németh Gyula az ifjú turkológust maga vezette be a török nyelvészetbe és annak gazdag szakirodalmába. A „válogatott fejezetek”, miként már említettük, valószínűleg a professzor épp aktuális tanulmányírásainak témáival függhettek össze.

Halasi-Kun Tibor ekkor már minden bizonnyal felvette Kúnos Ignác óráját („*Török népszerű olvasmányok*. Hetenként 2 óra.”) és Fekete Lajos kurzusait is (1) „*Evlia Cselebi magyarországi utazása [török nyelven]*. Hetenként 1 óra.” 2) „*XVII. századbeli oszmán-török oklevelek olvasása*. Hetenként 1 óra.”). Abdul Latíf lektornál folytatta nyelvóráit, de Pröhle Vilmos hiányában arab- és perzsatanulásra ebben a félévben nem volt lehetősége.¹¹¹ Talán még volt ereje folytatni Melich Jánosnál, aki egyébként jó barátja volt Németh Gyulának, szlavisztikai tanulmányait is.¹¹²

Az 1932/1933-as tanév második félévében Németh Gyula kurzusai a Keleti Szemináriumban a következők voltak: 1) „*Bevezetés a török filológiába*. Heti 2 óra.” 2) „*Török prózairók*. Heti 2 óra.” 3) „*Válogatott fejezetek a török filológiából*. Heti 1 óra.”¹¹³ Németh Gyula kedvenc olvasmánya volt Reşat Nuri Güntekin (1889–1956) *Ökörszem (Çalikuşu)* című, 1922-ben megjelent regénye. Ez még arab betűs kiadásban jelent meg, ezt olvastatta diákjaival.¹¹⁴ Eközben – mivel a regény Anatóliában játszódik – felidézhetette hallgatóinak 1907-es és 1908-as, fiatalkori anatóliai utazásainak emlékét is. A professzor török filológiai bevezetés kurzusa szintén Halasi-Kun Tibornak szólt.

Ebben a félévben Kúnos Ignác a török népszínhátékokról (*orta oyunu [orta oyunu]*) tartott órát szövegolvasással egybekötve. Fekete Lajos heti 1 órában folytatta Evlia Cselebi magyarországi utazásáról szóló kurzusát, és tartott órát

¹⁰⁸ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXII–MCMXXXIII. tanév első felére*. Budapest, 1932, 57.

¹⁰⁹ Moriz Wickerhauser, *Wegweiser zum Verständniss der türkischen Sprache. Ein deutsch-türkische Chrestomathie*. Wien, 1853; Hóvári János, „Fuiumus Troes, fuit Ilium et ingens Gloria Teucorum”. Előszó Tefner Zoltán könyvéhez. In: Tefner Zoltán, *Nyelvtanítás a bécsi Keleti Akadémián 1754–1918*. Riga, 2018, 5–7.

¹¹⁰ Hazai, *Ellenszélben*, 38. Tervezett szótára a szöveggyűjtemény olvasásához (*An Ottoman-English Vocabulary to the Wickerhauser Chrestomathy*) sohasem jelent meg.

¹¹¹ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXII–MCMXXXIII. tanév első felére*, 58.

¹¹² *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXII–MCMXXXIII. tanév első felére*, 62.

¹¹³ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXII–MCMXXXIII. tanév második felére*. Budapest, 1932, 28.

¹¹⁴ Hazai, *Ellenszélben*, 36–37.

a 17. századi iratok olvasásáról is (szintén heti 1 órában). Ligeti Lajosnak két kurzusa volt: 1) „*Mongol lámakolostorok élete*. Heti 2 óra.” 2) „*Mongol nyelvtan és szövegolvasás*. Heti 1 óra.”¹¹⁵

Az 1933/1934-es tanév első félévében, amikor Halasi-Kun Tibor harmadéves volt, Németh Gyula a következő kurzusokat tartotta: 1) „*Oszmán török nyelv*. Heti 2 óra.” 2) „*Csuvas nyelv*. Heti 2 óra.” 3) „*Válogatott fejezetek a török filológiából*. Heti 1 óra.”¹¹⁶ A csuvas nyelv oktatása közben ismerhette meg az ifjú Halasi-Kun Tibor professzorának véleményét a magyar nyelv bolgár-török vagy onogur jövevényszavai körüli vitákról, amelyek őt nagyon személyesen érinthették, mivel ezek első, rendkívül alapos tudományos összegzését mestere és barátja, Gombocz Zoltán adta közre.¹¹⁷

Kúnos Ignác kurzusa ebben a félévben a török nyelvjárásokról szólt. A török dialektológia Németh Gyula számára alapvetően fontos volt, s neki köszönhetően a budapesti turkológiai iskola a balkáni török nyelvjárások kutatásának egyik rendkívül fontos kutatási központjává vált.¹¹⁸ Fekete Lajos pedig két oszmán történeti kurzust hirdetett: 1) „*Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába*. Heti 1 óra.” 2) „*XVII. századi török levelek olvasása*. Heti 1 óra.” Ezek az órák Halasi-Kun Tibornak rendkívül fontosak voltak, és Fekete Lajost éppúgy meghatározó mesterének tartotta, mint Németh Gyulát. Ligeti Lajos órái az 1241–1242. évi magyarországi tatárjárást ölelték fel: 1) „*A tatárjárás*. Heti 2 óra.” 2) „*Tatárjáráskori mongol források. Szövegolvasás*. (Magántanári előadás.) Heti 1 óra.” Ezekon Halasi-Kun Tibornak illett jelen lennie Ligeti Lajos fontossága okán, de azért is, mert a szemináriumnak mindig csak pár diákja volt. A török lektori órákat továbbra is Abdul Latíf tartotta.¹¹⁹

Az 1933/1934-es tanév második félévében Németh Gyula órái a következők voltak: 1) „*A török nyelvek leíró hangtana*. Heti 2 óra.” 2) „*XVIII. századi török történetírók*. (Szemelvények olvastatása.) Heti 2 óra.” 3) „*Válogatott fejezetek a török filológiából*. Heti 1 óra.”¹²⁰ Németh Gyula komplex nyelvészeti képzést kívánt adni diákjának; a hangtani kérdések ekkor kerültek sorra. A 18. századi történetírók olvasása pedig arról tanúskodik, hogy a harmadéves diáknak

¹¹⁵ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXII–MCMXXXIII. tanév második felére*, 28.

¹¹⁶ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXIII–MCMXXXIV. tanév első felére*. Budapest, 1933, 28.

¹¹⁷ Gombocz Zoltán, *Honfoglalás előtti török jövevényszavaink*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 7.) Budapest, 1908; Uő, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki, 1912.

¹¹⁸ Hasan Eren, Gyula Németh'e Armağan. In: *Németh Armağan*, IX–X.

¹¹⁹ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXIII–MCMXXXIV. tanév első felére*, 28–29.

¹²⁰ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXIII–MCMXXXIV. tanév második felére*. Budapest, 1934, 29.

magabiztos oszmán-török nyelvtudással kellett rendelkeznie, ezek ugyanis már nagyon nehéz szövegek.

Kúnos Ignác órája ebben a félévben a török nyelvújításról szolt heti 2 órában. Fekete Lajos folytatta tovább előző félévi két kurzusát, Ligeti Lajos úgyszintén, s zajlottak a lektori török nyelvórák is. Az indogermán és keleti nyelvészeti szakos hallgatóknak Tagliavini Károly (tulajdonképpen Carlo Tagliavini; 1903–1982) „*Balkán filológia (tekintettel az oláh nyelvre)*” címmel hirdetett órát.¹²¹ Halasi-Kun Tibor vlach/eflak kutatásai közben az 1980-as években többször is beszélt erről a kurzusról, amelynek gondolatai életének utolsó két évtizedében kutatásainak fontos talapatát adták.¹²²

Az 1934/1935-ös tanév Halasi-Kun Tibor utolsó (negyedik) hallgatói éve volt. Ennek első félévi tanrendje volt az első olyan, amely már a korábbi években elfogadott reformok jegyében jött létre. Ez már tükrözte a Török Filológiai és Magyar Östörténeti Intézet szellemiségét és tudományos törekvéseit, amely továbbra is az Indogermán és keleti nyelvészet szakcsoporton belül működött. Németh Gyula mint intézetvezető irányítása alatt az intézet öt kurzust hirdetett meg. Ezekből hármat Németh Gyula tartott: 1) „*Oszmán-török nyelv.* Heti 2 óra.” 2) „*A török nyelvek leíró hangtana.* Heti 2 óra.” 3) „*Válogatott fejezetek a török filológiából.* Heti 1 óra.” A magyar östörténeti prosezemináriumot Ligeti Lajos vezette heti 1 órában, Fekete Lajos pedig, szintén heti 1 órában, hódoltságkori történeti prosezemináriumot tartott.¹²³ A prosezemináriumokban aktív élet kezdődött: a hallgatóknak vagy dolgozatot kellett írniuk vagy jegyzetekre épülő előadást kellett tartaniuk. Ezekre a kurzusokra bármilyen szakosok jöhettek, s ezzel a turkológia és a magyar östörténet minden eddiginél jobban beágyazódott a bölcsészkar életébe.

A török nyelvórákat Abdul Latif lektor tartotta, Pröhle Vilmos pedig perzsa szövegolvasást hirdetett. Az arabtanítás feladatát megbízott előadó látta el, Ligeti Lajos pedig mongol nyelvet oktatott, de folytatódott Tagliavini Károly balkáni romanisztikai előadása is.¹²⁴ Halasi-Kun Tibor nyilván járt professzorai óráira, de ekkor már doktori értekezésének írására készült. Emellett tanúja volt annak, miként válik be Ligeti Lajos és Fekete Lajos mint a prosezemináriumok vezetői. Volt mire figyelnie, hiszen az östörténeti prosezeminárium vezetését Németh Gyula órá akarta bízni, és később rá is bízta.

Sinor Dénes, Schütz Ödön és a francia szakos Dienes Gedeon (1914–2005) ebben a tanévben kezdte meg tanulmányait Németh Gyula és Ligeti Lajos veze-

¹²¹ Uo.

¹²² Ld. például Tibor Halasi-Kun, The Rumanians of District Volahales Monostor and Sugya. *Archivum Ottomanicum* 8 (1983) 251–306.

¹²³ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXIV–MCMXXXV. tanév első felére.* Budapest, 1934, 42.

¹²⁴ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXIV–MCMXXXV. tanév első felére,* 43.

tése alatt a Török Filológiai és Őstörténeti Intézetben.¹²⁵ Schütz Ödön inkább Németh Gyula, Sinor Dénes pedig inkább Ligeti Lajos tanítványának tekinthető,¹²⁶ Dienes Gedeon, a későbbi híres tánc-történész pedig mindkettőjükének.

Az 1934/1935-ös tanév második félévében a Török Filológiai és Magyar Őstörténeti Intézet órákinálataiban annyi változás történt, hogy Németh Gyula professzor oszmán-török nyelvi kurzusán hallgatóival 18. századi oszmán-török szövegeket olvastatott.¹²⁷ A nehéz szövegek kiválasztása nyilvánvalóan Halasi-Kun Tibornak szólt, akinek ezekhez már megvolt a kellő nyelvi jártassága. A magyar őstörténeti proszeminárium vezetője Ligeti Lajos maradt, a hódolt-ságkorié pedig Fekete Lajos.¹²⁸ Az intézeti kereteken túl tartott órák között találjuk Fekete Lajos „*Evliya Cselebi Budáról szóló leírásának olvasása*” című kurzusát,¹²⁹ amely jól beleillett Halasi-Kun Tibor képzésébe. Kúnos Ignác órája „*A megújhdott török nyelv*” címet viselte,¹³⁰ amelyet minden török filológia szakos hallgató felvehetett. Abdul Latíf lektor pedig továbbra is gyakorlati török nyelvet tanított. Ebben a félévben kezdte meg Ligeti Lajos átfogó mongolisztikai kurzusait: 1) „*Az ázsiai hún birodalom bomlása. ... Heti 3 óra.*” 2) „*Dzsingisz khán. ... Heti 1 óra.*” 3) „*Forrásgyakorlatok az ázsiai húnok történetéből. (Šiki és Ts'ien Han-šu magyarázata ...)* Heti 1 óra.” 4) „*Mongol nyelv. ... Heti 2 óra.*”¹³¹ Ezek a kurzusok különösen Sinor Dénesre voltak nagy hatással, aki ezek nyomán döntötte el, hogy Belső-Ázsia kutatója lesz.¹³²

Halasi-Kun Tibor 1932–1935 között valamelyik nyarát a bulgáriai törökök között töltötte. Schütz Ödön mesélte e sorok írójának, hogy Németh Gyula diákjait nyaranta valamelyik dunai kereskedelmi hajóval Budapestről Ruszéba küldte, s onnan az ifjú turkológusok valamilyen előzetes szervezés keretében török falvakba mentek, hogy nyelvet tanuljanak, és közben tanulmányozzák az ottani nyelvjárásokat. Arra vonatkozólag, hogy ez Halasi-Kun Tibor esetében pontosan miként történt, még nem bukkantam forrásra.

¹²⁵ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem almanachja fennállásának 300. tanévében. Lezárattott 1935 augusztus 31-én.* Budapest, 1935, 138, 144. Sinor Dénes neve nincs a hallgatók között, de más források alapján megerősíthetjük, hogy ő is ebben a tanévben kezdte el tanulmányait.

¹²⁶ Pallag Zoltán, „1940 júniusában, amikor a németek elfoglalták Párizst, egy darab papíron firkálva kitaláltam Közép-Euráziát”. Pallag Zoltán beszélgetése a nyolcvankilenc esztendősinor Dénessel, az MTA tiszteleti tagjával. *Magyar Tudomány* 166 (2005/7) 884–885.

¹²⁷ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXIV–MCMXXXV. tanév második felére fennállásának 300. évében.* Budapest, 1934, 42.

¹²⁸ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXIV–MCMXXXV. tanév második felére fennállásának 300. évében,* 43.

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ Uo.

¹³² Pallag Zoltán beszélgetése Sinor Dénessel, 884–885.

Az egyetemi négy év – nyolc félév – Halasi-Kun Tibor számára tartalmasan telt el: olyan fiatal turkológus lett, aki otthon volt a magyar őstörténet vitatott kérdéseiben is.

Magyarország közben kilábalta a nagy gazdasági világválságból, s a kormányzat igazodni kezdett az új európai hatalmi helyzethez. Gömbös Gyula (1886–1936) miniszterelnök 1933 őszén Berlinbe utazott, és ezzel megkezdődött a magyar külpolitika Németországhoz láncolása.¹³³ Ezt azonban két befolyásos – időnként egymással együttműködő – politikai kör igyekezett ellensúlyozni, s Magyarországot az angolszász világ szövetségében tartani: a volt miniszterelnök, gróf Bethlen István és többnyire arisztokrata barátai, illetve gróf Teleki Pál földrajztudós köre, aki az Eötvös-collegisták egyik meghatározó támogatója volt, így azok – élükön Németh Gyulával – az ő holdudvarába tartoztak. Halasi-Kun Tibor hallgatóként többször is részt vett Teleki Pál előadásain, nem tartozott azonban abba a szűk körbe, amellyel a tudós politikus társaságban is rendre találkozott. A kultusztárca élén 1932-től kisebb megszakításokkal 1942 nyaráig Hóman Bálint (1885–1942) történész, egykori Eötvös-collegista állt, aki folytatta az egyetemfejlesztéseket,¹³⁴ amelyekből a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem is sokat profitált. Neki majd 1941-ben döntő szerepe lesz Halasi-Kun Tibor további életútjának alakításában.

A doktori előkészületek és vizsga (1935–1936)

Halasi-Kun Tibornak doktori dolgozata megírására az 1935/1936-os tanév állt rendelkezésére. Doktori védése és szigorlata azt jelentette, hogy befejezte egyetemi tanulmányait, és ezt követően alma matere oktatója lehet. Ez a fiatal turkológusnak nem csupán presztízst jelentett, hanem megélhetési okokból is nagyon fontos volt.

Halasi-Kun Tibor doktorátusának feltételeit a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának 1930. december 18-án elfogadott szigorlati szabályzata határozta meg.¹³⁵ A jelentkezéshez a legkülönbözőbb bizonyítványokat kellett benyújtania, amelyek az egyetem levéltárában nem maradtak fenn. A jelentkezés feltétele volt 4 tanév (8 félév) igazolása: a bizottság a külföldi egyetemek szemesztereit is elfogadta, ilyen azonban Halasi-Kun Tibor esetében nem volt. A szigorlati vizsga alapját a doktori értekezés benyújtása és megvédése képezte: „Doktori értekezésül csak oly

¹³³ Cartledge, *The Will to Survive*, 362–365.

¹³⁴ Ujváry Gábor, Hóman Bálint és a magyar konzervatív hagyomány. *Polgári Szemle* 5 (2009/2) 77–85.

¹³⁵ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXI–MCMXXXII. tanév első félévére*, 83–96.

önálló tudományos dolgozat fogadható el, mely a jelöltnek alapos tárgyismerté-
 téről és a tudományos kutatás módszereinek alkalmazásában való jártasságáról
 tanuskodik.”¹³⁶ Az értekezést 100 példányban kinyomtatva kellett a Dékáni
 Hivatalban benyújtani, bírálatára a dékán két opponenst jelölt ki. Kedvező
 bírálatuk esetén meghatározták és nyilvánosan kihirdették a védés időpontját.
 A sikeres védés után a jelöltnek szóbeli vizsgát kellett tennie a szabályzatban
 meghatározott témakörökben. A török filológia a Bölcsészettudományi Kar
 egyik önálló doktori területe volt a 42 kijelölt doktori iskola között. A turkoló-
 gus doktorandusz szóbeli vizsgájának fő tárgya „magyar nyelvészet, vagy sémi
 filológia, vagy valamelyik keletázsiai nyelv” lehetett, a melléktárgya pedig
 „valamely más nyelvészeti, vagy irodalomtörténeti szak”.¹³⁷

Halasi-Kun Tibor doktori témaválasztása minden bizonnyal Németh Gyu-
 lához kötődött. Professzorának ekkor már határozott törekvése volt, hogy az
 oszmán-török nyelvtörténet egyes korszakait – hangtan, mondatan, szókincs
 és nyelvjárások szempontjából – egymással párhuzamosan futó kutatásoknak
 kell rekonstruálniuk, hogy végül egy komplex oszmán-török nyelvtörténet
 születhesen meg. Ehhez kiváló forrás volt a 15. század közepéről Gennadios
 Scholarios (1400–1473 körül)¹³⁸ konstantinápolyi ortodox pátriárka 1455–1456-
 ban II. Mehmed szultánnak bizánci görög nyelven írt keresztény hitvallása,
 amelyet egy Ahmed nevű kádi törökre fordított, de szövegét nem arab, hanem
 görög betűkkel jegyezte le. Ezt Martin Crusius/Kraus (1526–1607) 1584-ben
 Tübingenben kiadta, így az oszmán–bizánci filológiában azóta valamennyire
 ismert volt.¹³⁹ Halasi-Kun Tibor 1936-ban a görög betűkkel írt oszmán-török
 szöveg hét kéziratáról tudott. Két vatikáni kéziratról és az egyik párizsiról
 fényképfelvétele volt, s egy további párizsit a francia fővárosban személyesen
 tanulmányozott (erre az utazásra valószínűleg 1936 elején került sor). A többi
 három kézirathoz nem jutott hozzá.¹⁴⁰

A gimnáziumi tanulmányai során az ógörögben kiváló jártasságot szerzett
 Halasi-Kun Tibornak valószínűleg nem okozott különösebb nehézséget – talán
 ezért is választotta Németh Gyula ezt a témát éppen neki – a görög kurzív betűk
 azonosítása és átírása. Az értekezés egyik érdeme a görög betűs török szöveg-
 korpusz megteremtése, amelyhez magyar fordítást is készített. Ezt követte az
 egész szöveg komplex nyelvészeti elemzése, amelyhez a szerző egy remek

¹³⁶ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXI–MCMXXXII. tanév első félévére*, 86.

¹³⁷ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXI–MCMXXXII. tanév első félévére*, 92.

¹³⁸ Vö. Marie-Hélène Blanchet, *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472). Un intellectuel Orthodoxe face à la disposition de l'empire Byzantin*. (Archives de l'Orient chrétien, 20.) Paris, 2008.

¹³⁹ Halasi Kun, Gennadios török hitvallása, 140.

¹⁴⁰ Halasi Kun, Gennadios török hitvallása, 144.

szöszedetet is mellékelt.¹⁴¹ Ez a görög betűs szövegek átírásában úttörő munka angolul csak 1992-ben jelent meg az *Archivum Ottomanicum*-ban, így a nemzetközi szakirodalom sajnos csak félévszázados késéssel ismerhette meg.¹⁴²

A dolgozat az ifjú kutatót rendkívül komoly szerkesztési munkára kényszerítette: egyszerre kellett latin és görög betűs írógépet használnia. A Királyi Magyar Egyetemi Nyomdában, ahol kiváló nyomdászok dolgoztak – és remek ólombetűkészletekkel rendelkeztek –, állandóan jelen kellett lennie, hogy a mellékjelek a megfelelő helyekre kerüljenek, s gyakran korrektúrázania, hogy a szövegben minél kevesebb hiba maradjon. Ez Halasi-Kun Tibornak egy életre szóló bevezetés volt a könyv- és folyóiratkiadásba, amelyet élete végéig nagy kedvvel és nagy hozzáértéssel folytatott. Ennek valószínűleg Németh Gyula is örült, mert számos esetben ő is egyszerre volt szerkesztő és kiadó, s látta, hogy ebből a munkából sok mindent átadhat ifjú tanítványának.

Halasi-Kun Tibor ekkor már – mint végzett hallgató – nem volt kötelezhető óralátogatásra, de szinte bizonyos, hogy amikor tehette, részt vett Németh Gyula, Ligeti Lajos vagy Fekete Lajos óráin. Nagyon valószínű, hogy Halasi-Kun Tibor dolgozatírását segítő hirdette meg Németh Gyula az 1935/1936-os tanév második félévében „*Az oszmán-török irodalom Konstantinápoly elfoglalásáig*” című, heti két órás kurzusát.¹⁴³

A doktori vizsga – védés és szigorlat – időpontja 1936. december 18. volt.¹⁴⁴ Halasi-Kun Tibornak az értekezést már jóval a vizsga előtt, az 1936/1937-es tanév kezdetekor (1936. szeptember–október táján) 100 példányban kinyomtatva le kellett adnia a Dékáni Hivatalban.¹⁴⁵ Két bírálója két tanára, Németh Gyula és Pröhle Vilmos volt, akik munkáját elfogadták.¹⁴⁶ A szigorlaton főtárgya a török filológia volt (a feltett kérdést nem ismerjük), s a feleletéért *summa cum laude* minősítést kapott.¹⁴⁷ Melléktárgyai a következők voltak (a feltett kérdéseket itt sem ismerjük): 1) Magyar nyelvészet. Vizsgáztató: Zsirai Miklós (1892–1955); eredmény: *summa cum laude*. 2) Magyar irodalom. Vizsgáztató:

¹⁴¹ Halasi Kun, Gennadios török hitvallása, 139–247.

¹⁴² Tibor Halasi-Kun, Gennadios' Turkish Confession of Faith. *Archivum Ottomanicum* 12 (1987–1992) 5–103.

¹⁴³ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXXXV–MCMXXXVI. tanév második felére*. Budapest, 1936, 44.

¹⁴⁴ *Bölcsészdoktori szigorlatok 1925/26–1937/38*, 164 (Halasi Kun Tibor a 28. doktorandusz az 1936/1937-es tanévben).

¹⁴⁵ Nyilván ez került be még a védés idején a megjelenés előtt álló *Kőrösi-Csoma Archivumba*. A dolgozatot a magyar tudományos élet is értékelte. A *Pesti Hírlap* 1937. április 29-ei számában adott hírt arról, hogy Halasi-Kun Tibor *Gennadios török hitvallása* című doktori dolgozatáért a Magyar Tudományos Akadémia éves közgyűlésének dicséretét kapta. Ld. Az Akadémia nagydíját Zechmeister László pécsi egyetemi tanár kapta. Kiosztották a jutalmakat. *Pesti Hírlap* 1937. április 29., 4.

¹⁴⁶ *Bölcsészdoktori szigorlatok 1925/26–1937/38*, 164.

¹⁴⁷ Uo.

Horváth János (1878–1961); eredmény: *summa cum laude*. A szigorlat általános eredménye: *summa cum laude*.¹⁴⁸ Mindkét vizsgáztató Eötvös-collegista volt, akik Németh Gyula baráti köréhez tartoztak. Ez persze nem jelentette azt, hogy a jelölttel elnézők lettek volna, legfeljebb csak megértők.

A doktorrá avatás napja 1936. december 19. volt.¹⁴⁹ Ezen minden bizonnyal részt vett Halasi-Kun Tibor édesanyja és öccse, aki akkor már magyar katonatiszti iskolában tanult, továbbá a fiatal turkológus hallgatók közül valószínűleg Schütz Ödön és Györffy György (Sinor Dénes nem, mert ő 1936 őszétől Berlinben hallgatott előadásokat). Azt pedig már sohasem fogjuk megtudni, hogy a két fiatal turkológus társaságában ott volt-e az ünnepségen Metzger Éva, Halasi-Kun Tibor későbbi hűséges társa.

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ Uo.

MISCELLANEA

Száler Péter

Ghata-dzsátaka, avagy hogyan térítette meg a Buddha Krisnát?*

Előszó

Az olvasó a következőkben a *Ghata-dzsátakát* (*Ghaṭa-jātaka*),¹ vagyis a Krisna (Kṛṣṇa)-történetnek a *Tipitakában* (*Tipiṭaka*), azaz a páli nyelvű buddhista kánonban fennmaradt változatát ismerheti meg. A történet szerint a Buddha valaha Krisna Ghata (Ghaṭa) nevű öccseként született a Földre, hogy jobb belátásra térítse a fiát gyászoló bátyját.

Krisna felbukkanása a buddhista irodalomban első pillantásra jól illeszkedik Paul Hacker elméletéhez, miszerint az indek vallásosságát döntően az inkluzivista gondolkodás határozta meg. Hacker azt figyelte meg, hogy a szubkontinensen születő különféle vallási tradíciók jellemzően úgy tekintettek egymásra, mint önmaguk valaha érvényes, adott korban már meghaladott változataira.²

Ez a jelenség talán legkézenfekvőbben az egyes vallások legendagyűjteményeiben érhető tetten, hiszen a különféle vallási közösségek mitológiai rendszerint reflektáltak egymás isten- és hősalakjaira. Habár ily módon az inkluzivizmus valamennyi ind vallásban megnyilvánult, fontos hangsúlyozni, hogy közösségenként jellemzően eltérő stratégiák mentén bontakozott ki.

A Siva (Śiva) elsőbbségét hirdető saivák (*śaiva*) például kezdetben úgy dolgozták fel a velük rivalizáló, Visnu (Viṣṇu) tiszteletét gyakorló vaisnavák (*vaiṣṇava*) történeteit, hogy azok valójában Siva érdemeiről tegyenek tanúbizonyságot.³ A *Szkanda-purána* (*Skanda-purāṇa*) például beszámolt arról, hogy miképp mentette meg Visnu a világmindenséget Naraszinha (Narasimha), vagyis emberoroszlán képében.⁴ Amíg a történet vaisnava változatai a gonosz

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.1.135>

* A tanulmány a K 142535 számú NKFIH-projekt támogatásával készült.

¹ A cikkben a páli, illetve szanszkrit szavak magyaros átírásban szerepelnek, az IAST szerinti tudományos átírásuk kizárólag az első előfordulásukkor van megadva.

² Kósa Gábor, A buddhizmus Kínába érkezésének inkluzivista elmélete. In: *Religion(es). A vallás és a vallások.* (AFION Könyvek, 3.) Szerk. Déri Balázs. Budapest, 2018, 375.

³ Sanne Dokter-Mersch, *Revealing Śiva's Superiority by Retelling Viṣṇu's Deeds.* Proefschrift (Universiteit Leiden). Leiden, 2021, 165–166.

⁴ *Skanda-purāṇa* 70.11–71.73; ld. *The Skandapurāṇa. V. Adhyāyas 70–95.* Ed. by Peter Bisschop–Yuko Yokochi. Boston–Leiden, 2018.

démonkirály, Hiranjakasipu (Hiranyakaśipu) megölésével boldog véget értek, addig a saiva elbeszélésben a démont legyőző Naraszinha ellenfele helyébe lépett, és tovább folytatta az emberek sanyargatását, mivel nem volt képes levét-közni oroszlán mivoltából származó vadállati természetét. A valódi megváltást a saiva értelmezés szerint így végül a Naraszinhával leszámoló Siva hozta el az emberiség számára. A saivák inkluzivizmusával kapcsolatban figyelemre méltó továbbá az is, hogy a vaisnava mitológia adoptálásához és relativizálásához a buddhizmus és a dzsainizmus esetében az irántuk tanúsított ignorancia képében bizonyos mértékű exkluzivizmus társult.⁵

A vaisnavák körében elsősorban az *avatárak* (*avatāra*), azaz az istenség alászállásainak a tisztelete adott teret az inkluzivista gondolkodásnak. Jóllehet az egyes vaisnava közösségek meghatározott számú *avatāra* tiszteletét állították középpontba, a tanítást elsők között megfogalmazó *Bhagavadgītā* (*Bhagavadgītā*) szerint a világot irányító törvény, a *dharma* hanyatlása szükségszerűen idézi elő Visnu Földön való megjelenését.⁶ Ez az elképzelés tehát lehetőséget kínált arra, hogy Visnu követői a későbbiekben más hagyományok népszerű alakjait is az általuk tisztelt istenség alászállásaiként azonosítsák.

A politikai hatalmat birtokló harcosokkal, azaz a *ksatrijákkal* (*kṣatriya*) végző Csatabárdos Rámához (*Rāma*) a korai elbeszélésekben például számos saiva attribútum kapcsolódott, ami valószínűvé teszi, hogy a személyében egy eredetileg Sivához kötődő istenséget vettek fel a vaisnava panteonba.⁷ Ennél jóval látványosabban példázza az inkluzivizmust a történeti Buddha felbukkanása Visnu Földre szállásai közt. Az eredetileg valamennyi *sramana* (*śramaṇa*) közösséget megtestesítő hamis aszkéta alakjából kibontakozó Buddha-*avatárát* a vaisnavák eleinte a démonok hamis tanítójaként, majd az állatáldozatok kritikusaként értelmezték.⁸

Az avatáraknak az inkluzivista gondolkodásban játszott szerepe párhuzamba állítható a saivák *gana* (*gaṇa*)-kultuszával. A Siva kíséretét alkotó, gyakran gnómszerű figurákként ábrázolt *ganák* sorában rendszerint különféle lokális istenségek tűntek fel, amelyek közül a legnépszerűbbek (például Mahākāla [Mahākāla]) idővel Siva aspektusaiként kanonizálódtak.⁹

⁵ Peter C. Bisschop, *Inclusivism Revisited: The Worship of Other Gods in the Śivadharmaśāstra, the Skandapurāṇa and the Nīśvāsamukha*. In: *Tantric Communities in Context*. Ed. by Nina Mirniġ–Marion Rastelli–Vincent Eltschinger. Wien, 2019, 531–532.

⁶ *Mahābhārata* 6.26.7–8 (*Bhagavadgītā* 4.7–8); ld. *The Mahābhārata*. I–XIX. Ed. by Vishnu Sitaram Sukthankar et al. Poona, 1927–1966.

⁷ Adalbert Gail, *Paraśurāma Brahmin and Warrior*. *Indologica Taurinensia* 6 (1978) 152.

⁸ Brian Black–Jonathan Geen, *The Character of “Character” in Early South Asian Religious Narratives: An Introductory Essay*. *Journal of the American Academy of Religion* 79 (2011) 17.

⁹ Phyllis Granoff, *Mahākāla’s Journey: from Gaṇa to God*. *Rivista degli studi orientali* 77 (2003/1) 107–110.

Valószínűleg ugyancsak az inkluzivizmus motiválta a sajátos dzsaina (*jaina*) kozmológia kialakulását. A dzsaina hitvilágban a hindu mitológia két meghatározó hőséből, Krisnából, azaz Vászudévából (*Vāsudeva*) és Balarámából (*Balarāma*), azaz Baladévából (*Baladeva*) az egyes korokban a jó oldalán harcba szálló hősök archetípusai váltak. A dzsaina felfogás szerint a *vászudévák* (*vāsudeva*) és a *baladévák* (*baladeva*) azért születtek, illetve születnek időről időre a Földre, hogy harcot vívjanak az erkölcsi rosszat megtestesítő *prativászudévákkal* (*prativāsudeva*), azaz ellen-*vászudévákkal*. A *vászudévák*, *baladévák* és *prativászudévák* által alkotott háromfős csoportok korszakonként kilencszer jelennek meg, és közöttük Krisnán, illetve Balarámán túl az ind mitológia további népszerű alakjai azonosíthatók, mint például a *Rámájana* (*Rāmāyaṇa*) főhőse, Ráma Dásarathi (*Rāma Dāsarathi*) (*baladéva*), az öccse, Laksmāna (*Lakṣmaṇa*) (*vászudéva*) és a velük harcoló tízfejű démonkirály, Rávāna (*Rāvaṇa*) (*prativászudéva*).¹⁰ A dzsaina vallást jellemző inkluzivizmus természetét jól szemlélteti, hogy a *vászudévák* érdemeik ellenére rendszerint a pokolban végzik, mivel a *prativászudévák* megölésével újra és újra ellenszegenek a vallás központi tanításának, az *ahinszá* (*ahimsā*), vagyis a nem ártás parancsának.¹¹ A *vászudévákat* és a *baladévákat* övező tisztelet ily módon törvényszerűen alá van rendelve a dzsaina tanokat kinyilatkoztató huszonnégy *tīrthankara* (*tīrthaṅkara*) kultuszának.

A Buddha korábbi születéseit elmesélő *dzsátaka* (*jātaka*)-gyűjtemény mindezek fényében könnyen beilleszthető az inkluzivista gondolkodás imént ismertetett megjelenései közé. Habár a Buddha korábbi életeinek az elbeszélése kézenfekvő lehetőséget kínált arra, hogy követői más, rivális kultuszokat építsenek be saját hagyományukba, a buddhista történetek valamelyest mégis eltérnek a korábbi példaktól. Amíg ugyanis a dzsainák, a saivák és a vaisnavák valamilyen szinten viszonylagossá próbálták tenni a rivális kultuszok népszerű alakjait, addig a korai buddhizmushoz köthető történetekben ez a fajta törekvés nem igazán érhető tetten. Habár a *Ghata-dzsátaká*ban a Buddha mint Krisna tanítója tűnt fel, a szöveg teljesen figyelmen kívül hagyta az alakja körül kibontakozó vallási mozgalmakat, és a hőst mint a fiát elvesztő apa archetípusát használta fel egy, a gyász helyes feldolgozását bemutató tanmesében.

A más hagyományokból kölcsönzött istenségek hierarchizálásának, illetve relativizálásának a hiánya elsősorban talán a buddhizmus vallássá válásának a sajátosságaira vezethető vissza. Jóllehet a Buddhát az egyik nagy világvalás alapítójaként tisztelik, működése során ő maga rendszerint elhatárolódott attól, hogy különféle kozmológiai, metafizikai és más vallási témákban véleményyt nyilvánítson. A későbbiekben létrejövő, magukat vallási közösségekké

¹⁰ Jonathan Geen, Fair Trade and Reversal of Fortune: Kṛṣṇa and Mahāvīra in the Hindu and the Jaina Traditions. *Journal of the American Oriental Society* 79 (2011/3) 69–70.

¹¹ Geen, Fair Trade and Reversal of Fortune, 70.

szervező buddhista csoportok ily módon rendszerint arra kényszerültek, hogy a saját magukkal hozott mitológia alapján próbálják megválaszolni ezeket a kérdéseket. A gyakorlatban ez a helyzet eredményezhette, hogy a buddhizmust a világon mindenhol nagy mértékű szinkretizmus jellemzi.¹²

A *dzsátaka* mint műfaj tehát a buddhista retorika segítségével lényegében a kánonba emelte a szubkontinens népszerű történeteit, amelyek párhuzamai elsősorban a *Pancsatántrában* (*Pañcatantra*), illetve a nagy szanszkrit eposzokban, a *Mahábháratában* (*Mahābhārata*) és a *Rámájánában* őrződtek meg.¹³ A *Ghata-dzsátakát* ebből a szempontból mindenekelőtt a Krisna-történet egyik korai forrásaként, mintsem annak buddhista átdolgozásaként érdemes olvasni.

A szanszkrit nyelvű Krisna-életrajzokban a hős tevékenységének alapvetően két szakaszát lehet megkülönböztetni. Krisna a fiatalságát a Mathurá (Mathurā) melletti erdőkben töltötte. Itt pásztorok nevelték fel, mivel az országot uraló nagybátyja, Kansza (Kaṃsa) egy jövendölés miatt már gyermekkorában végezni akart vele. Miközben Krisna a pásztorok életmódját követte, számos, főként állat formájú démontól védte meg a közösségét, mígnem felnöve gonosz nagybátyját is megölte.

Kansza halála után azonban több külső támadás érte Mathurát, amelyek végül arra kényszerítették Krisnát, hogy a nemzetségével együtt a mai Gudzsarát (Gujarāt) területén Dváaraká (Dvāarakā) néven alapítson új fővárost. A felnőttkor történeteiben azonban nem csupán a helyszínben tértek el, hanem a költözéssel párhuzamosan Krisna ábrázolása is jelentősen megváltozott. A korábbi, birkózásban jártas pásztorfiút a tökéletes *ksatrija* képe váltotta fel, aki a pusztakezes harc helyett diszkosza segítségével számolt le a többségében *ksatrija* ellenfeleivel.¹⁴

Míg egyes kutatók a két Krisna-alak közti különbséget az istenség tudatos, fokozatos feltárulkozásaként értelmezték,¹⁵ addig mások arra következtettek, hogy a Krisnát övező, ma ismert kultusz eredetileg két, egymástól független hagyomány összeolvadásából jöhetett létre.¹⁶ A két Krisna-figurát ennek megfelelően gyakran eltérő szövegforrásokkal is azonosították, azaz a dváarakái történeteket a nagy szanszkrit eposzhoz, a *Mahábháratához*, míg a mathurái mon-

¹² Ruzsa Ferenc, A buddhizmus és más vallások. In: *Religio(nes). A vallás és a vallások*. Szerk. Déri Balázs. Budapest, 2018, 352–355.

¹³ Vekerdi József, *Dzsátakák. Buddhista születésregék*. Budapest, 1998; <https://terebe.hu/keletkultinfo/dzsatakak.html> (2023. február 13.).

¹⁴ Robert P. Goldman, A City of the Heart: Epic Mathura and the Indian Imagination. *Journal of the American Academy of Religion* 106 (1986/1) 479–480.

¹⁵ Madeleine Biardeau, Études de mythologie hindoue. V. Bhakti et avatāra (suite). *Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient* 65 (1978) 204–220; Susmita Pande, Kṛṣṇa Kathā in the Vaiṣṇava Purāṇas. In: *Purāṇas, History and Itihāsas*. Ed. by Vidhya Nivas Mishra–N. S. S. Raman. New Delhi, 2014, 566–568.

¹⁶ Goldman, A City of the Heart, 482; Friedhelm Hardy, *Viraha-bhakti. The Early History of Kṛṣṇa Devotion in South India*. Delhi–New York–Oxford, 1983, 70; S. N. Tadapatikar, The Kṛṣṇa Problem. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute* 10 (1929/3–4) 324.

dakört az előbbi függelékeként (*kila*) számon tartott *Harivansához* (*Harivaṃśa*) kapcsolták.¹⁷ A valóságban ezzel szemben a Krisna életét bemutató *Harivansa* mindkét mondaör történeteit tartalmazza, és ily módon láthatóan azt az üzenetet közvetíti, hogy a Mathurában tisztelt pásztoristen azonos a *Mahābhārata*-beli eseményeket döntően befolyásoló harcossal.

Habár a *Ghata-dzsátakában* a *Harivansához* hasonlóan ugyancsak mindkét mondaör elemei megtalálhatók, a történetben megjelenő Krisna alakja az előzővel szemben döntően a dvárakái herceggel mutat hasonlóságot. A szöveg a főhősre például következetesen a dvárakái mondaörben preferált Vászudéva néven hivatkozik,¹⁸ míg a Krisnának megfeleltethető Kanha (कण्हा), illetve a Késavával (Keśava) azonosítható Készava (Kesava) nevek csupán a versbetétekben fordulnak elő. A Vászudéva névvel kapcsolatban továbbá azt is fontos megemlíteni, hogy a hindu hagyomány jellemzően a *Harivansától* kezdve „Vászudéva (Vasudeva) fia” jelentésű patronimaként értelmezte. Egy elterjedt feltételezés szerint azonban Vászudéva eredetileg egy másodlagos „pszeudofigura” lehetett, akinek a Krisna apjával való azonosítása az archaikus Vászudéva név elemzéséből születhetett meg.¹⁹ Ezt az elméletet támogatja a *Ghata-dzsátaka* is, hiszen Krisna apjaként Vászudéva helyett egy Upaszágara (Upasāgara) nevű királyfit nevez meg.

A dvárakái hagyomány dominanciájából következően Mathurá, illetve a hozzá kapcsolódó hőstettek csak marginálisan vannak jelen a buddhista elbeszélésben. Jóllehet a szanszkrit források révén a város Krisna szülőhelyeként vált ismertté, a *dzsátaka* mind a hős születését, mind Kansza birkózóversenyen való megölését egy másik helyhez, az azonosítatlan Aszitandzsanához (Asitañjana) köti, míg Mathurát csupán a Krisnát nemző Upaszágara otthonaként említi meg.

Ugyancsak a dvárakái történetekkel való kapcsolatra mutat rá, hogy a *dzsátakabeli* Krisna rendszerint a diszkoszát alkalmazza ellenfeleivel szemben, míg a hindu hagyomány szerint ez a fegyver a mathurái mondaörben egyáltalán nem jelenik meg.²⁰

A hős *ksatrija*-mivoltát tovább erősíti, hogy a *dzsátaka* történetét döntően meghatározza Krisna világhódító hadjárata. Ezzel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a szöveg semmilyen utalást nem tartalmaz Krisna *Mahābhārata*-beli harcokban vállalt szerepére, azaz úgy tűnik, hogy a hős életében a saját hadjárata volt az egyetlen meghatározó háborús konfliktus. Ez a motívum pár-

¹⁷ John L. Brockington, *The Sanskrit Epics*. Boston–Leiden–Köln, 1998, 327.

¹⁸ A *Harivansa* kritikai kiadását alapul véve, a rekonstruált szövegen belül a Mathurához kapcsolódó történetekben (*Harivaṃśa* 48–78; ld. *The Harivaṃśa. Being the Khila or Supplement to the Mahābhārata*. Ed. by Parashuram Lakshman Vaidya. Poona, 1969) mindössze négyszer szerepel a Vászudéva név, szemben a későbbi, dvárakái szakasszal (*Harivaṃśa* 80–113), amely hatvanegy előfordulást tartalmaz.

¹⁹ Tadapatrikar, *The Kṛṣṇa Problem*, 272.

²⁰ Goldman, *A City of the Heart*, 480.

huzamba állítható a dzsainák *Mahābhārata*-történetével, amelyben a Kauravák (Kaurava) és a Pándavák (Pāṇḍava) helyett a fő ellentét Krisna és az ismert világot uraló magadhai király, Dzsarászandha (Jarāsamdha) közt húzódik.²¹

Habár Norvin Hein a *dzsátaka* szövegéből a Krisna gyermekkoráról szóló történetek széles körben való elterjedésére következtetett,²² az elmondottak fényében úgy gondolom, hogy a buddhista történetet valójában a felnőtt Krisna alakja határozta meg, ami mellett ugyancsak tetten érhető az a *Harivansából* ismert törekvés, amely a dvárakái harcost a mathurái pásztorfiúval kívánta azonosítani. A buddhista feldolgozásban a különbséget azonban az jelenti, hogy míg a *Harivansában* a két hősalak egymástól jól elkülöníthető maradt, addig a *dzsátaka* az ifjúkor történeteiben szereplő pásztort a dvárakái Krisna alakjára cserélte le.

FÜGGELÉK

A Ghata-dzsátaka fordítása (*Jātakatthavaṇṇanā* 10.16)²³

Északon van egy Kansa nevű ország. A fővárosát Aszítandzsanának hívják.²⁴ Egykor [itt] uralkodott Mahákansa. [A királynak] született két fia, Kansa és Upakansa, valamint egy lánya, Dévagabbhá. Azon a napon, amikor ez a [lány] a világra jött, [összeültek] a jövőbelátó bráhmanák, és a következő jóslatot fogalmazták meg:

– Dévagabbhá fia véget fog vetni Kansa országának és nemzetségének.

²¹ Eva De Clerq, *The Jaina Harivaṃśa and Mahābhārata Tradition: A Preliminary Study*. In: *Parallels and Comparisons. Proceedings of the Fourth Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purāṇas*. Ed. by Mislav Ježić–Petteri Koskikallio. 2009, 402–404.

²² Norvin Hein, *A Revolution in Kṛṣṇaism: The Cult of Gopāla. History of Religions* 25 (1986/4) 306.

²³ A magyar fordítás alapvetően a Fausbøll-féle (PTS edition) kiadáson alapul (ld. *The Jātaka, Together with Its Commentary. Being Tales of the Anterior Births of Gotama Buddha*. IV. Ed. by Viggo Fausbøll. Kopenhagen–London–Strassburg, 1887, 79–89), kivéve a 149–151. sorszámú verseket, amelyek teljes formában csak a Buddha Jayanti Tipitaka Series (BJT edition) kiadásában szerepelnek; ld. http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/2_pali/1_tipit/2_sut/5_khudd/jataka4u.htm (2023. október 12.). A magyarra fordított szöveget összevetettem a *dzsátaka* elterjedt angol, illetve német nyelvű fordításaival: Julius Dutoit, *Das Buch der Erzählungen aus früheren Existenzen Buddhas*. IV. Leipzig, 1912 (ld. <https://www.palikanon.com/khuddaka/jataka/j454.htm> [2023. október 12.]); William Henry Denham Rouse, *The Jātaka or Stories of the Buddha's Former Births*. IV. Cambridge, 1901, 50–57.

²⁴ Mind Kansa (Kaṃsa) ország, mind a főváros, Aszítandzsana (Asitañjana) földrajzi elhelyezése bizonytalan. A város azonosításával kapcsolatban Heinrich Lüders vetette fel, hogy esetleg azonos lehetett a *Harivansában* (*Harivaṃśa* 85.9) említett, Kálajavana (Kālayavana) születéstörténetében szerepet játszó Amitandzsajával (Amitañjaya). Ld. Heinrich Lüders, *Die Jātakas und die Epik. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 58 (1904/4) 696–697.

A király szerette a lányát, ezért képtelen volt végezni vele. [Tudta, hogy] a fiai is tisztában vannak [a jövődöléssel], ezért életét leélve [békében] távozott el. [Mahákansza] halála után Kanszából király, Upakanszából pedig alkirály lett. Ők az [emberek] megvetésétől tartva [ugyancsak] életben hagyták a húgukat. Úgy határoztak, hogy senkihez sem adják hozzá, és egy tornyos házba költöztették, hogy ott lakjon vénlányként, miközben [egy pillanatra sem] vették le róla a szemüket. Dévagabbháról [ettől kezdve] egy Nandagópá nevű szolgálólány gondoskodott, miközben a helyet a szolgáló férje, Andhakavenhu őrizte.²⁵

Ugyanebben az időben Uttaramadthurában²⁶ Mahászágara volt a király. Neki is két fia született, Szágara és Upaszágara. Miután az apjuk eltávozott, a trónt Szágara, az alkirályi címet pedig Upaszágara örökölte meg. Upakansza és [Upaszágara jó] barátok voltak, [hiszen hajdanán] ugyanannak a tanítónak a családjában nevelkedtek. Így, miután Upaszágarának a bátyja háremében elkövetett bűne miatt menekülnie kellett, az elfogatás elől Kansza országban, Upakanszánál talált oltalomra. Az alkirály bemutatta [barátját] Kansza királynak, aki nagy megbecsülést tanúsított iránta.

[Ezután egy alkalommal, amikor] Upakansza a főutcán sétált, megpillantotta a tornyos házat, ahol Dévagabbhá [lakott].

– Kié ez a ház? – tudakolta [a barátjától]. Miután az elmesélte [a tornyos ház] történetét, [Upakansza szíve] szerelemre gyúlt a lány iránt.

Egy másik nap Dévagabbhá vette észre Upaszágarát, miközben az Upakanszával sétált a főutcán.

– Ki lehet ez? – kérdezte.

– Mahászágara fia, Upaszágara – felelte Nandagópá.

Dévagabbhának ennyi elég is volt ahhoz, hogy beleszeressen [Upaszágarába. A száműzött herceg pedig] kis idő elteltével úgy határozott, hogy megvesztegeti Nandagópát:

– Nővérem, kérlek, mutasd be nekem Dévagabbhát!

– Mi sem könnyebb ennél, uram – válaszolta a szolgáló, majd tudatta a dolgot [úrnőjével].

Mivel Dévagabbhá már korábban elkötelezte magát [Upaszágara] iránt, alighogy értesült erről, rögtön a beleegyezését adta.

Amikor eljött az este, Nandagópá jelt adott Upaszágarának, és bevezette a palotába. Ő az éjjelt ezután Dévagabbhával töltötte. Ettől kezdve újra és újra találkoztak, mígnem Dévagabbhá teherbe esett. A várandósságot [nem lehetett eltitkolni], a dolog kis idő múltán kitudódott.

²⁵ Habár Kansza széles körben Krisna nagybátyjaként ismert, a legkorábbi szanszkrit nyelvű Krisna-életrajznak tartott *Harivansa* még egymás unokatestvéreiként mutatta be őket (*Harivamsa* 48.38a, 65.77c, 65.88c).

²⁶ A páli szövegben szereplő Uttaramadthurá (Uttaramadhurā) minden bizonnyal megfeleltethető a hindu hagyomány Krisna-történetében központi szerepet játszó, mai Uttar Pradés (Uttar Pradés) területén található Mathurának. Az 'észak' jelentésű *uttara-* (*uttara-*) előtagra vélhetően azért volt szükség, hogy megkülönböztesse a helyet a déli Madhurától, azaz a Pándják (Pāṇḍya) hasonló néven ismert fővárosától, Maturaitól (Lüders, *Die Jātakas und die Epik*, 696).

[A királyi] testvérpár, [Kansza és Upakansza] ekkor elővette Nandagópát, [aki ijed-
tében] mindent elmondott, csakhogy megkönyörüljenek rajta. A fivérek az igazságot
megtudva így tanakodtak:

– [Dévagabbhá] a húgunk! Nem ölhetjük meg csak úgy! Ha lánynak ad életet, akkor
[valójában] nincs is probléma. Elég lesz akkor végeznünk vele, ha esetleg fiút hoz
a világra.²⁷

Ennek megfelelően átadták a húgukat Upaszágarának. Miután a várandósság ideje
letelt, Dévagabbhának lánya született. Alighogy a fivérek értesültek erről, nagy vigado-
zásba kezdtek, és [az újszülöttnak] az Andzsanadévi nevet adták,²⁸ míg [Upaszágarát]
birtok gyanánt a Góvaddhamána²⁹ nevű faluval ajándékozták meg.

[Ettől kezdve] Upaszágarára és Dévagabbhá ezen a helyen lakott. [Idővel] Dévagabbhá
ismét teherbe esett. Ugyanezen a napon történt, hogy Nandagópá is várandós lett. Miu-
tán mindkettőjük kihordta a gyermekét, Dévagabbhá egy fiúnak, míg Nandagópá egy
lánynak adott életet. Mivel Dévagabbhá tartott tőle, hogy megölik a fiát, ezért titokban
Nandagópára bízta a gyermeket, [a szolgáló] lányát pedig magához vette.

Amikor a gyermekek születését bejelentették, a [királyi] fivérek így érdeklődtek:

– Fiú- vagy lánygyermek született?

– Lány – felelte Dévagabbhá, és a bátyjai jóváhagyták, hogy felnevelje.

Ezt követően, ugyanilyen módon Dévagabbhá tíz fiút, Nandagópá pedig tíz lányt
hozott a világra. [A fivérektől tartva] a fiúgyermek Nandagópá,³⁰ míg a lányok
Dévagabbhá mellett nevelkedtek. A titkukról senki sem tudott.

Dévagabbhá legidősebb fia a Vászudéva, a második a Baladéva, a harmadik a
Csandadéva, a negyedik a Szurijadéva, az ötödik az Aggidéva, a hatodik a Varunadéva,

²⁷ A hindu hagyomány szerint Kansza még ennél is kegyetlenebbül viselkedett, hiszen a
Devagabbhának megfeleltethető Dévakí (Devakī) fiait a születésüket követően azonnal megölte.
Sőt, amíg a dzsátakabeli Kansza a lánygyermekeket nem tekintette veszélynek, addig a *Harivansa*
szerint a gonosz király a Krisnával elcsérélt kislánynak sem kegyelmezett meg (*Harivamśa* 48.1–
51). A történetnek egyébként a hindu hagyományon belül is ismertek más változatai, hiszen a
Harivansában található dvárakái szakaszban Ékánansá (Ekānamśā) néven felnőttként is szerepel
a korábban megöltnek mondott lány (*Harivamśa* 96.11–14).

²⁸ Andzsanadévi bizonyára megfeleltethető a *Harivansából* ismert Ékánansának. Suvira
Jaiswal úgy vélte, hogy ennek az istennőnek a kultusza valaha dominánsabb lehetett, mint Krisna
és Balaráma tisztelete. A véleménye szerint többek között erre utal Andzsanadévi elsőszülöttsége,
illetve hogy a történet végére a testvérek közül csak ő marad életben (Suvira Jaiswal, *The Origin
and the Development of Vaiṣṇavism*. Delhi, 1967, 67).

²⁹ A hely valószínűsíthetően azonos a mathurái mondakörből ismert Góvardhana (Govardhana)-
hegygel, amelyet a legenda szerint Krisna ernaiként emelt fel, hogy védelmet nyújtson a pászto-
roknak a rájuk mérges Indra esőjétől (*Harivamśa* 61.1–64).

³⁰ A buddhista történetből ismert szolgálólány a hindu hagyományban Nandagópá néven
Krisna és Balaráma nevelőapjaként jelenik meg.

a hetedik az Addzsuna, a nyolcadik a Paddzsuna, a kilencedik a Ghata, a tizedik pedig az Ankura nevet kapta.³¹

[A királyi szolgál], Andhakavenhu³² fiai idővel úgy váltak ismertté, mint a tíz szolgálfi. Felserdülve szilárd és kemény [férfiak] lettek. Nagy erővel bírtak, és ádáz természetéről [tettek tanúbizonyságot]. Fosztogatásaik rendszeressé váltak. Még [attól sem riadtak vissza, hogy] eltulajdonítsák a királynak szánt ajándékokat.³³

Az emberek [a dolgot megelégedve] a király udvarában gyűltek össze, és így panaszkodtak:

– Andhakavenhu sarjai, a tíz szolgálfi az egész országot szétrabolja!

A király erre magához rendelte Andhakavenhut, hogy számonkérje:

– Hogy engedheted meg a fiaidnak, hogy lopjanak?

[A szolgálón] ekkor halálfélelem lett úrrá, és kegyelemért fohászokodva feltárta az igazságot:

– Uram, királyom, ezek nem is az én fiaim. Upaszágara nemzette őket.

A rémült király ezután összehívta a minisztereit, hogy megtudakolja, milyen módon lehetne elfogni a [szolgálfiakat]. Azok így okoskodtak:

– Felség, [Andhakavenhu fiait] birkózóknak tartják. Rendezz versenyt a városban! A küzdőtéren [könnyen] foglyul ejtethetjük őket, és végezhetünk velük.

[Kansza] két birkózót jelölt ki [a küzdelemre], Csánurát és Mutthikát.³⁴ Miután az [egész] városban kidoboltatta, hogy hét nap múlva [birkózó]verseny lesz, palotája kapujában elrendezte a küzdelem helyszínét: nézőteret készíttetett, feldíszíttette a küzdőteret,

³¹ A buddhista feldolgozással szemben a történet szanszkrit nyelvű változataiban Krisna Dévaki legfiatalabb gyermeke, és Kansza pusztítását rajta kívül csak a bátyja, Balaráma éli túl. A *Harivansa* elbeszélése szerint Dévaki méhében először a Sadgarbhák (Sadgarbha) néven ismert hattagú démons csoport fogant meg. Ezt követően Baladévát Vaszudéva még a világra jövelele előtt áthelyezte a másik felesége, Róhinī (Rohiṇī) méhébe, míg Krisnát a *dzsátaká*ban ismertett módon kicserélte Nandagópa és Jasodá (Yaśodā) lányával (*Harivaṃśa* 47.1–48.51).

Habár a *Harivansa* magját képző „Visnuparvan” (*Viṣṇuparvan*; *Harivaṃśa* 46–113) így módon Krisna és bátyja, Balaráma születéséről és tetteiről számol be, a szöveg első könyvéhez, a „Harivansaparvan”-hoz (*Harivaṃśaparvan*; *Harivaṃśa* 1–45) tartozik olyan genealógiai lista is, amely Vaszudéva tíz fiának az emlékét őrizte meg. A tízes szám (*dasa* [*daśa*]) emellett Krisna családjának a közkeletű elnevezésében, a Dasārha (Daśārha) szóban is visszaköszön. Ez alapján az sem elképzelhetetlen, hogy a tíz testvér ez utóbbinak az értelmezése nyomán jelent meg a buddhista történetben. Ezt az elgondolást erősíti a dzsaina hagyomány is, amely a Dasārhatkat az Andhakavenhunak (Andhakaveṇhu) megfelelő Andhakavrisni (Andhakavṛṣṇi) tíz fiaként azonosította (De Clerq, *The Jaina Harivaṃśa and Mahābhārata Tradition*, 402).

³² A történetben nevelőapaként feltűnő Andhakavenhu neve vélhetően a hindu Krisnához kötődő Andhaka (Andhaka) és Vrisni (Vṛṣṇi) nemzetségek emlékét őrzi. Ld. Edmund Hardy, *Eine buddhistische Bearbeitung der Kṛṣṇa-Sage. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 52 (1898/1) 31.

³³ Amíg a hindu hagyomány Krisna pásztorok közt töltött éveiehez számos népszerű történetet kapcsolt (*Harivaṃśa* 50–67), addig figyelemre méltó, hogy a buddhista feldolgozás az időszakkal kapcsolatban csupán a fivérek gaztetteiről emlékezik meg.

³⁴ A Krisna megölésével megbízott két birkózó megfeleltethető a szanszkrit nyelvű feldolgozásokból ismert Csánúrának (Cāṇūra) és Mustikának (Muṣṭika).

és győzelmi zászlókat helyezett el. Az egész város az izgalom tüzeiben égett, miközben egyre-másra helyezték el a székeket és üléseket.

A küzdőtéren [egyszer csak] Csánura és Mutthika tűnt fel. Ugrálva üvöltöztek, és közben tapsolva jártak körbe. [Természetesen] a tíz szolgafi [is egyhamar] ott termett. [Útközben] feldúlták a mosóemberek utcáját, és [a lopott portékákból] szép ruhákat öltöttek magukra. Ezután az illatszerárusoktól illatszereket, míg a virágkötőktől virágfüzereket zsákmányoltak.³⁵ [Ily módon] a testük [krémektől] fénylett, a nyakukban koszorúk lógtak, a füleikben pedig fülbevalók csüngtek, amikor a küzdőterre léptek. Üvöltve ugráltak, és a kezüket összeverve jártak körbe. Mihelyt Baladéva megpillantotta a feléjük ugyanilyen mozdulatokkal közelítő Csánurát, [undor fogta el]:

– Én ehhez kézzel biztosan nem fogok hozzáérni!

[Ezt végiggondolva] az elefántok istállójába [sietett, és] egy nagy, az állatok megkötésére szolgáló láncot vett magához. [Ezután] ordítva [tért vissza a küzdőterre]. A láncal célba vette Csánurát, majd a hasánál körbetekerve megkötözte. Miután szorított egyet a kötelékén, felkapta [ellenfelét], és a feje körül megforgatva [előbb] a földhöz vágta, [majd] a nézőterre hajította.

Az élettelen Csánurát látva a király a [másik] birkózót, Mutthikát küldte [harcba]. Az üvöltve állt elő. [A küzdőtéren] ugrálva [járt fel-alá, miközben] össze-összeverte a kezét. Baladéva [ökle azonban] őrá is lesújtott. Ettől az összetört csontú birkózó így dadogott:

– Én nem vagyok birkózó, nem vagyok birkózó!

– Engem nem érdekel, hogy birkózó vagy, vagy nem vagy az! – [mondta Baladéva, és ezt az ellenfelét is] a földhöz vágta, majd [ily módon] a halál torkába juttatva a nézők közé dobta.³⁶

Mielőtt azonban kilehelte volna a lelkét, Mutthika egy kérést fogalmazott meg:

– [A következő életemben] hadd lehessen jakkha,³⁷ hogy felfaljam [a gyilkosomat].

[A kérésének megfelelően] a Kálamattijának nevezett erdőben jakkha képében született újra.³⁸ [A birkózói kudarcát látva] a király nem bírt tovább a helyén maradni.

³⁵ A *Harivansa* szerint Krisna pontosan ugyanezek a helyeken keresztül érkezett meg a birkózóverseny helyszínére. Figyelemre méltó különbség azonban, hogy a *dzsátaka*-beli fosztogatással szemben a szanszkrit nyelvű mű egy alapvetően dicsőséges bevonulásról számol be, amely során Krisna megbüntette a tiszteletlen mosóembert, illetve megjutalmazta a nagylelkű virágárust és a segítőkész kenőcsös asszonyt (*Harivamśa* 71.6–36).

³⁶ A történet szanszkrit nyelvű feldolgoásaiban nem csak Balaráma, hanem Krisna is tevékenyen részt vesz a küzdelemben. A *dzsátakában* említett elefántistálló párhuzamaként a hindu hagyományban Kuvalajápida (Kuvalayāpīḍa), a rettenetes harci elefánt szerepel, akit Kansza a birkózók mellett ugyancsak Krisna és Balaráma megölésével bíz meg (*Harivamśa* 72.1–75.45).

³⁷ A *jakkhák* (*yakkha*) vagy szanszkritul *jaksák* (*yakṣa*) a buddhista történetekben jellemzően rossz szándékú lényekként tűnnek fel, szemben a hindu mitológiával, amely általában ambivalens tulajdonságokkal ruházza fel őket (Száler Péter, Apzaraszok és Jaksík: Az isteneket és az istenőket kísérő nőalakok. In: *ISTEN|NŐ. A Dévi-kultusz és a hagyományos női szerepek Indiában*. Szerk. Válóczy Róbert. Budapest, 2018, 126).

³⁸ Mutthika újjászületése a történet szanszkrit nyelvű változataiban nem szerepel.

– Tömlöcbe a tíz szolgálival – [parancsolta].

Ekkor azonban Vászudéva [elövette] a diszkoszát, és mindkét királyi fivér fejére lesújtott vele.³⁹

A tömeg rettenetesen megrémült. [Az emberek] a szolgálfiak lábai elé borultak, és oltalomért fohászkodva mutatták ki hódolatukat.

Miután a tulajdon nagybátyjaikkal, [Kanszával és Upakanszával] végeztek, és átvették az ország irányítását, [a szolgálfiak] a szüleiket is Aszítandzsana városába hozatták. A testvérek ekkor úgy határoztak, hogy egész Dzsambudípát⁴⁰ az uralmuk alá fogják hajtani. Otthonukat elhagyva [először] Kálaszéna⁴¹ király lakhelyére, Ajoddzshába⁴² mentek. A város ostrom alá vétele után kiirtották a szilárdan álló fák rengetegét, és ledöntötték a város falait. A király foglyul ejtését és az ország elfoglalását követően Dvárvatíba⁴³ vonultak.

Ezt a várost az egyik oldalról a tenger, a másik oldalról pedig egy [nagy] hegy szegélyezte.⁴⁴ Úgy tartották, hogy nem emberek lakta [vidék] ez. [Dvárvatí] felett [valójában] egy jakkha őrködött. Ha ez ellenséget látott, azon nyomban számárrá változott, és elüvöltötte magát. Ilyenkor a varázsereje az egész várost felemelte, és a tenger közepén egy szigetre vitte. Az ellenségek távozása után a [jakkha] ismét előjött, és visszajuttatta [a várost eredeti] helyére.

³⁹ Kansza diszkosszal való megölése jelentősen eltér a hindu hagyománytól, amely szerint Krisna pusztá kézzel fojtotta meg gonosz rokonát (*Harivaṃśa* 76.23–46). A hős cselekedete a hindu felfogás szerint azért jelentett különösen nagy büntetést, mert Krisna ezzel megfosztotta Kanszát attól, hogy harcshoz méltó, fegyver általi halált halhasson, és így a mennybe juthasson. Ld. Száler Péter, Menny és Pokol közt. Kansza megölése a Krisna-történetekben. *Ókor* 19 (2020/1) 43–45.

⁴⁰ Dzsambudípa (Jambudípa) vagy szanszkritul Dzsambudvípa (Jambudvípa) a Dél-Ázsiának megfelelő területe a hagyományos ind kozmológiában.

⁴¹ A Kálaszéna (Kālasena) névnek Kálájóna (Kālayona; a kézirati olvasat: Kálájána [Kālayāna]) formája is ismert, ezért feltételezhető, hogy az említett király a szanszkrit szövegekből ismert Kálajavanával azonos (Hardy, *Eine buddhistische Bearbeitung*, 36).

⁴² Jóllehet Ajoddzshá (Ayojjhā) azonosítása első pillantásra egyértelműnek tűnik a *Rámájanából* ismert Ajódhjával (Ayodhyā) (ld. Bimala Churn Law, *India as Described in Early Texts of Buddhism and Jainism*. Calcutta, 1941, 100), a városnév eredetileg egy fiktív földrajzi helyet jelölhetett, amelyet feltételezhetően csak a Gupta-korra (4–5. század) azonosítottak a buddhista forrásokban többnyire Szákéta (Sāketa) néven említett, Szarajú (Sarayū)-parti településsel. Ld. Hans Bakker, *Ayodhya: Le nom et le lieu. Revue de l'histoire des religions* 14 (1986/1) 60. Ennek megfelelően, ha Kálaszéna valóban azonos Kálajavanával, akkor a vele folytatott hadjárat Krisna nyugati irányba való mozgására is utalhat. Mivel az eredetileg görögökkel, majd idővel minden nyugatról érkező idegen néppel azonosított javának (*javana*) hagyományosan a szubkontinens északnyugati részét lakták, így kézenfekvőnek tűnik, hogy legyőzésük után Krisna a hadjáratát a tengerparti Dváráká ostromával folytatta.

⁴³ A hindu hagyomány szerint Dvárvatít vagy más néven Dvárákát Krisna alapította az egykori Kusasztháli (Kusasthālī) romjain (*Harivaṃśa* 9.23–26, 86.1–80).

⁴⁴ A történet szanszkrit nyelvű változataiban a tengerparti várost valójában nem egy, hanem négy hegy veszi körbe: északról a Vénumat (Veṇumat), keletről a Raivata (Raivata), délről a Latávéshta (Latāveṣṭa), nyugatról pedig az Aksaya (Akṣaya) (*Harivaṃśa* 93.14–16).

A számár [természetesen] a tíz szolgálfi érkezéséről is időben értesült. Az ordítása hallatán a város a magasba emelkedett, és a szigetre ereszkedett. A fivérek így hiába keresték Dváravatít, [végül] távozni kényszerültek. A város ekkor ismét felemelkedett, és visszatért [eredeti] helyére. Hiába próbálkoztak később újra, a számár ugyanúgy megakadályozta őket.

Mivel tehát a testvérek képtelenek voltak bevenni a várost, ezért felkeresték Kanhadípájanát,⁴⁵ hogy tőle kérjenek segítséget:

– Tanítónk, képtelenek vagyunk elfoglalni Dváravatít! Mondd el, hogy milyen módon lenne ez lehetséges!

[A bölcs] erre így válaszolt:

– A várost körülvevő ároknál van egy hely. Ott él egy számár. Ez, ha ellenséget lát, elüvölti magát, amire a város azon nyomban felemelkedik, és eltűnik. Rajtatok az segíthet, ha elnyeritek ennek a jószágnak a kegyét.

A fivérek magasztalták az askéta [bölcsségét], majd [felkeresték] a számarat, és a lábaihoz borultak:

– Urunk, csak te segíthetsz rajtunk! Kérlek, ne üvöls, amikor jövünk elfoglalni a várost.

– Lehetetlent kértek, nekem muszáj üvölni. [Egyet azonban tehettek]: négyen közületek jöjjenek el előbb! Hozzanak magukkal vaskéket, a város négy kapujánál pedig állítsanak fel vaskarókat. Ezt követően, amikor a város felemelkedik, az ekéket erősen fogják meg, és kössék hozzá a karókhöz vasláncokkal. [Ha mindez sikerül], a város képtelen lesz elrepülni – válaszolta a számár.

A fivérek megfogadták [a tanácsát], és az ekéiket magukhoz véve karókat állítottak fel a város négy kapujánál, majd várakozni kezdtek. Abban a pillanatban, amikor a számár elüvöltötte magát, a város felemelkedett. A kapuknál álló férfiak azonban az ekéiket vasláncokkal a karókhöz kötötték, és így a város képtelen volt a magasba szállni. A tíz fivér tehát ezúttal bejutott a városba, és [az ott élő] királlyal végezve átvette az uralmat.

[Ezt követően] a testvérek egész Dzsambudípát [meghódították]. Hatvanháromezer várost [foglaltak el], és a királyaikat diszkosszal ölték meg. [Miután befejezték a hadjáratot], a székhelyüket Dváravatíba tették, és az országot tíz részre osztották. A nővérükről, Andzsanaévíről mindeközben megfélemedtek. Idővel azután mégis csak [az eszükbe jutott]:

– Osszuk inkább tizenegy részre a birodalmat! – mondták.

[A legfiatalabb testvér], Ankura azonban ellenkezett:

⁴⁵ Kanhadípájana (Kaṇhadīpāyana) a szanszkrit forrásokban Krisna Dvaipájanának (Kṛṣṇa Dvaipāyana), azaz a Vjász (Vyāsa) néven ismert bölcsnek feleltethető meg (Bruce M. Sullivan, *Kṛṣṇa Dvaipāyana Vyāsa and the Mahābhārata. A New Interpretation*. Leiden–New York–Köbenhavn–Köln, 1990, 103), akit a hindu hagyomány Pándu (Pāṇḍu), Dhritarāstra (Dhṛtarāṣṭra) és Vidura (Vidura) nemzőjeként, valamint a *Mahābhārata*, illetve számos további mű szerzőjeként tart számon.

– Adjátok neki a jussom! Én inkább kereskedőnek állok! Csak arra kérlek benneteket, hogy az országaitokban ne kelljen vámot fizetnem!⁴⁶

– Rendben – egyeztek bele a fivérek.

Ettől kezdve [Andzsana dévi] kezelte a kereskedőnek szegődött Ankura örökségét, és kilenc testvérével együtt Dváravatiban lakott. Sok idő múltán [Dévagabbhá és Upaszágara] eltávozott az élők sorából. Az utódaik ekkorra már sok fiú- és lánygyermeknek adtak életet. Úgy tartják, hogy abban az időben az emberek [akár] húszezer évig is élhettek. Vászudéva kedves fia mégis idő előtt hunyt el.⁴⁷ A királyt annyira gyötörte a bánat, hogy minden teendőjét elhagyta. Az ágyába roskadt, és a széleinél megkapaszkodva [egész nap] jajveszékelt.

A bölcs Ghata [ezt látva] így gondolkodott:

– Rajtam kívül nincs más, aki képes lenne segíteni a bátyámon. Valamilyen módon meg kell szabadítanom bánatától.

Ezt követően [a király öccse] futóbolondnak adta ki magát. [Egyfolytában] a városban járt fel-alá, miközben az égre nézve így kiabált:

– Adjátok vissza a nyulam, adjátok vissza a nyulam!

A város lakói mind megzavarodtak, és [azt gondolták, hogy] a bölcs Ghata esze elment.

Akkortájt [az uralkodót] egy Róhinejja⁴⁸ nevű miniszter szolgálta. [Ghata tébolyát látva] úgy döntött, hogy beszél Vászudéva királlyal. Miután felkereste, ezt a verset mondta neki:

⁴⁶ Habár a *dzsátaka* a folytatásban nem részletezte Ankura (Añkura) sorsát, a története fennmaradt a rossz cselekedetekből származó újjászületéseket bemutató, *Pétavattu* (*Petavaṭṭhu*) néven ismert versgyűjteményben, illetve a hozzá írt kommentárban (*Petavaṭṭhu* 2.9.1–75; a kommentárt ld. *Petavattu*. Ed. by Ivan Minayeff. London, 1889, 83–84). A bőkezűségéről híressé vált kereskedő hindu párhuzama a Vrisni-nemzetségben ugyancsak nagy adományozóként ismert Akrúra (Akrūra) lehet (*Harivaṃśa* 24.8, 28.38, 29.24–27), akit a szanszkrit szövegek gyakran Dánapati (Dānapati), azaz 'az adományok ura' néven is emlegetnek (Lüders, *Die Jātakas und die Epik*, 699).

⁴⁷ A fiát sirató Krisna alakja nem ismeretlen a hindu hagyomány számára sem, hiszen a hős sokáig halottnak hitte legidősebb fiát, Pradjumnát (Pradyumna), akit születése után egy Sambara (Śambara) nevű gonosz démon rabolt el. Az elhunytak miatt való kesergés hiábavalóságára rámutató *dzsátakával* szemben a hinduk körében ismert történet az elveszett fiú hazajövetelével ér véget, hiszen Pradjumna felnőve megölte Sambarát, és visszatért a családjához (*Harivaṃśa* 99.1–49).

⁴⁸ A Róhinejja (Rohiṇeya) név Balarāma 'Róhinī (Rohiṇī) fia' jelentésű matronimájának, azaz a Rauhinejja (Rauhineya) névnek feleltethető meg. Mivel a hindu hagyományból ismert Balarāma ily módon a *dzsátakában* két, egymástól független szereplővel, Baladévával és Róhinejjával is azonosítható, a szöveg támogatja Andreas Biggernek azt az elképzelését, miszerint Krisna bátyjának az alakja eredetileg két önálló mitikus hős összeolvadásából jött létre. Ld. Andreas Bigger, *Balarāma im Mahābhārata. Seine Darstellung im Rahmen des Textes und seiner Entwicklung*. Dissertation (Universität Zürich). Zürich, 1998, 64.

„Kelj fel Kanha!⁴⁹ Miért fekszel még mindig? Mi értelme az álmodozásnak? Nézd inkább az édes öcsédet, Ghatát! Ő a szíved és az éles szemed. Most mégis mintha elborult volna az elméje! Összevissza pusmog, Készava!⁵⁰” |139|⁵¹

Mivel látta, hogy a szavak magához térítették [a királyt], a miniszter a teljes megvilágosodás állapotában még egy verset mondott:

„Röhinejja hallatán Készavát az öccse miatti szomorúság kezdte el gyötörni.” |140|

A király felállt a székéből, és kivonult a palotájából, hogy találkozhasson a bölcs Ghatával. [Amikor megtalálta], mindkét kezét szorosan megfogta, és a következő verset mondta:

„Miért viselkedsz úgy, mint egy agyalágyult? Egész Dváraká attól harsog, hogy nyulam, nyulam. Ugyan ki vette el a nyuladat?” |141|

[A bölcs Ghata] azonban csak folytatta, amire a király újabb két verset mondott:

„[Ha akarod], csinálthatok neked aranyból, drágakövből, rézből, ezüstből, kagylóból vagy akár korallból nyulat!” |142|

„Az erdőben akadnak más, vadon élő nyulacsókák is. Közülük is hozhatok neked. Mégis milyen nyulat akarsz?” |143|

A király beszédére a bölcs verssel válaszolt:

„Az a nyúl, amelyre én vágyom, nem a Földön él. Azt a nyulat hozd el nekem, amely a Holdon lakik.⁵² Hozd el nekem, kérlek, Készava!” |144|

A király ezt hallva biztossá vált abban, hogy az öccse megőrült. Fájdalomtól gyötörtén a következő verset osztotta meg:

„Fivérem, úgy látom, hogy most eldobni készülsz édes életedet, hiszen az vágyik a Hold nyulára, aki elérhetetlent akar.” |145|

A bölcs Ghata a király szavaira megdermedt, és így szólt [a bátyjához]:

– Ha tisztában vagy vele, hogy a Holdon lévő nyulat lehozni vágyó ember meghal, mivel a kívánsága nem teljesül, akkor te miért sóvárogsz a halott fiad után?

Ezután egy verssel folytatta:

„Kanha, hiszen te nemcsak tudod, [hogyan mit kell tenni], hanem mást is erre tanítasz! Hogyan lehetséges akkor, hogy még most is halott fiadat siratod?” |146|

Az utca közepén állva ezután a következőket mondta:

⁴⁹ A Kanha (Kanha), azaz a Krisna név előfordulását a *dzsátaká*hoz írt kommentár Vászudéva családneveként értelmezte (Comm. ad *Jātakakatthavaṇṇanā* 10.16; ld. PTS edition p. 84).

⁵⁰ A *dzsátaká*hoz írt kommentár (Comm. ad *Jātakakatthavaṇṇanā* 10.16; ld. PTS edition p. 84) szerint az itt használt Készava név Vászudéva szép hajára utalt (vö. *késza* [*kesa*] 'haj'). Ezzel szemben a *Harivansa* szerint Krisnát a Késin (Kešin) nevű lódémon megölése után kezdték el Késavának hívni (*Harivaṃśa* 67.1–58).

⁵¹ A versek számozása a könnyebb azonosíthatóság kedvéért a Fausbøll-féle kiadást (ld. a 23. jegyzetbeli hivatkozást) követi.

⁵² Az Indiában elterjedt elképzelés szerint a Holdon található sötét foltok (holdtengerek) nyúl alakú formában helyezkednek el. Ennek megfelelően a Hold egyik közkeletű szanszkrit megnevezése *sasin* (*śaśin*), vagyis 'nyulas'.

– Fivérem, én egy olyan dologra vágyom, amelyet mindenki láthat, ellenben te a nem létezőt kívánod – majd újabb két verset mondott, hogy a Tant megvilágítsa:

„Fiam született, [azt kívánom, hogy] sohase haljon meg! – ezt az óhajt sem ember, sem más, embertől különböző lény nem érheti el. Hogy akarhat valaki olyat, amit senki sem kaphat meg?” |147|

„Kanha, a halottat, akit siratsz, sem bűbájjal, sem csodagumókkal, sem gyógynövényekkel, sem pedig pénzzel nem fogod feltámasztani.” |148|

A király erre így válaszolt:

– Kedves [fivérem], helyesen beszéltél. Mindaz, amit tettél, azért volt, hogy a bánatomat elvedd!

Ezután még négy verset mondott a bölcs Ghatának:

„Nagy öröm most számomra, hogy ilyen minisztereim és eszes tanácsadóim vannak, mint ez a bölcs férfi, Ghata.” |149|

„A fájdalomtól úgy égtem, mint az áldozati vajjal behintett tűz, ő pedig úgy [gyógyított meg engem], mintha vízzel hintett volna be.” |150|

„A szívemet szűrő dárdát eltávolította. Nem gyötör tovább a fiam elvesztése miatt érzett bánat.” |151|

„A dárda nem nyomja tovább [a szívemet]. Többé nem szomorkodom és nem zavarhat össze semmi sem. Öcsém, annak köszönhetően, hogy hallottalak téged, nem sírok és nem búslakodom tovább.” |152|

Végül elhangzott a teljes megvilágosodásáról [tanúságot tevő utolsó] vers is:

„Így cselekednek a bölcs és együttérző emberek. Ők úgy veszik el mások fájdalmait, mint Ghata a bátyját.” |153|

Ettől kezdve tehát Ghata hercegnek köszönhetően Vászudéva bánat nélkül uralkodott. Egyszer csak hosszú idő elteltével azonban az [ifjú] hercegekben, azaz a tíz fivér utódaiban végzetes gondolat fogalmazódott meg:

– Úgy tartják, hogy Kanhadípájana képes a jövőbe látni. Ideje, hogy próbára tegyük!

[Ezeket a szavakat követően] egy fiatal társukat felékszerelték, és várandós nőnek maszkírozták el. A hasához egy párnát kötöztek, és úgy vezették [Kanhadípájana] elé:

– Tanítónk, fiúnak vagy lánynak fog életet adni ez a hercegnő? – kérdezték.

A bölcs tisztában volt vele, hogy ezzel végéhez ért a tíz testvér uralma. [A jövőbe tekintett, hogy] lássa, mennyi ideje van még hátra, majd miután meggyőződött róla, hogy a halál küszöbén áll, így szólt:

– Hercegek, mit akartok ezzel [a férfival]?

Azok azonban csak folytatták:

– Felelj [a kérdéseinkre]!

– Hét nap múlva ez egy faágat fog a világra hozni. Ez lesz az elpusztítója Vászudéva családjának. Hiába [próbálgátok] majd ezt elégetni és a hamvakat a folyóba dobni – felelte a bölcs.

– Szemfényvesztő! Egy férfi képtelen szülni! – [e szavakkal] köteleket hoztak, és végeztek vele.⁵³

A királyi [fivérek] ezután magukhoz hívták a hercegeket:

– Miért öltétek meg az aszkétát? – kérdezték.

[Miután megtudták az igazságot, a testvérek nagyon] megrémültek. [A nőnek öltöztetett fiút] őrizetbe vették, és amint a hasából előkerült a fadarab, azt elégették, a [keletkezett] hamut pedig a folyóba dobták. A víz azonban a hamut a városkapuhoz vitte. Ott [idővel] gyékény nőtt belőle.

Később egy napon a királyi [fivéreknek] az a gondolata támadt, hogy a tengerben vízi játékokkal üzik el az unalmukat. A városkapuhoz mentek, és ott egy nagy pavilont állítottak fel. [Ezután egész nap] a díszes sátorban iszogattak és lakmároztak. Amikor azonban a játék szabálya szerint megfogták egymás kezét és lábát, összekülönböztek, és [egyhamar] hatalmas vita kerekedett. [A felfordulásban] egyikük nem találta a pörölyét, ezért [a közeli] gyékényhez [szaladt], hogy egy levelet tépjen róla. Alighogy a gyékénylevél a kezébe került, az [félelmetes] pörölyvé változott, és sok emberre lesújtott. Ezt követően, aki amit csak a kezébe kapott, az azon nyomban pörölyvé alakult. Így ütlegelték egymást, míg [majdnem mind] odavesztek. A mészárlás elől csupán négyen, Vászudéva, Baladéva, a nővérük, Andzsana-devi és a házipapjuk menekült meg. Szerésre szálltak, és azon igyekeztek menteni az irhájukat. [Egyszer csak] Kálamattika erdejébe tévedtek.

[Itt élt] Mutthika, a néhai birkózó, aki [a halálakor] azt kívánta, hogy [a következő életében] jakkhává válhasson. Amint értesült Baladéva érkezéséről, egy falut varázsolt oda, és magát birkózóvá maszkírozta. [Ezután] a kezeit összeverve, ugrálva járt fel-alá, miközben így üvöltözött:

– Ki akar harcolni velem?

Amikor Baladéva megpillantotta, így szólt bátyjához:

– Fivérem, szeretnék megküzdeni veled.

Habár Vászudéva megpróbálta eltántorítani ettől, [Baladéva] leszállt a szekérről, és a kezeit összeverve [a jakkha] elé állt. [Az egykori birkózó ekkor] széttárta karjait, megragadta [Baladévát], és úgy falta fel, mintha csak egy darab retket [vett volna a szájába].⁵⁴

Vászudéva, amikor látta, hogy [öccse] meghalt, a nővérével és a házipappal együtt [tovább folytatta a menekülést]. Egész éjszaka mentek. Napkeltekor egy határmenti faluba értek. Ott [Vászudéva] a nővérét és a házipapot az emberek közé küldte, hogy ételt kerítsenek neki. Eközben ő egy bokor tövében bújt meg.

⁵³ A *dzsátaka* utolsó, fivérek bukását bemutató szakasza többnyire pontosan követi a *Mahábhārata* erről szóló, tizenhatodik könyvét, vagyis a „Mauszalaparvan”-t (*Mausalaparvan*). A két elbeszélés között azonban jelentős különbség, hogy a *Mahábhārata* szerint nem Krisna Dvaipájának, hanem három bölcsnek, Kanvának (Kaṇva), Nárának (Nārada) és Visvámitrának (Viśvāmitra) a közös átka okozza a nemzetség pusztulását (*Mahábhārata* 16.2.4–10).

⁵⁴ A *Mahábhārata* (*Mahábhārata* 16.5.11–16) szerint Balaráma a családját ért tragédia után meditáció közben hal meg, és lelke kígyó képében hagyja el testét.

Azután egy vadász [vetődött arra]. Dzsarának hívták. Amikor meglátta, hogy mozog a bokor, azt gondolta, hogy vadkan [rejtőzik benne], és elhajította a dárdáját. A fegyver [Vászudéva] lábába fűrődött bele. [A király] így kiáltott fel:

– Ki sebzett meg?

[A vadász], amikor így ráébredt arra, hogy egy emberre támadt rá, rémülten menekülni kezdett. A király közben visszanyerte tudatát, és feltápáskodva így hívta magához [a vadászt]:

– Bácsikám,⁵⁵ ne félj tőlem! Gyere csak ide!

[Miután az odalépett hozzá], ezt kérdezte:

– Ki vagy te?

– Uram, engem Dzsarának hívnak – felelte.

Vászudéva számára ekkor világossá vált, hogy most meg kell halnia, hiszen hajdanán a régmúlt bölcsök megjövendölték neki, hogy Dzsará által megsebzetten⁵⁶ éri majd utol a halál. [Maradék erejét összeszedve ezután még így szólt]:

– Kérlek, bácsikám, ne félj tőlem! Gyere, és kötözd be a sebem!

[Miután a vadász teljesítette a kérését, és] ellátta a sebet, [Vászudéva] útjára engedte.

[Idővel] erős fájdalmak kezdték gyötörni. Idegenek ugyan megpróbálták táplálni, de ő a hozott ételeket nem bírta elfogyasztani. [Utolsó szavaival így] tanította a körülötte lévőket:

– Az én időm most lejárt! Nektek ugyan még sok van hátra, ha nem sajátítjátok el a Tant, nem lesztek képesek élni, hiába bonyolódtok bele más tevékenységekbe.

Ezután megmutatta nekik a Tant, és elbocsátotta őket, hogy elérhesse [földi] létének pusztulását. Andzsana-dévi kivételével tehát a [fivérek] ily módon valamennyien életük végére értek.⁵⁷

⁵⁵ Mivel a páli szövegben használt *mātula* (*mātula*) szó elsősorban ’anyai nagybácsi’-t jelent, ezért úgy tűnik, hogy Vászudéva utolsó szavai egyfajta képzelgésről tanúskodnak, amelyben a hős korábban megölt nagybátyját, Kanszát véli viszontlátni.

⁵⁶ Mivel a *dzsará* (*jarā*) szó köznévként ’idős kor’-t jelent, ezért a jövendölést korábban Vászudéva értelmezhetette úgy, hogy az öregség következtében fog meghalni.

⁵⁷ Habár a *Ghata-dzsátaka* a nemzetség teljes bukásáról számolt be, a *Mahāummagga-dzsátaka* (*Mahāummagga-jātaka*; *Jātakakathavaṇṇanā* 22.9; ld. *The Jātaka, Together with Its Commentary. Being Tales of the Anterior Births of Gotama Buddha*. VI. Ed. by Viggo Fausbøll. Kopenhagen–London–Strassburg, 1896, 421) szerint Vászudéva Szivi (Sivi) nevű fia és *csandāla* (*caṇḍāla*) felesége, Dzsambávati (Jambāvati) vitte tovább a dinasztiát. Dzsambávattal kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a hindu hagyományban a medvekirály, Dzsambávát (Jambávát) lányaként és Krisna feleségeként ismert (*Harivaṃśa* 28.28–29).

KISEBB TÖRTÉNETI ADATOK

Dávid Géza

Egy eladósodott defterdár a 17. században, vezír Ahmed pasa

Az oszmán állam- és közigazgatás tagjainak anyagi helyzetéről még viszonylag keveset tudunk. Bizonytalán sokan szép vagyont gyűjtögettek,¹ mások szerényebb összegekkel gazdálkodtak.² Akadtak, akik sikeresnek bizonyultak feladataik elvégzésében, mások kevésbé. Utóbbiak közé számítom azt az Ahmed pasát, aki jókora tartozással hagyta itt az árnyékvilágot.

Életéről elég sokat tudunk, igaz, főként elbeszélő forrásokból. Két szerző is összeállította pályarajzát: Mehmet Zeki Pakalin,³ illetve tőle függetlenül Dariusz Kołodziejczyk.⁴ Elmondásuk szerint Ahmed Isztambulban született, udvari szolgálatokat látott el, eljutva a *dzsebedzsibasi* (*cebecibaşı*) rangig, aki a vért- és fegyverkészítők legfőbb embere volt. Innen kaphatta – legalábbis Pakalintól – a Dzebedzsi előnevet. Mások a Defterdár megkülönböztetést használják, aminek oka, hogy a nem sokkal korábban nagyvezírré kinevezett Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa (szül. 1635, nagyvezír 1661–1676) embereként 1662. április 30.–május 9. között fődefterdárként tették. Kiemelkedő szolgálatait elismerendő, 1665. augusztus 4-én vezíri tisztséget kapott. Részt vett az 1669-es, kedvező kimenetelű krétai hadjáratban, ahol szintén rátermettnek bizonyult. 1675. augusztus 27-én⁵ viszont jó tizenhárom évi kincstárnokoskodás után (mely időtartam ritkaságszámba ment), kissé talán váratlanul, Egyiptomba küldték beglerbégné. Itt hamar összeakasztotta a bajszát a helyiekkel, akik még bebörtönzésétől sem riadtak volna vissza; így aztán 1676. május 11-én letették. A kor udvari történetírója, Rásid Mehmed (1670 k.–1735) ekként adott hangot meglepődésének: „Nehezen érthető, miképpen tudta ez az ember, aki ellen tizennégy évnyi defterdársága alatt a legkisebb panasz sem érkezett, tetteivel öt

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.1.153>

¹ Ilyen valakit említ Pírizz Ali személyében pl. Ibrahim Pecsevi, *Tarih-i Pecsevi*. I. [Isztambul], é. n., 453.

² Az 1553-ban elhalálozott *vojnyuk* (félkatonai elem a Balkánon) szandzsákbég, Szinán hagyatéka csupán 95 250,5 akcsét tett ki. Ld. Ömer Barkan, Edirne askerî kassamî'na âit tereke defterleri (1545–1659). *Belgeler* III/5–6 (1966) 116–119, Nr. 10.

³ Mehmet Zeki Pakalin, *Maliye teşkilâtı tarihi (1442–1930)*. I. Ankara, [1978], 454–463.

⁴ Dariusz Kołodziejczyk, *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681). Defter-i Mufasssal-i Eyalet-i Kamaniçe*. I. (Studies in Ottoman Documents Pertaining to Ukraine and the Black Sea Countries, 3.) [Kyiv–Cambridge (MA), 2002], 15–17.

⁵ Levéltári forrás alapján állítja: Özen Tok, *XVII. yüzyılda Mısır eyaleti*. Doktora tezi (Erciyes Üniversitesi). Kayseri, 2002, 224/461. jegyzet.

hónap alatt teljesen maga ellen fordítani az embereket.”⁶ Kegyvesztettsége 1677 márciusáig tartott, amikor dijbábekiri (Diyarbakır) beglerbég lett, majd nem sokkal később, októberben Bosznia kormányzását bízták rá. Jelen volt Csihirin (korábban Lengyelország-Litvánia része, ma Ukrajnában) ostrománál, majd a Dnyeper torkolatvidékének várait szemlélte, javíttatta. 1680 eleje és 1682 ősze között Kamenyec⁷ (egykor Lengyelországhoz tartozott, ma Kamjanec-Pogyilszkij, Ukrajnában) védő pasája (*muháfiz*, *muhafiz*),⁸ ezúttal beglerbégje tisztét viselte.⁹ Fő feladatként a határ meghúzása és a terület összeírása (ennek eredményét adta ki Kołodziejczyk¹⁰) hárult rá. 1682. október 12-én a Temesvári vilájetet kapta meg.¹¹ Itt érte a halál 1683. szeptember 3-án.¹²

Az eddigiek alapján azt hihetnők, hogy Ahmed körül – az egyiptomi incidenst leszámítva – minden rendben volt. Csakhogy – szinte véletlenszerűen – fennmaradt egy kimutatás, amely jelentős mértékben árnyalja ezt a képet.¹³ Nevezetesen az derül ki, hogy meglehetősen súlyos adósságokat hagyott hátra. Eredeti kinnlevősége 706 zacskót¹⁴ (*kisze/kise* vagy *kesze/kese*) és 384 gurust (tallért) ért el. Ez idő tájt egy zacskó akcse többnyire 50 000 kis ezüstpénzt tartalmazott, gurusból pedig 500-at.¹⁵ Ez azt jelenti, hogy Ahmed pasa 35 338 400 akcse adósságot halmozott fel. Ez a summa 1671–1672-ben a teljes éves központi költségvetés bevételi oldalának (355 889 310 akcse) szinte pontosan 10%-ára rúgott, máskor kevesebbre.¹⁶ Ekkora összegről és ilyen arányról nem mondhatjuk, hogy elhanyagolható lett volna, sőt!

Amint a közreadott anyagból látszik, az egykori kincstárnok kötelmeit öt részre lehetett bontani. Defterdárként 300 zacskóra való, azaz 15 millió akcsét vártak volna még tőle. Nem egészen világos, mire utaltak itt: már befutott, de

⁶ Idézi: Pakalin, *Maliye teşkilâtı tarihi*. I. 458.

⁷ Kamenyec-Podolszkit 1672 augusztusában foglalták el az oszmánok és segéderőik.

⁸ Ezzel a terminussal többnyire olyan fontos várak és városok esetében találkozunk, amelyek addig soha nem voltak tartományi központok, és később sem lettek azzá. Példánkban Kamenyec körül új ejáletet hoztak létre, ezt értelemszerűen beglerbégnek kellett vezetnie.

⁹ Kołodziejczyk, *The Ottoman Survey Register of Podolia*. I. 9.

¹⁰ Kołodziejczyk, *The Ottoman Survey Register of Podolia*. I. 16–17 szerint az aktuális munkát egy bizonyos Halil efendi végezte.

¹¹ Szilahdár Findiklili Mehmed Aga, *Szilahdár tárihi*. I. Isztanbul, 1928, 761 Jenői pasának mondja. Vö. Defterdar Sarı Mehmed paşa, *Zübde-i vekayıât. Tahlil ve metin (1066–1116 / 1656–1704)*. Haz. Abdülkadir Özcan. (Türk Tarih Kurumu yayınları, III/11.) Ankara, 1995, 135.

¹² Szilahdár, *Szilahdár tárihi*. II. Isztanbul, 1928, 79.

¹³ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 1005.

¹⁴ A zacskóra/erszényre mint számítási egységre ld. Baki Çakır, Kесе. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek cilt II. Ankara, 2019, 42–43. A katonák a zsoldot, ajándékot kisebb zsákokban kapták, innen származik az elnevezés. Ld. a miniatúraábrázolást Hegyi Klára–Zimányi Vera, *Az Oszmán Birodalom Európában*. Budapest, 1986, 49 színes képén.

¹⁵ Çakır, Kесе, 42 (táblázat).

¹⁶ Mehmet Genç–Erol Özvar, *Osmanlı malıyesi. Kurumlar ve bütçeler*. II. İstanbul, 2006, 210, 216.

kézen-közön eltűnt summákra vagy előirányzott tételekre, amelyeket nem sikerült behajtania. Mindenképpen az első csoportba tartozott a kamenyeci zsoldra szánt s a szultán magánkincstárából hozzá eljuttatott 100 zacskónyi, illetve a krími kán ajándékára átutalt 50 zacskónyi pénz.¹⁷

Csúfos végű egyiptomi működése során 250 zacskónyi, azaz 12,5 milliónyi akcse hiányt kalapált össze. Nem kis teljesítmény ez kilenc hónap alatt! Ehhez kapcsolódott még az Egyiptomon belül külön kezelt Jemen 135 zacskót, azaz 6 750 000 akcsét kitevő restanciája.

E három tétel együtt 34 250 000 akcsénak felelt meg, s az adósságok túlnyomó többségét tették ki. Ehhez képest az egyiptomi Kászim bég¹⁸ hagyatékából járó, illetve a kincstártól kölcsönzött (*karz*) két másik elem elhanyagolható. Nem is könnyű megmagyarázni, mi lehetett az utóbbi jelentősége Ahmed pasa számára.

Érezve, hogy túllépi a határokat, a pasa néhány alkalommal igyekezett különböző nagyságú összegek befizetésével csökkenteni terheit. Pár részletben összesen 116 zacskót és 4 és fél gurust, azaz 5 800 450 akcsét fizetett vissza ő maga vagy a megbízottai révén.

Még mindig maradt hátra 590 zacskó „aprópénz”, amelyből 34 zacskó visszafizetendő előlegféléből származott, valamint 381 és fél gurus (együtt 29 531 150 akcse), pedig már jó hét éve (minthogy a lista elhunytá után készült) megvált defterdári posztjától! Utolsó éveiben Ahmed nehéz helyzetben lehetett, hiszen a temesvári pasák éves hász-birtokai a 16. század végén 1 millió akcse alatt rögzültek,¹⁹ azaz több mint 40 év kellett volna ahhoz, hogy ebből

¹⁷ A krími kánok a 18. században egy-egy kitüntetett alkalommal 100 000 zacskót kaptak. *Kırım hanlarına nâme-i hümayûn (2 numaralı name defteri)*. Yayına haz. Murat Cebecioğlu et al. (T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayınları, 123.) Ankara, 2013, 54, 55, 57. Lehet, hogy esetünkben is valamilyen rendkívüli juttatásról, esetleg annak egy részéről van szó. Köszönöm Ivanics Máriának, hogy erre a kiadványra felhívta a figyelmemet. Ő maga így foglalja össze az oszmánok által a kánoknak juttatott jövedelmek kérdését: „különböző jogcímenek szubvenciókat kaptak a Portától. Ez a kán kinevezésekor kapott egymillió akcsével kezdődött, amelyet Isztambulból való hazatérése előtt a szultáni audiencián vett kézhez. ... Ezen felül a kánnak a kaffai vámjövedelmekből évjáradék címén a 16. században 1,5 millió akcse jövedelme volt, mely a 17–18. században 2,5–9,5 millió akcséig is felmehetett ...” Ivanics Mária, *Krími Kánság. Vazallus vagy szuverén? Rubicon* 33 (2022/11–12) 108. Ezen adatok fényében az Ahmed pasának átutalt 2,5 milliós tétel semmiképpen sem lehetett a félsziget vezetőjének teljes évi járandósága a Portától, de azért tisztos mennyiségnek tarthatjuk.

¹⁸ Talán azonos azzal a Kászim béggel, aki 1662-ig a kormányzót ellenőrizni kívánó egyik béghfrakció élén állt, amikor is leszámoltak vele. Ld. Zekiye Efeoğlu, *Evlîya çelebi'ye göre Mısır beylerbeyleri'nin Mısır'a geliş ve gidişleri*. Yüksek lisans tezi (Pamukkale Üniversitesi). Denizli, 2021, 56 (<https://gcris.pau.edu.tr/bitstream/11499/38819/1/Zekiye%20Efeo%C4%9Flu.pdf>; 2023. március 14.).

¹⁹ A legkésőbbi általam ismert adat Juszuf pasára vonatkozik 1586-ból, aki ekkor 806 759 akcséra tarthatott igényt. Ld. İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Timar ruznamçe defterleri 25, temesvári rész, p. 27–29.

lerója hátralékát, miközben egy fityinget sem költ másra, s csak ebből próbálja csökkenteni tartozását. Bizonyára azért húzódott el az elmaradások pótlása, mert Ahmed pasának nem nagyon volt mihez nyúlnia. Pedig korábban igazán közel állt a tűzhöz.

Ahmed pasa tehát tökéletes pénzügyi vezető helyett „nagy pályás” hóhártyó volt, aki a birodalom bevételeinek jelentős hányadával zsonglörködött. Valószínűleg nem véletlen, hogy 1675-ben telt be a pohár, s küldték el Egyiptomba, ahol csak tovább növelte a kontóján szereplő kieső, netán elsikkasztott summákat. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy – számos adóssághalmozó társához hasonlóan – ekkora hiányai ellenére a haja szála sem görbült.²⁰

FÜGGELÉK

İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 1005²¹

1683. szeptember 3. után

Hazine-i amirede mahfuz baş muhasebe defterlerinden ihrac eyledükleri üzere Temeşvar valisi iken fevt olan Ahmed paşanun zimmetinde olan akçelerdür

1. Defterdarlık hesabından üçyüz kise
2. Mısır hazinesi hesabından ikiyüz elli kise
3. Mısırın Yemen hesabından yüz otuz beş kise
4. Ümera-i Mısırdan Kasım beg muhallefati hesabından on sekiz kise ile üçyüz seksen altı guruş
5. Seksen sekiz senesinde ordu defterdarı Ahmed efendiden mal-i mirîden karz aldığı üç kise

²⁰ Nem mindenki úszta meg ilyen könnyen: az egyik dijárbekiri defterdár, aki egyben adóbérlő is volt, az életével fizetett. Ld. Fodor Pál, *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján*. (História Könyvtár. Monográfiák, 21.) Budapest, 2006, 89, 95–97. Már jóval korábban, 1510 körül is előfordult, hogy adósságokat felhalmozó kincstári vagyonkezelők (*mukataadzsi/mukataacı*) hosszabb ideig börtönben ültek, amíg embereik/kezesek többé-kevésbé be nem fizették, amivel tartoztak. Vö. Fekete, L[a]jos], *Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*. I–II. (Bibliotheca Orientalis Hungarica, 7.) Budapest, 1955, 128–137.

²¹ Fekete Lajos kézírásával. A fényképezéskor a nyilvántartási szám lemaradt. A számozások tölem vannak. A dokumentum faksimiléjét két részben közlöm, ahogy készítették.

Bu cümle deyni yediyüz altı kise ile üçyüz seksen altı guruşdur

Zikr olunan zimmetden Kamenîçe mevacibi için enderun-i hümayundan ihsan buyurılan yüz kiseden ve han hazretlerine inam için havale olunan elli kiseden baş muhasebe ve ruznamçe defterleri tatbik²² olduğu üzere defaatile teslim eylediği akçelerdür

1. Ev kethüdası Mahmud ağa ve kapu kethüdası Mehmed ağa taraflarından teslim olunan kırk sekiz kise ile üçyüz yigirmi dokuz buçuk guruş
2. Üç defada teslim eyledükleri on dokuz kise ile yüz yetmiş beş guruş
3. İki defada dahi teslim eyledükleri otuz beş kise ve Kamenîçe defterdarının temessüki mucibince Kamenîçe hazinesine teslimi on üç kise

Bu cümle teslim eyledükleri yüz on altı kise ile dört buçuk guruş olur

Baş muhasebe defterlerinden ihrac eyledükleri üzere Temeşvar valisi iken fevt olan Ahmed paşanın defterdarlık ve Mısır hesabından zimmeti yediyüz altı kise ile üçyüz seksen altı guruşdur. Meblağ-i mezburdan Kamenîçe mevacibi için ihsan ve havale buyurılan yüz kise ve han hazretleri inamı için havale buyurılan elli kise ki bu cümle havale olunan yüz elli kiseden yüz on altı kise ile dört buçuk guruş teslimi olduğu ruznamçe ve baş muhasebe defterlerinden ihrac olunub otuz dört kisesi taşra hazineden tekml olunmuşdur. Bu suretde Ahmed paşa zimmetinde Kamenîçe mevacibi ve han hazretleri inamı için havale olunan yüz elli kiseden taşra hazine-i amireye otuz dört kise deyni ve asl-i hesabından dahi beşyüz elli altı kise ile üçyüz seksen bir buçuk guruş baki kaldığı malum-i devletleri buyurıldukda ferman devletlü ve saadetlü sultanum hazretlerinündür.

„A nagyúri kincstárban örzött főszámvevőségi defterek szerint a temesvári váliként elhunyt Ahmed pasa kötelezetttségvállalásában [kint] levő pénzek

1. Defterdári kimutatásából háromszáz zacskó
2. Az egyiptomi kincstár kimutatása szerint kétszázötven zacskó
3. Egyiptom jemeni kimutatása szerint százharmincöt zacskó
4. Az egyiptomi bégek közül Kászim bég hagyatékának kimutatása szerint tizen-nyolc zacskó és háromszáználvanhat gurus

²² Ezt a szót meglehetősen elírták, *tatbik* helyett valami *teetbik*-szerű formára.

5. A[z ezer]nyolcvannyolcadik évben²³ a tábori defterdártól, Ahmed efenditől az uralkodói kincstárból kölcsön vett három zacskó

Így összes adóssága hétszázhat zacskó és háromszáznyolcvanhat gurus

Említett kötelezettségvállalásából a kamenyeci zsoldra az uralkodó belső [kincstárból] adott száz zacskó és a kán őfelségének²⁴ ajándékként átutalt ötven zacskó²⁵ fejében, a főszámvevőségi defterekkel és a pénztári naplókkal (*rúznámce/ruznamçe*) összevetve, különböző alkalmakkor ennyi pénzt adott át:

1. A háznagya (*ev kethüdaszi/ev kethüdası*), Mahmud aga és az udvari ügyvivője (*kapu kethüdaszi/kapu kethüdası*) által átadott negyvennyolc zacskó és háromszázhuszonnyolc és fél gurus
2. Három alkalommal általa átadott tizenkilenc zacskó és százhetvenöt gurus
3. Két alkalommal általa átadott harmincöt zacskó és a kamenyeci defterdár bizonylata (*temessük/temessük*) szerint a kamenyeci kincstárnak átadott tizenhárom zacskó

Az általa átadott [összeg] így száztizenhat zacskót és négy és fél gurust tesz ki

A nagyúri kincstárban őrzött főszámvevőségi defterek szerint a temesvári váliként elhunyt Ahmed pasa defterdári időszakából és egyiptomi kimutatása szerinti kinnlevősége hétszázhat zacskó és háromszáznyolcvanhat gurus. A főszámvevőségi defterekből és a pénztári naplóból kiderítették, hogy a szóban forgó összegből a kamenyeci zsoldra kapott és átutalt száz zacskó és a kán őfelsége ajándékként átutalt ötven zacskó fejében, azaz az összesen kiutalt százötven zacskóból száztizenhat zacskót és négy és fél gurust adott át, [a hiányzó] harmincnégy zacskót pedig a külső kincstárból pótolták. Ily módon Ahmed pasa kötelemében a kamenyeci zsoldra, illetve a kán őfelsége ajándékként átutalt százötven zacskóból a külső kincstár számára harmincnégy zacskó adóssága van, az alapvállalásából pedig ötszázötvenhat zacskó és háromszáznyolcvanegy és fél gurus hátraléka maradt. Midőn mindez szerencsés tudomására jut, a parancs boldogságos szultánom őfelségéé.”

²³ 1677. március 6.–1678. február 22.

²⁴ Nem dönthető el, hogy az ekkortájt működő kánok közül melyikre utaltak.

²⁵ Inkább csak véletlen egybeesés, de 1683. január 3-án a temesvári pénzügyi felügyelőnek (*müteszellim/mütesellim*) írt parancsban Ahmed pasának ugyanígy 50 zacskónyi adósságáról esik szó, amelyből 27 zacskónyt már átadott, a többit most kell befizetnie, hogy a Bécs elleni hadjáratra *sajkákat* (hajókat) készíttessenek belőle. Ld. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden müdevver defterler 2931, p. 7. Minthogy a fentebb felsorolt tételek között nem szerepel 27 *kiszés* elem, itt más leróni való részlet forog szóban.

خزینہ عامرہ مخزنہ باش محاسبہ دفتر لندن اہرام الہکری اوزدہ طسوار ولسی ابن قوت اولان اہم باشانک
ذمتن اولان اچقرور

دفتر اولی حسابند
اچوز کبکسہ
مصر خدی حسابند
اکبوز الی کبکسہ
مصر کسین حسابند
بوز اولوز کبکسہ
امراء مصر ذمہ دار
اولان اچوز کبکسہ
حسابند
مصر کبکسہ

سکان سکرستین اوروی قزوی
اصحاب قندین بالہ بربہ قرض الہی
اوج کبکسہ
بوجلدی بی بی زکریا کبکسہ
سکان الی غرضند
سکان الی غرضند

دراولان ذمتند نتیجہ مراعی لہون اندرون ہا بوزدن احسا بوزدن بوز کبکسہ دن خان خضر بوزدن لہون
الہی کبکسہ دن بایں میسہ روزانچہ و قزلی طوع اولدی اوجی اوزدہ دضابنہ تسلیم الہوی اچقرور

اوتکدرسی محمود اغا و قو کبکسہ میسہ
طرف لہون تسلیم اولان وق
سکر کبکسہ لہ اوجوز کبکسہ
صفور میسہ غرض
اوج دفعہ و ذمی تسلیم الہوی اوزدہ
بنتی کبکسہ و قیود دفعہ اولان
فقیر عربیہ نہ نسبی اوج کبکسہ

بوجملہ تسلیم الہکری بوز اولان الہی کبکسہ الہ
دوق میسہ غرض اولور

باش محاسبہ دفتر لندن اہرام الہکری اوزدہ طسوار ولسی ابن قوت اولان اہم باشانک دفتر اولی و مصر حسابند
ذمتی دی بوز الہی کبکسہ الہ اوجوز سکان الہی غرضند مبلغ مزبورون نتیجہ مراعی لہون احسا و حوالہ بوزدن
بوز کبکسہ و خان خضر لہون اغا میسہ لہون حوالہ بوزدن الہی کبکسہ کہ بوجملہ حوالہ اولان بوز الہی کبکسہ دن
بوز اولان الہی کبکسہ الہ دفعہ کن غرض نسبی اولدی روزانچہ و بایں محاسبہ دفتر لندن اہرام اولوز اوجوز
کبکسہ میسہ غرضہ دن کبکسہ اولور بوزدن لہم باشانک ذمتند نتیجہ مراعی و خان خضر لہون اغا و حوالہ اولان
بوز الہی کبکسہ دن طسوار عامرہ مخزنہ اوزدہ و ذمتی و اصل حسابند بوسیلوز الہی کبکسہ الہ اوجوز سکان
برنجی غرض باقی قالدی معلوم و قزلی میسہ غرضہ دن ذمتی و سکا در سلطہ مخضر کبکسہ

SZEMLE KÖNYVEK

CSETE KATONA: VIKINGS OF THE STEPPE. SCANDINAVIANS, RUS', AND THE TURKIC WORLD (C. 750–1050)

(Routledge Archaeologies of the Viking World) Routledge, London, 2022,
214 oldal

Szakmai érdeklődésre tarthat számot, ha magyarországi szerző szól hozzá a nemzetközi keletkutatáshoz. A Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával jelent meg az itt ismertetett könyv, mely a varégok, a Kijevi Rusz, valamint a Volga és Dnyeper menti nomádok érintkezéseit tárgyalja latin, görög, arab, perzsa, héber, óegyházi szláv és óészaki nyelven keletkezett források alapján. A szerző célul tűzi ki, hogy új megvilágításba helyezze a skandináv világ és a steppei népek korábbi kutatásokban mellőzött vagy félreértelmezett kapcsolatrendszerét.

A korai magyar történelem kutatásának visszatérő problémája a belső keletkezésű források hiánya – ezt a kutatás évszázadok óta külső források bevonásával orvosolja. Hasonló problémába ütközünk a Bizánc és a muszlim világ látókörébe került, önálló írásbeliséggel nem rendelkező kelet-európai népek történetének tárgyalásakor. Kérdés, hogy a könyv mennyiben mond újat a jelentős számban forgó bizantinológiai, turkológiai, arabisztikai és iranisztikai szakirodalomhoz képest, továbbá a szerző miként kezeli az irodalmi toposzokat, a szerzőséggel, a kéziratok fennmaradásával és a szövegkiadással összefüggő problémákat. Alább részletesen kitérünk arra, hogy a könyv tényanyaga, forráskezelése, témafelvetése és koncepciója miképp viszonyul a nemzetközi orientalisztikai szakirodalom állításaihoz.

A *Vikings of the Steppe* szerzője, Katona Csete ismerteti a Kelet-Európa kora középkori történelmére vonatkozó kútfőket, egyúttal észrevételeket fogalmaz meg azok felhasználhatóságával kapcsolatban (9–21. old.). A szerző beépíti munkájába a 14. században élt marokkói világjáró, Ibn Baṭṭūta *Rihla* című művét is. Katona Csete történelmi tényként kezeli, hogy Ibn Baṭṭūta járt a Volga partján (12. old.), és a Bulgar városától északra található „sötétség földjén” is megfordult (147. old.), továbbá ő írta a kérdéses forrást is. Ezzel szemben a Volga menti utat és a *Rihla* forrásértékét illetően a szakirodalom nem osztja Katona Csete véleményét: az Ibn Baṭṭūta névhez kötött útleírást valótlan, megbízhatatlan adatokkal teli kompilációnak, részleteiben vagy egészében koholmánynak

minősítik.¹ A kérdéses mű megszővegezőjének, szerkesztőjének a kutatás jelenlegi állása szerint Ibn Ğuzayy tekinthető, a híres marokkói világjáró nem írta, legfeljebb tollba mondta a szöveget.²

Nem az angol nyelvű szövegközlésből kiragadott Ibn Battūta-citátum az egyetlen példa a könyvben, ahol kritikára alkalmat adó forráskezelés található. Katona Csete tényként adja elő a Shlomo J. Spitzer–Komoróczy Géza szerzőpáros könyvének állítását a Regensburgba tartó 11. századi zsidó kereskedők magyarországi átutazásáról (92. old.). Ez azonban nem bizonyítható: az eredeti forrásban, Cidkija ben Avraham Anav 13. században keletkezett elbeszélésében Magyarországról nem esik szó, ehelyett arról olvashatunk, hogy Hágár földjén haladt át egy karaván.³

Katona Csete kontextualizálás nélkül említi az *Annales Bertiniani* 839. évre vonatkozó bejegyzését. Releváns álláspontként hivatkozik a korábbi szakirodalom azon feltételezésére, miszerint az évkönyv barbár és vad népekre utaló szöveghelye a Dnyeper vidékét ellenőrző és a Konstantinápolyba vezető utat fenyegető 9. századi magyarokkal hozható összefüggésbe; emellett utal egy másik lehetőségre, miszerint a bejegyzés a kazár erősségekre vonatkozhat (48–49. old.). Katona nem említi azon publikációt,⁴ mely a kérdéses barbár-

¹ A teljesség igénye nélkül: Stephen Janicsek, Ibn Battūta's Journey to Bulghar: Is It a Fabrication? *Journal of the Royal Asiatic Society* 61 (1929) 791–800; Ross E. Dunn, *The Adventures of Ibn Battuta. A Muslim Traveler of the 14th Century*. Berkeley–Los Angeles, 2012³; Amikam Elad, The Description of the Travels of Ibn Battūta in Palestine: Is It Original? *Journal of the Royal Asiatic Society* 119 (1987) 256–272; Ralf Elger, Lying, Forging, Plagiarism: Some Narrative Techniques in Ibn Battūta's Travelogue. In: *Many Ways of Speaking about the Self. Middle-Eastern Ego-Documents in Arabic, Persian and Turkish (14th–20th century)*. Ed. by Yavuz Köse–Ralf Elger. Wiesbaden, 2010, 71–87; John N. Mattock, The Travel Writings of Ibn Jubair and Ibn Battūta. *Glasgow Oriental Society Transactions* 21 (1965–1966) 35–46; Ian Richard Netton, Ibn Battūta in Wonderland: Voyage as Text: Was Ibn Battūta an Orientalist? In: *Orientalism Revisited. Art, Land and Voyage*. Ed. by Ian Richard Netton. London–New York, 2013, 223–252; Ibn Battuta, *Die Wunder des Morgenlandes. Reisen durch Afrika und Asien*. Nach der arabischen Ausgabe von Muhammad al-Bailuni ins Deutsche übertragen, kommentiert und mit einem Nachwort versehen von Ralf Elger. München, 2010, 196, 226.

² A szerzőség kérdéséhez ld. Stephan Conermann, *Die Beschreibung Indiens in der „Rihla“ des Ibn Battūta. Aspekte einer herrschafts-soziologischen Einordnung des Delhi-Sultanates unter Muḥammad Ibn Tuġluq*. Berlin, 1993, 10–11, 14, 185; továbbá Elad, The Description of the Travels of Ibn Battūta in Palestine, 256–257.

³ Anonymus (apud Cidkija ben Avraham Anav ha-Rofè), Zsidó kereskedők karavánja a Dunánál (A XI. század második fele). In: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Sajtó alá rendezte Shlomo J. Spitzer. Szerk. Komoróczy Géza. A héber nyelvű szövegeket ford. Strbik Andrea. Budapest, 2003, 116–119; Komoróczy elképzelésének kritikájához ld. Visi Tamás, Prolegomena egy jövendő héber forrásgyűjteményhez. *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle* 2009. ősz, 234–243 (főleg 239).

⁴ Bollók Ádám, „Inter barbaras et nimiae feritatis gentes.” Az *Annales Bertiniani* 839. évi rhos követsége és a magyarok. *Századok* 138 (2004) 349–380. A 349–350. oldalon olvasható szöveg fordítását Lakatos Bálint készítette.

rok és a magyarok azonosítását a pozitív bizonyítékok, konkrétumok hiánya miatt megkérdőjelezi. Figyelmén kívül hagyja a turkológiai és bizantinológiai irodalomban jól ismert 9. századi feliratot, amely szerint Omurtag bolgár kán (uralk. 814–831) kortársa, Okorsis *kopan* a Dnyeperbe fulladt,⁵ vagyis a Dnyeper vidéke a magyarok számára a 9. század első felében nem központi, hanem periférikus terület volt.

Katona saját bevallása szerint két ponton tér el a varég–nomád és szláv–nomád kapcsolatokra irányuló korábbi kutatásoktól. Szemben azokkal a toposz-szerű nézetekkel, amelyek a (fél)nomád népcsoportok legfőbb tevékenységének a háborúskodást és a fosztogatást tartják, a kelet-európai steppei népek és szomszédai közötti békés együttműködésre, kereskedelemre, követjárásokra, a kultúrák találkozására helyezi a hangsúlyt. Másfelől a szerző hangsúlyt fektet arra, hogy a 9–11. században kimondottan török etnikumú népcsoportok vettek részt Kelet-Európa akkulturációs folyamataiban és a Kijevi Rusz genezisében. A *Vikings of the Steppe* felvetései a nemzetközi, elsősorban angolszász szakirodalom azon vonulatához illeszkednek, amely a késő antik és középkori csoportok közötti akkulturációt, együttélést, összeolvadást helyezi középpontba.⁶ Kérdés, hogy milyen forrás támasztja alá a szerző feltételezését. Katona döntően Aħmad ibn Fađlān útleírására támaszkodik, amikor egyfelől a kelet-európai ruszok, másfelől a volgai bolgárok és kazárok közötti kölcsönhatásokról számol be (38., 62., 103., 104., 119–120., 122., 124., 126–127. old.). Ennek a Volga menti nomád világnak volt része a magyarság is. Katona a magyarok és a török nyelvet beszélő nomád népek érintkezésének helyszínét és idejét a 10. század előtti Kelet-Európába teszi, ettől eltérő értelmezési lehetőségekre⁷ nem hivatkozik.

Régi vita a Kelet-Európába irányuló skandináv migráció jellegének és méreteinek megítélése – nem ritka a lekicsinylő, relativizáló vélemény is. Pozitívum, hogy a könyv felhívja a figyelmet ezen népmozgás résztvevőire. A szerző észrevétele szerint „folyamatos tömeges bevándorlás zajlott Skandináviából”, elsősorban a mai Svédország területéről és kisebb mértékben Gotland szigetéről, továbbá ebben „kalózkodók, törzsfőnökök, zsoldosok, kereskedők, kézművesek, sőt nők is” érintettek voltak (26. old.). Arra azonban Katona nem tér ki, hogy ilyen *tömeges* bevándorlás mellett hogyan tűnhettek el a kelet-európai varégek a történelem lapjairól.

A könyv felhívja a figyelmet a török nyelveket beszélő népek, kazárok, volgai bolgárok és besenyők történelmi fontosságára, ami rezonálhat a hazai

⁵ *Die protobulgarischen Inschriften*. Hrsg. von Veselin Beševliev. Berlin, 1963, 282–285; Uő, *Prabulgarszki epigrafszki pametnici*. Szofija, 1981, 141–143.

⁶ Vö. Walter Goffart, *Barbarians and Romans. The Techniques of Accommodation*. Princeton, 1980.

⁷ Juhász Péter, A steppe országútján a Kárpát-medencébe. Hódítók és meghódítottak. In: „A tudomány ekként rajzolja világát.” *Irodalom, történelem és nevelés metszetei tanulmánykötet*. I. Szerk. Fodor József Péter–Mizera Tamás–Szabó P. Katalin. Eger–Budapest, 2019, 96–146.

olvasóközönség érdeklődésére. A „török” szó eredetileg nyelvészeti kifejezés, mely kulturális megjelölésként szerzett magának helyet – hangsúlyozza a szerző könyve előszavában (2. old.). A könyv alcíme szerzői állásfoglalás is: a kelet-európai steppe lovas nomádjainak töröknyelvűségét, illetve török kultúráját valószínűsíti. Ez a magyarok esetében Katonánál azzal a megjegyzéssel egészül ki, hogy finnugor nyelvet beszéltek, ugyanakkor kultúrájuk török jellegű volt (31. old.). A szerző véleményével szemben fontos hangsúlyozni, hogy a mobil állattartás korántsem etnospecifikus. Ahogy a közelmúltban elhunyt neves régész hangsúlyozta: a török nem azonos a nomáddal.⁸

Katona Csete visszatérően foglalkozik az „arab” dirhemek észak- és kelet-európai forgalmával és az utóbbit jelző kincsleletekkel.⁹ Az ismertetett könyv 26. oldalán szintén arab ezüst dirhemekről (*Arabic silver dirhams*) ír, ami nem túl szerencsés megfogalmazás. Az Abbászida Kalifátus kiterjedt területein ugyanis nem csupán arabok éltek: a Buharai Emírséget kormányzó Számánidákhoz a perzsa nyelvű irodalom virágzása köthető, a 11. században pedig a török nyelvet beszélő szeldzsukok váltak a Közel-Kelet potens hatalmává. Az észak- és kelet-európai pénzforgalom jelentős részét a Számánida dirhemek tették ki. Nem világos, hogy az általunk észrevételezett tévedés a könyv írójához vagy az általa forgatott régészeti szakirodalomhoz köthető-e, hisz utóbbi az „arabot” és a „muszlimot” rokon értelmű szavakként kezeli.¹⁰ Ugyanerre a problémára figyelmeztetett Balogh László medievista a *Századok* hasábjain.¹¹ Mindezek alapján arab *feliratos* dirhemekről indokolt beszélni.

A szerző részletesen kitér a kelet-európai steppe népei körében elterjedt valóságokra. A rituálék és hiedelmek terén a változás, az alkalmazkodás jelentőségét hangsúlyozza (119. old.). A recenzens számára meglepetéssel szolgál, hogy Katona Csete történelmi tényként említi a Kazár Kaganátus vezető rétegének judaizmusra való áttérését (31. és 125. old.), az áttérés bizonyítékeként kezelt írásos források (mint a József kagán és Ғасдаи ibn Шапрұт közötti levélváltás, a kijevi levél vagy a cambridge-i dokumentum) hitelességét nem vitatja (17. old.) Nem említi, hogy a kazárookra vonatkozó elképzelést az áttérés időpontjának bizonytalansága, az írott források ellentmondásai, továbbá a feliratos és tárgyi emlékek hiánya miatt újabban kritika érte.¹²

⁸ Fodor István, Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács László. Budapest, 1994, 50–51.

⁹ Katona Csete, *A varég-ruszkok és a steppei népek viszonya a Viking Korban [sic!] (9–11. század közepe)*. Doktori disszertáció (Debreceni Egyetem). Debrecen, 2019, 31.

¹⁰ Alekszej Vlagyimirovics Fomin–Kovács László, *A Máramaros megyei („huszti”) 10. századi dirhemkincs*. Budapest, 1987, 7, 11, 37, 40, 51, 60.

¹¹ Balogh László, *Az írott források egy régész szemével. Néhány észrevétel Révész László Emlékezzetek utatok kezdetére... című művéről*. *Századok* 137 (2003) 471.

¹² Ld. Shaul Stampfer, *Átérték-e a kazárok a zsidó vallásra?* *Századok* 153 (2019) 101–122. (Kovács Eszter fordítása.)

A szerző külön fejezetben foglalkozik a varégok, a törökök és a szlávok közötti kommunikációval, miközben kitér a kétnyelvűségre, a néma kereskedelemre és a tolmácsok szerepére (144–154. old.). A szerző állításaival szemben nem tudjuk biztosan, hogy a kelet-európai steppe népei milyen nyelveken beszéltek. A kora középkorban ugyanis nem csupán török nyelvű népek lakták a kelet-európai steppét (gondoljunk például az iráni nyelvet beszélő alánokra). A kazárok csuvasos török nyelvének megállapítása kisszámú bizonyíték alapján történt, míg a kora középkori dunai bolgárok nyelvhasználatának kutatása nem nélkülözi az anekdotikus példákra hagyatkozó pszeudotudományos megfejtési kísérleteket.¹³

Sajnálatos módon a kiadvány 214 oldalas terjedelméhez képest nem kis számban találhatunk elírásokat, hibákat, téves irodalmi hivatkozásokat. A középkorra szakosodott történészek körében meglepetést kelthet, hogy Katona Csete a könyv végén található irodalomjegyzékben a *Thietmar Merseburgensis Episcopi Chronicon* [sic!] című művet szerepelteti (174. old.). A nemzetközi kutatásban ezzel szemben *Thietmari Merseburgensis* (vagy *Merseburgiensis*) *episcopi Chronicon* címmel hivatkoznak a magyar szempontból is fontos 11. századi forrásra.

Katona Csete a Vladimir Minorsky angol nyelvű fordításában közzétett *Hudūd al-‘Ālam* 1982. évi második kiadására hivatkozik (165. old.), ami tévedés: a kiadvány második kiadása 1970-ben jelent meg.¹⁴ Katona a könyv 48. oldalának utolsó bekezdésében a latin *gentes* (‘népek’) szót az angol *tribes* (‘törzsek’) szóval fordítja. Katona a könyv végi bibliográfiai tételek között Moszkvát tünteti fel kiadási helyként Anatolij Kirpicsnyikov régész órosz fegyverekről írott, Moszkva–Leningrád kiadási hellyel megjelent kiadványainál (178. old.). Nagyobb probléma, hogy a szerző több ízben (108., 113., 117. old.) utal a viking kardok Jan Petersen szerinti típusba sorolására anélkül, hogy a Petersen-féle terminológiát elsőként megfogalmazó írást¹⁵ a bibliográfiai tételek között feltüntetné.

¹³ Konstantin Jireček pánszláv indíttatású könyve hangsúlyozza, hogy Malamir szláv nevet viselt: Contantin Jos[eph] Jirecek, *Geschichte der Bulgaren*. Prag, 1876, 149. A létező szocializmus korának történetírása átvette a fenti állítást: Dimitar Angelov, *Formation of the Bulgarian Nation. Its Development in the Middle Ages (9th–14th C.)*. Sofia, 1978, 31. A Malamir név szláv és török meghatározását egyaránt elveti Tsvetelin Stefanov, *Personal Names among Avars, Bulgars, and Khazars*. In: *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*. Ed. by Lyudmila Doncheva-Petkova–Csilla Balogh–Attila Türk. Sofia–Piliscsaba, 2014, 167. Historiográfiai érdekesség, hogy a Malamir nevet a gót Malaricus, Malatheus stb. névvel rokonítja Dimityr Detschew, *Der ostgermanische Ursprung des bulgarischen Volksnamens. Zeitschrift für Ortsnamenforschung* 2 (1927) 198–216.

¹⁴ *Hudūd al-‘Ālam. ‘The Regions of the World.’ A Persian Geography 372 A. H.–982 A. D.* Translated and explained by Vladimir Minorsky. Ed. by Clifford Edmund Bosworth. (Gibb Memorial Series, 11.) London, 1937, 19702.

¹⁵ Jan Petersen, *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingatidens vaaben*. (Videnskapselskabet Skrifter. II. Hist. filos. Klasse 1919/1.) Kristiania, 1919. Feltűnő,

Összegzésül: a Közép-Ázsia, Bizánc és Kelet-Európa történetére vonatkozó források mély és teljességre törekvő áttekintése a szakmájukat évtizedeken át művelő szaktörténészeket, nyelvi specialistákat is próbára teszi. Kérdés, hogy a szerző a másodlagos irodalom mellett milyen mélységben épít a primer forrásokra. Katona a ruszok, kazárok és volgai bolgárok vallását, kultúráját, hadszervezetét és kereskedelmét illetően döntően Ibn Faḍlān művére (pontosabban annak James E. Montgomery által készített angol nyelvű fordítására) hivatkozik (38., 51., 58., 59., 61. stb. old.), jöllehet az utazó nem járt a ruszok és a kazárok földjén. Ibn Baṭṭūṭa Volga menti utazásának kétely nélküli citálása a szerző forráskritikájának korlátaira világít rá: többségi vélemény, hogy a marokkói világutazó nem járt a Volga vidékén. Szintén problémás, hogy Katona Csete az *Annales Bertiniani* barbár népekre vonatkozó szöveghelyét vagy a cambridge-i dokumentumot hiteles forrásnak tartja. Sajnálatos az is, hogy a szerző nem reflektál a középkori szövegek hagyományozódásával, szerzőségével, felhasználhatóságával kapcsolatos szakirodalmi vitákra.

A *Vikings of the Steppe* sem a felhasznált adatok és tények szintjén, sem ötleteit, koncepcióit és értelmezéseit tekintve nem sok újat mond a korábbi kutatásokhoz képest. Gondoljunk az „arab dirhemek” szóösszetételre, a Thietmar püspök krónikájával kapcsolatos címtévesztésre, a *Hudūd al-‘Ālam* megjelenésének évére vagy a cirill betűs orosz régészeti szakirodalom felhasználására. Kérdésként merül fel, hogy milyen szerkesztői, kiadói döntés tette lehetővé a megjelenést, amit érdekes keretek közé helyez, hogy a könyv régészeti sorozatban látott napvilágot, noha régészeti témájú részei szolgálnak a legkevesebb újdonsággal.

A nem bölcsész olvasó a magyar nyelvű sajtóban nem egyszer találkozhatott már olyan felvetésekkel, hogy Kelet-Európa története a tudományos diskurzusokban mellőzött területnek számít, amit újabb, Turán titkait feltáró kiadványok hivatottak orvosolni, ennél fogva *minden*, témában íródott könyv megjelenése örvendetes. A recenzens fontosnak tartja leszögezni, hogy a kelet-európai és turkológiai témáknak jelentős irodalma van, gondoljunk az *Ostforschungra* és a *Südostforschungra*; a Brill kiadó által megjelentetett *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450* kiadványaira, akárcsak a De Gruyter még Hazai György által újtára indított *Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Turkvölker* sorozatára. Sose feledjük, hogy a török népekről szóló szakkönyveket turkológusok, a perzsa nyelvű forrásközléseket iranisták, az archeológiai kiadványokat hagyományosan szakrégészek készítik – és ez így is van rendjén.

Perényi Károly

hogy Katona Csete Alfred Geibig német fegyvertörténész fontos írására sem hivatkozik: Alfred Geibig, *Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter. Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum 12. Jahrhundert aus Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland.* (Offa-Bücher, 71.) Neumünster, 1991.

E számunk szerzői

Dávid Géza	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Hóvári János	KRE BTK Koraiújkori Történeti, Gazdaság- és Művelődéstörténeti Tanszék; Türk Államok Szervezete Magyarországi Képviseleti Iroda
Ormos István	ELTE BTK Sémi Filológiai és Arab Tanszék
Perényi Károly	Független kutató
Emre Saral	Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Száler Péter	ELTE BTK Indológia Tanszék
Vásáry István	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék

